

ИСТОРИЈА

год. LII, бр.2

Здружение на историчарите на Република
Македонија

JOURNAL OF HISTORY

year LII, №. 2

Association of the Historians of the Republic of
Macedonia

ЗИДМ
ЗИДМ

2017

Редакција:

Драгица ПОПОВСКА (Македонија, главен и одговорен уредник)

Маја АНГЕЛОВСКА-ПАНОВА (Македонија)

Наташа КОТЛАР-ТРАЈКОВА (Македонија)

Лилјана ГУШЕВСКА (Македонија, јазична редакција)

Ленина ЖИЛА (Македонија)

Драган ЗАЈКОВСКИ (Македонија)

Клер К. ТЕЈЛОР (Велика Британија)

Ендрју П. РОАЧ (Велика Британија)

Јури СТОЈАНОВ (Велика Британија)

Денис ОЗДЕН (Турција)

Лила МОРОЗ-ГЖЕЛАК (Полска)

Марио КАТИЌ (Хрватска)

Марина МИХАИЛОВНА ФРОЛОВА (Русија)

Стефан РОДЕВАЛД (Германија)

Билјана КОЧИШКА (Македонија, секретар)

EDITORIAL BOARD

Dragica POPOVSKA (Macedonia, Editor in Chief)

Maja ANGELOVSKA-PANOVA (Macedonia)

Natasha KOTLAR-TRAJKOVA (Macedonia)

Liljana GUSHEVSKA (Macedonia, proof reader)

Lenina ZILA (Russia)

Dragan Zajkovski (Macedonia)

Claire K. TAYLOR (Faculty of Arts, University of Nottingham, UK)

Andrew P. ROACH (School of Humanities, University of Glasgow, UK)

Yuri STOYANOV (UK)

Deniz ÖZDEN (Turkey)

Lila MOROZ-GRZELAK (Poland)

Mario KATIĆ (Croatia)

Marina MIHAILOVNA FROLOVA (Russia)

Stefan ROHDEWALD (Germany)

Biljana KOCISKA (Macedonia, Secretary)

СОДРЖИНА

CONTENTS

СТАТИИ / ARTICLES

Катерина МЛАДЕНОВСКА-РИСТОВСКА

СТРАТЕГИСКОТО ЗНАЧЕЊЕ НА ПРЕМИНОТ ДЕВЕТ ПАТИШТА НА
РЕКАТА СТРИМОН ВО АНТИКАТА..... 7

Зеќир РАМЧИЛОВИЌ

НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ ОД ОСМАНЛИСКИОТ ПЕРИОД НА
ГРОБИШТАТА АРАБДЕРЕ ВО АТАРОТ НА С. СРЕДНО КОЊАРИ,
СКОПСКО 35

Wojciech SAJKOWSKI

GEOGRAPHY OF INLAND MACEDONIA IN FRENCH CARTOGRAPHIC
DOCUMENTS SINCE THE END OF 17TH CENTURY UNTIL THE END OF THE
NAPOLEONIC PERIOD..... 59

Силвана СИДОРОВСКА-ЧУПОВСКА

ЗА ЖИВОТОТ ВО МАКЕДОНСКОТО СЕЛО ВО XIX ВЕК..... 73

Мирјана НИНЧОВСКА

ПРИЛОГ КОН РЕВОЛУЦИОНЕРНИОТ ЛИК НА ЛАЗАР ПОП ТРАЈКОВ
(по повод 140 години од раѓањето)..... 83

Димитар ВАМВАКОВСКИ-ЉОРОВСКИ

АНДАРТСКАТА „ГОЛЕМА АКЦИЈА“ ВО ДЕЛОВИ НА ЈУГОЗАПАДНА
ОСМАНЛИСКА МАКЕДОНИЈА (1905)..... 101

Liljana GUSHEVSKA, Natasha KOTLAR-TRAJKOVA
AROMANIANS IN MACEDONIA BEFORE AND DURING THE BALKAN WARS
(IN DIPLOMATIC SOURCES)..... 127

Todor CHEPREGANOV, Sonja NIKOLOVA
THE BALKAN WARS AS A REASON FOR MIGRATION OF JEWS FROM
MACEDONIA..... 151

Габриела ТОПУЗОВСКА
МАЛАРИЈАТА ВО МАКЕДОНИЈА ВО ПЕРИОДОТ ОД ПРВАТА СВЕТСКА
ВОЈНА ДО НЕЈЗИНОТО ИСКОРЕНУВАЊЕ ВО 1973 ГОДИНА..... 167

Елена ВАЛЕВА, Ольга ИСАЕВА
МАКЕДОНИЈА КАК ОБЈЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ В ТРУДАХ
РОССИЙСКИХ/СОВЕТСКИХ ИСТОРИКОВ..... 187

Драгица ПОПОВСКА
МЕЃУНАЦИОНАЛНИТЕ ТЕНЗИИ ВО ЈУГОСЛОВЕНСКОТО ОПШТЕСТВО
НИЗ ПРИЗМАТА НА СПОРТОТ И НА СПОРТСКИТЕ НАСТАНИ..... 209

Зоран КНЕЖЕВИЌ
ЕВРОПСКАТА МИГРАНТСКА КРИЗА, БЕЗБЕДНОСНИТЕ ПРЕДИЗВИЦИ И
ЗАКАНИ И МЕСТОТО И УЛОГАТА НА БЕЗБЕДНОСНИТЕ СЛУЖБИ ВО Р
МАКЕДОНИЈА..... 229

Мишо НЕТКОВ
МЕДИУМИТЕ И ОПШТЕСТВЕНАТА ОДГОВОРНОСТ..... 257

МАТЕРИЈАЛИ / MATERIALS

П. Е. ЛУКИН и А. А. САФОНОВ
„ЧТО ТАКОЕ МАКЕДОНИЈА?“
(Дел I од книгата *В СЕРДЦЕ БАЛКАН. ОЧЕРКИ ИСТОРИИ МАКЕДОНИИ*
(С ДРЕВНЕЙШЕГО ВРЕМЕНИ ДО НАЧАЛА ХХІ ВЕКА))..... 275

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Драган ЗАЈКОВСКИ

Маја АНГЕЛОВСКА-ПАНОВА,

МАКЕДОНСКИ ЦРКВИ И МАНАСТИРИ

(СКОПЈЕ: МЛАДИНСКА КНИГА, 2015), СТР. 528289

Славчо КОВИЛОСКИ

МОНОГРАФИЈА ЗА „ПИРИНСКИОТ ЦАР“

(НАТАША КОТЛАР-ТРАЈКОВА,

ЈАНЕ САНДАНСКИ [СКОПЈЕ: ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, 2016])..... 292

Катерина МЛАДЕНОВСКА-РИСТОВСКА

Институт за национална историја,
Скопје

СТРАТЕГИСКОТО ЗНАЧЕЊЕ НА ПРЕМИНОТ ДЕВЕТ ПАТИШТА НА РЕКАТА СТРИМОН ВО АНТИКАТА

РЕКАТА СТРИМОН И ПРЕМИНОТ ДЕВЕТ ПАТИШТА

Стримон (*Strymon*) е старото именување на денешната река Струма. Под ова име за првпат се среќава кај Хесиод во неговото дело *Теогонија* како речно божество, син на Океан и на Тетида.¹ Освен тоа, се споменува и кај многу други подоцнежни автори,² а често се поврзува со претставата за зимски студ и бурен ветар.³ Името Стримон етимолошки се поврзува со и.е. корен *sreu-*, што значи ‘тече’, исто како и во ст.инд. *srávati*, ст.грч. *ῥέω*, ст.в.н. *strom*, лит. *strāve* и сл.⁴ Тоа е зачувано и во

¹ Hes. *Theog.* 337-345.

² Aeschyl. *Ag.* 191-192; Hdt. VII, 75; Thuc. II, 96; Strab. VII, fr. 4, fr. 36, fr. 37; Plin. *NH* IV, 38.

³ Aesch. *Pers.* 496; Hdt. VII, 118; Ov. *Trist.* V, 3, 21f.

⁴ Основата од која е образуван хидронимот е широко застапена во античката ономастика. Од Херодот е позната населбата Стрима (Στρίμν) на егејскиот брег близу до Маронеја (Hdt. VII, 108-109). Истоимениот речен бог Стримон е сметан за татко на тракискиот крал Рес (Eur. *Rhes.*, 279, 346). Плиниј Постариот го споменува Стримониј (*Strymonis*) како второ име за Битинија (Plin. *NH* V, 143). Во долината на Струма се наоѓа патната станица Стримон (*Strymon*) меѓу Драбеск и Сирус (TP 8,3), веројатно истата населба која е забележана како Стримониј (Στρυμόνιον), град во Македонија, кај Стефан Византиски. Познати се и неколку лични имиња: Стримон (Στρυμων), Стримос (Στρυμος),

јужнословенските јазици со минимална адаптација (на пример, во имињата на реките Струма и Струмица).⁵

Според различни антички автори, изворите на реката Стримон се во планините Родопи, Хајмос (денешна Стара Планина) и на други простори, но Тукидид и Аристотел се прецизни во поглед на тоа дека нејзините извори се во планината Скомброс (денешна Витоша).⁶ Современата наука утврдила дека реката Струма се формира од мочурливите јужни падини под Црн Врв (2 286 м) на планината Витоша во Бугарија, на надморска височина од 2 180 м, тече низ пиринскиот и низ егејскиот дел на Македонија и се влева во Орфанскиот (Струмски) Залив на Егејското Море. Долга е 408 км, од кои 290 км или 71,1 % течат во денешна Бугарија, а 118 км или 28,9 % во денешна Грција. Вкупниот пад ѝ е 2 286 м, а просечниот 5,6 %. Нејзиниот воден тек го надополнуваат десетици помали и поголеми леви и десни притоки. Сливот зафаќа површина од околу 17 000 км², од кои на денешна Бугарија ѝ припаѓаат 10 797 км² или 63,5 %, а на денешна Грција 6 203 км² или 36,5 %.⁷

Хидролошкиот режим на поречието се карактеризира со период на максимална количинска полноводност (од ноември до јануари), намалена количинска полноводност (од средината на февруари до

Стримониј (Στρυμόνιος), Стримониј (Strymonius), како и хибридниот двосоставни Стримодор (Στρυμόδωρος) и Стримоген (Στρυμογένης). Од истата основа без проширување со суфиксот -m- веројатно е и името на кастрелот Струа (Στρούα) кај Прокопиј. Види: Светлана Янакиева, *Тракийска хидронимия*, Studia Thracica 12 (София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2009), 129-130.

⁵ Појавата на епентеза -t- во консонантската група -sr- е карактеристична за многу индоевропски јазици. Реката Струмица во горниот тек е позната како Стара Река, во Струмичката Котлина како Струмица, а во натамошниот тек како Струмешница.

⁶ Thuc. II, 96.

⁷ Драган Василески, „Струма“, *Македонска енциклопедија*, т. 2, главен и одговорен редактор Блаже Ристовски (Скопје: МАНУ, 2009), 1450.

почетокот на јули) и период на количинска маловодност (од почетокот на јули до крајот на октомври). Во далечното минато долното течение на реката било постојано пловно, а поволните животни услови овозможувале активен живот на луѓето, така што речната долина била населена уште од најстарите времиња. Античките автори споменуваат езера на реката Стримон. Тукидид и Помпониј Мела споменуваат едно, додека Плиниј споменува дури седум езера.⁸ Во многу периоди од минатото, особено во пределот на најјужниот тек, долината била меѓу најгусто населените подрачја на географска Македонија. Во изворите се споменуваат повеќе племиња кои ја населувале територијата околу нејзиното течение. Едно од нив, кое е споменато единствено од Херодот, го носело нејзиното име – Стримони.⁹ Во горното течение на реката, пак, се познати Агријаните, Лаијаите и Дентелетите, а по долното течение Синтите, Мигдонците, Дероните, Одомантите, Едоните и Бисалтите. Интересно е тоа што реката Стримон како ликовна претстава се среќава и на античките монети на Амфипол, Пауталија и на Хераклеја Синтиска (Стримонска).¹⁰

⁸ Thuc. IV, 108 и 5, 7; Pomp. II, 2, 30; Plin. *NH* IV, 38. Тукидид не го пишува името на езерото, а Помпониј Мела го лоцира близу до морето. Аријан, пак, опишувајќи го патот на Александар Македонски од Пела за Азија, го нарекува Керкинско (Arr. *Anab.* I, 11). Од овие податоци не може да се утврди дали станува збор за Тахинското или за Бутковското Езеро. Види: Наде Проева, *Историја на Аргеадите*, *Historia Antiqua Macedonica*, Посебни изданија, кн. 8 (Скопје: 2004), 17–18; Eugene N. Borza, „Some Toponym Problems in Eastern Macedonia“, *Ancient History Bulletin* 3 (1989): 60–61.

⁹ Прогонети од земјата покрај Стримон од Тевкрите и од Мизите, Стримоните се преселиле во Мала Азија, каде што го добиле името Битини (Hdt. VII, 75, 2).

¹⁰ На овие монети Стримон е прикажан испружен врз камења или пак со венец на главата. Во Македонија реката секогаш се претставувала антропоморфно. Види: Наде Проева, *Религијата на античките Македонци*, *Historia Antiqua Macedonica*, Посебни изданија, кн. 11 (Скопје: 2014), 176.

Еден од најзначајните стратегиски пунктови по долината на реката Стримон бил преминот Девет Патишта (*Ennea Hodoi*), кој се наоѓал во нејзиното устие и бил света крстопатна месност на Едоните¹¹ уште во првата половина на I илјадалетие пр. н. е. Тој бил една од главните влезни копнени порти кон југозапад – Халкидик, Македонското Кралство, Тесалија, Епир и Хелада, на север кон пајонските области и кон внатрешноста на Тракија, но и на главниот патен правец кон Хелеспонт. Кратко речено, тој имал постојано стратегиско значење во антиката.

ДРЕВНОТО СТРАТЕГИСКО ПРИСТАНИШТЕ ЕЈОН

Во самата близина на преминот Девет Патишта се наоѓало древното стратегиско пристаниште Ејон (*Eion*),¹² така наречено според најстарото именување на реката – Ејонеј (*Eioneus*). Неговите археолошките остатоци се наоѓаат во денешната област Тузла, неколку километри северозападно од с. Орфани, на устието на реката Струма. За неговото стратегиско значење најдобро говори неговото минато. Нема податоци за неговото основање, а за првпат е споменато уште од Хомер,¹³ и тоа како родно место на тракискиот крал Рес.¹⁴ Според Ликофрон, во времето на враќањето на хеленските јунаци од Тројанската војна тука умрел Феникс, синот на Аминтор, и таму бил погребан од страна на Неоптолем.¹⁵ Во времето на походот на персиската војска на кралот

¹¹ Едоните биле племе кое ги населувало долниот тек на реката Стримон и областа кај планината Пангај. Првпат е споменато од Херодот во врска со походот на Ксеркс кон Хелада (Hdt. VII, 110).

¹² Во изворите се наведува и како *Ејон на реката Стримон* (Thuc. I, 98; Eust. Comm. II, II, 92) или *Ејон кај Амфипол* (Dem. XIII, 23; XXIII, 199).

¹³ Hom. II, X, 435.

¹⁴ Schol. in Eurip. Rhes., 393.

¹⁵ Schol. in Lyc. Alex., 417.

Дареј I (511 г. пр. н. е.) тој, веројатно, бил претворен во значајна утврдена база со гарнизон за снабдување на војската.¹⁶ Во 497/496 г. пр. н. е., пак, тиранинот Аристагора од Милет презел безуспешен обид токму кај преминот да формира колонија, но претрпел страшен пораз од Едоните.¹⁷

Подоцна, токму преку тој премин и преку затекнатите постојни мостови поминала и персиската војска на Ксеркс при походот кон Хелада (480 г. пр. н. е.), кога персиските жреци му поднеле бели коњи како жртва. Тој станал значајна утврдена база за снабдување на персиската војска, со гарнизон под команда на сатрапот Бог, а во негова близина биле изградени мостови. Веројатно поради светоста на местото, Едоните ниту го разрушувале преминот, ниту го попречувале преминувањето, а Персијците, според името на месноста (*Ennea Hodoi* – *Девет Патишта*), како култно жртвување тука погребале девет живи девојки и момчиња од месните жители. По поразот Ксеркс избегал тука, а потоа отпловил за Азија.¹⁸

Малку подоцна Ејон бил освоен од атинскиот војсководец Кимон (476 г. пр. н. е.). Персискиот заповедник Бог пружил таков отпор што Кимон во еден миг му понудил да замине заедно со посадата и да се врати во Азија. Но тој одбил, а кога во тврдината немало веќе ништо за јадење, запалил големаклада, ги заклал децата, жените, држанките и слугите и ги фрлил во огнот. Откако го направил тоа, целото злато и сребро од градот го фрлил од тврдината во реката Стримон, а потоа и самиот се фрлил во огнот, одземајќи си го животот. Поради ова, тој бил

¹⁶ Hdt. V, 1 и 14; VI, 14, 44 и 45.

¹⁷ Hdt. V, 126, 2; Thuc. IV, 102, 2.

¹⁸ Hdt. VII, 24–25 и 113–115; VIII, 118 и 120.

особено почитуван кај Персијците.¹⁹ Атињаните потоа го колонизирале напуштениот град и со тоа обезбедиле контрола на влезот кон басенот на реката Стримон.

Повлекувањето на Персијците го искористил и македонскиот крал Александар I Филхелен, кој речиси истовремено со атинското освојување на Ејон го зазел преминот Девет Патишта лоциран неколку километри подалеку на север.²⁰ Ова го означило почетокот на судирот на интересите на Македонското Кралство со оние на Атина околу контролата на басенот на реката Стримон.²¹ Македонскиот крал го задржал преминот приближно до 465 г. пр. н. е.,²² кога повторно преминал во рацете на Едоните. За причините за неговото повлекување од преминот и за поместувањето на границата на Македонското Кралство кон запад

¹⁹ Hdt. VII, 107, 2; Thuc. I, 98; Diod. XI, 60, 2; Paus. VIII, 9; Plut. *Cim.* 7; Polyae. 7, 24; Nep. *Cim.* 2, 2.

²⁰ Dem. XII, 21. Хамонд го датира заземањето на преминот помеѓу 478 и походот на Кимон во 476/475 г. пр. н. е., што е проблематично со оглед на недостигот на поконкретни податоци, така што се чини поприфатлива констатацијата на Борза дека е тешко точно да се утврди времето, па останува како предмет на расправа. Види: N. G. L. Hammond & G. T. Griffith, *A History of Macedonia*, vol. II (Oxford: Clarendon Press, 1979), 102; Eugene N. Borza, *In the Shadow of Olympus: the Emergence of Macedon* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1990), 120.

²¹ Според Хамонд, ова биле сопернички обиди за контрола на излезот од Стримонскиот Басен (Hammond & Griffith, *A History of Macedonia*, 102). Има и мислење дека дејствата на Стримон не биле поврзани, ниту заемно условени, а тоа што се воделе во непосредно соседство не значи дека биле конкурентни. Види: Војислав Саракински, *Persomacedonica: Македонија и Персија пред Александар* (Скопје: Филозофски факултет, 2013), 296–300.

²² Thuc. I, 100, 3.

можеме само да претпоставуваме, бидејќи во изворите немаме поконкретни податоци за тоа.²³

Подоцна, во 464 г. пр. н. е., Атињаните повторно се обиделе да формираат нова колонија непосредно кај преминот, но претрпеле нов пораз од Едоните, при што кај едонската населба Драбеск (кај сегашното с. Здравик или Дравискос, Драмско) загинале 10 000 атински и сојузнички колонисти.²⁴ Утврдениот Ејон, пак, продолжил да егзистира во континуитет, за што сведочи и серијата монети ковани во периодот од 500 до 437 г. пр. н. е.

ОСНОВАЊЕ НА СТРАТЕГИСКАТА КОЛОНИЈА АМФИПОЛ

Во рамките на експанзионистичката политика на државникот Перикле, продолжило атинското етаблирање на северното егејско крајбрежје, па во 436 г. пр. н. е. воените сили на Атињаните и на нивните сојузници предводени од атинскиот стратег Хагنون го задушиле отпорот на Едоните. Со тоа биле создадени услови за реализација на дамнешните, но и на далекусежните атински планови за основање на стратегиската

²³ Некои истражувачи претпоставуваат дека Александар тешко се справувал со големината на новоосвоените територии и се соочувал со отпор од месното население, па тоа била причината за неговото повлекување кон запад. Всушност, повлекувањето на Александар во најголем дел од научната литература се споменува како општо прифатен факт, без да се навлегува во причините поради кои се повлекол од Стримон. Во таа смисла, мошне опсежна и прониклива анализа прави Саракински, разгледувајќи ги причините за ова низ призмата на приоритетите во македонската, атинската и во едонската интересна сфера во басенот на реката Стримон и кај преминот Девет Патишта. Види: Војислав Саракински, „Филхелен и сојузот: Александар I, Атина и првите искри на северот“, *Гласник на Институтот за национална историја*, год. 60, бр. 1, Скопје (2016): 13–26.

²⁴ Thuc. I, 100 и IV, 102; Diod. XI, 70. Поопширен преглед за ова кај: Petar Delev, „The Edonians“, *Thracia* 17, *In honorem annorum LX Cirili Yordanov*, Sofia (2007): 85–106.

колонија Амфипол (*Amphipolis*)²⁵ во непосредна близина на преминот Девет Патишта, околу 25 стадии²⁶ (или 4 450 км) спротиводно од постојното трговско пристаниште и влезна база Ејон на устието на реката Стримон.

Амфипол го зафаќал делот кај еден процеп од нискиот рид на источниот брег од реката, на местото пред таа да се отвори во својата делта. Тука реката правела лак околу подножјето на ридот, создавајќи тешко пристапна копнена и водена заштита на градот. Тој бил именуван од самиот основач Хагнон, што во превод значи 'град на река што тече од двете страни', бидејќи реката Стримон го заобиколувала од двете страни. Хагнон го пополнил делот меѓу двата ракава на завојот со сид издигнат од едното речно корито до другото, а градот се гледал и од кај морето и од кај копното.²⁷ Таквата местоположба имала, несомнено, големо стратегиско, воено и економско значење.

При населувањето, Атињаните, веројатно, не биле во можност да обезбедат доволно своја популација за таков стратегиски утврден и природно заштитен град. Освен релативно малиот број Атињани, во него се доселиле и колонисти од блискиот град Аргил,²⁸ но и приврзаници на македонскиот крал Пердика и приврзаници на Халкидичаните, етнички

²⁵ Денес Неохори во Грција. Со археолошките истражувања тука се откриени големи бедеми и утврдувања на богат гарнизонски град, со светилиште, атлетски комплекс и приватни куќи. Археолошките остатоци од локалитетот се импресивни, бидејќи за разлика од соседните населби кои имале променливо значење низ времињата, Амфипол постојано имал стратегиско значење. Види: Chaido Koukouli-Chrysanthaki, „Excavating Classical Amphipolis“, *Excavating Classical Culture: Recent archaeological discoveries in Greece*, Maria Stamatopoulou – Marina Yeroulanou (eds.), *Studies in Classical Archaeology I* (Oxford: BAR International Series 1031, 2002), 57-73.

²⁶ Хеленска мерка за должина од 178 м x 25 = 4 450 км.

²⁷ Thuc. IV, 102, 4.

²⁸ Аргил бил колонија на Андрос, еден од Кикладските Острови.

состав кој посочува дека тие само од стравопочит можеле да им бидат лојални на Атињаните.²⁹ Повеќе од очигледно е дека веднаш по основањето тој добил поголемо значење од Ејон. Се наоѓал на самата граница со внатрешноста и имал подобар пристап до териториите со ресурсите од котлината и од планините што се граничат со неа. Со тоа Атина остварила нов политички и економски продор на северното егејско крајбрежје и со своето присуство воспоставила одредена контрола на долината на реката Стримон.

Поради извонредната погодност за одбрана, од Амфипол можел да се контролира мостот на реката Стримон, целата нејзина долина и сите патишта во тој дел од долината.³⁰ Со неговото основање, долината на реката Стримон добила нова, строго дефинирана улога во атинските интереси за искористување на разните ресурси. Од него можела да се контролира целокупната трговија од долината, но и трговијата и преминувањето на војските по копнениот пат помеѓу Крајбрежна Тракија и Македонското Кралство кон Тесалија и обратно. Со тоа далекусежно бил утврден атинскиот политички престиж по долниот тек на реката Стримон. Бидејќи градот имал обврска да ги заштитува и да ги помага атинските воени и економски интереси, не плаќал данок, дури и подоцна – над еден век.

Како особен, долго планиран потфат, основањето на Амфипол имало широк политички одек во целиот регион, бидејќи тој бил мошне силна база, којашто владеела област богата со дрвена граѓа за

²⁹ Thuc. IV, 103, 3. За статусот на Атињаните наспроти другото население во Амфипол види: Benjamin Isaac, *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*, Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society 10 (Leiden: E. J. Brill, 1986), 38-40.

³⁰ Thuc. IV, 108, 1.

бродоградба, со минерали и житни култури и од којашто можеле да се извршат напади на сите соседни народи, од Тракијците до Халкидичаните и Македонците. Особено негативни биле реакциите на соседните градови засегнати од идната конкуренција на Атина, во прв ред на градот Аргил.³¹ Посебно биле вознемирени и Халкидичаните, а Потидеја се обидела и да се откаже од сојузот со Атина, поради што била казнета со зголемување на форосот. Градовите Афитиј, Менда, Сермила, Скиона, Стагира, Стол и Торона, пак, во знак на револт, опстојале да не го платат форосот за 436/435 г. пр. н. е. Освен нив, основањето на Амфипол директно се одразило и на клерухијата Бреја, која, веројатно, го изгубила своето значење и во почетокот на Пелопонеската војна (по 431 г. пр. н. е.) веќе била напуштена.³²

Силно вознемирен од атинското етаблирање на северното егејско крајбрежје бил и македонскиот крал Пердика II, но веќе традиционалните меѓусебни економски интереси сè уште го принудувале на воздржаност од оружено спротивставување, па останал политички толерантен за да не ескалира евентуалниот судир во војна со далекусежни последици. Дури има и известувања од подоцнежни автори дека и тој ѝ плаќал форос на Атина,³³ што не е за верување и се смета дека е напишано во пропагандни цели, за да се истакне старата моќ на Атина. Источната граница на Македонското Кралство, веројатно, не била толку цврста или сето тоа, можеби, било и резултат на договори со одредени изнудени меѓусебни концесии. Во секој случај, со својата претпазлива

³¹ Thuc. IV, 103, 4.

³² Види: Demetrios Lazaridis, *Amphipolis kai Argilos*, Ancient Greek Cities 13 (Athens, 1972); John A. Vartsov, „The Foundation of Brea“, *Archaia Makedonia II*, Proceedings of the International Symposia on Ancient Macedonia 2, 1977, 13–16.

³³ Dem. VII, 12; In ep. Philipp. XI, 16; Arr. *Anab.* VII, 9, 4.

политика, македонскиот крал останал воено толерантен кон новиот територијален, политички и економски продор на Атина.

Но општо земено, со основањето на Амфипол, македонско-атинските односи премолчено се влошиле, бидејќи Пердика II бил попречен да презема освојувачки акции за проширување на својата држава од другата страна на реката Стримон по морски и по крајбрежен пат. Исто така, бил лишен и од пристапот до тамошните рудници и ресурси од градежно дрво. Амфипол станал атински природен алтернативен депозитен центар и пазар за корисни сировини од околината и од внатрешноста на Тракија (дрвен материјал за бродоградба, особено од Едонија, благородни метали од блиските рудници на планината Пангај,³⁴ житни култури од плодната котлина крај реката Стримон и др.), но и за обезбедување евтини робови. Со тоа Атина веќе не била толку економски зависна од Македонското Кралство,³⁵ па

³⁴ Кон рудните богатства на планината Пангај и на нејзината околина било свртено вниманието уште на атинскиот тиранин Пејсистрат (600 – 527 г. пр. н. е.). Тој токму тука се населил по прогонството од Атина и се збогатил со експлоатација на рудниците, а ковал и свои монети. Види: J. W. Cole, „Pisistratus on the Strymon“, *Greece & Rome*, 22, 1975, 42–44.

³⁵ Експанзионистичката политика на Атина имала потреба од моќна морнарица и била во постојан недостиг на дрво и на смола за бродоградба, кои Македонското Кралство ги имало во изобилство. Тоа бил главниот мотив за меѓусебната насоченост кон толеранција и кон трговска размена. Сè до основањето на Амфипол, Атина била зависна во снабдувањето со материјал за бродоградба од Македонското Кралство. Затоа морала да одржува политика на добри или балансирали меѓусебни односи, со чести договарања за прашањата по кои се судирале нивните меѓусебни интереси. Нема докази дека Атињаните покажале интерес за италијанските или за сицилијанските шуми за алтернативно снабдување пред Пелопонеската војна, па во обезбедувањето ресурси за бродоградба, веројатно, се ориентирале исклучиво кон Македонското Кралство. Види: Russell Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World* (Oxford: Clarendon Press, 1982) 124, 131 и 139.

продолжила да го поттикнува раздорот околу македонскиот престол со поддршка на принцот Филип како претендент. Според Борза, не дека Атина можела да го спречи македонскиот пристап до ресурсите од дрвена граѓа, затоа што тие главни македонски ресурси, веројатно, сè уште биле оние од планинските венци на Олимп и на Пиерија по должината на пиерискиот брег, но доколку таа сакала да си обезбеди дрвена граѓа од Стримонскиот Басен, Македонија ќе била лишена од својот главен купувач на таа суровина.³⁶

Со основањето на Амфипол, Атињаните ја постигнале крунската цел на својата политика на северното егејско крајбрежје. Исто така, со тоа биле попречени и експанзионистичките планови на одрискиот крал Ситалк кон долината на реката Стримон. Одриското Кралство, кое ја владеело територијата источно од долината на реката Нестос (ден. Места), добило една значајна препрека за амбициите за продор кон целото северно егејско крајбрежје.

ОСВОЈУВАЊЕТО НА АМФИПОЛ ОД СТРАНА НА СПАРТА

За реализација на економските интереси преку Амфипол, на Атињаните им бил потребен и мирен и безбеден живот, па со преговори и со склучување сојуз се обиделе да ја елиминираат одриската опасност. Но, останало ривалството со Пелопонескиот сојуз, па зимата 424 г. пр. н. е. Амфипол бил нападнат од најголемиот противник на Атина – моќната Спарта. Воената експедиција му била доверена на искусниот и веќе прославен спартански војсководец Брасида.³⁷

³⁶ Borza, *In the Shadow of Olympus: the Emergence of Macedon*, 139.

³⁷ Брасида (? – Амфипол, 422 пр. н. е.), син на Телид, се прославил за време на Пелопонеската војна во битката кај Метона (431), при атинската опсада на Пилос (429), во

Како што детално нè известува Тукидид,³⁸ Брасида тргнал со војската од Арни, место кое се наоѓало на западниот брег на Орфанскиот (Стримонски) Залив, и приквечер пристигнал кај Авлон и Бормиск, каде што езерото Болба³⁹ истекувало во морето преку една рекичка. Бидејќи сакал незабележано да се приближат до Амфипол, вечерале во Бормиск и потоа продолжиле со ноќен марш по лошо време со врнежи од снег. Искусниот Брасида, како што била вообичаената практика, воспоставил соработка со месните жители, користејќи ги како заговорници коишто биле подготвени да му помогнат во заземањето на градот. Во Амфипол имало такви луѓе од Аргил, приврзаници на македонскиот крал Пердика II, приврзаници на Халкидичаните и други. Иако имале и свои планови за Амфипол, најкорисни му биле Аргилците, кои живееле во непосредна близина, а кон Атињаните чувствувале традиционална недоверба. Во текот на ноќта Брасида останал во Аргил, а Аргилците веднаш му се ставиле на располагање и започнале да преговараат со своите некогашни сограѓани кои биле населени во Амфипол за да му го предадат градот. Рано утредента, пред зазорување, тие ја одвеле неговата војска до мостот на реката Стримон, кој се наоѓал на извесно растојание од градот, а на кој се наоѓал само малоброен стражарски пункт. Тој бил елиминиран без особен напор. Така Брасида истовремено ги използувал трите стратешки тактички предности: предавството, лошото време и изненадувањето.

Во меѓувреме Брасида воспоставил контрола на целата околината на Амфипол освен на самиот град. Многумина што живееле надвор од

Тесалија, Тракија и на Халкидичкиот Полуостров (424 – 422). Амфиполците го славеле како свој заштитник и херој, со годишен помен и принесување жртви во негова чест.

³⁸ Thuc. IV, 102-107.

³⁹ Езеро во Мигдонија, во северниот дел на Халкидичкиот Полуостров, сега Богданско Езеро или Волве.

градот биле заробени, а некои побегнале во крепоста. Потоа се упатил пред градските порти и останал тука да логорува. Во градот завладеала воена вознемиреност, но што било уште полошо, меѓу самите граѓани царувала заемна недоверба. Се зборувало дека ако веднаш го изврши нападот на градот, веројатно и ќе го заземе. Но, тој се определил за ненадејни напади и пљачкосување на областите околу градот. Во меѓувреме Брасида очекувал, но никој од градот не се појавил ниту да пружи отпор ниту да преговара, па ги прекинал сите дејства. Но, опсадените Амфиполци не мирувале. Противниците на мирното предавање на градот биле значително побројни од оние што биле за брзо отворање на градските порти, па се договориле со стратегот Евкле, пристигнат тука од Атина како обезбедување на тој реон, и испратиле свој гласник кај другиот тамошен атински стратег за северното егејско крајбрежје, познатиот историограф Тукидид, да дојде на помош.

Тукидид тогаш се наоѓал до островот Тасос, на половина ден пат со кораб. Тој тргнал брзо со своите седум кораби, со кои моментно располагал таму. Се трудел да пристигне навреме, пред градот да му се предаде на Брасида, или ако задоцни, барем да го заштити Ејон. Брасида бил известен за опасноста од пристигнувањето на помошта. Освен тоа, дознал за концесиите на Тукидид за експлоатација на златните рудници во таа област на Тракија, па оттука било сосема нормално да претпостави дека има и силно влијание кај тамошните првенци од кои можел да мобилизира дополнителни контингенти војска, на што се надевале и Амфиполците. Затоа тој побрзал што поскоро да го преземе градот, доставувајќи проглас со многу умерени предлози. Со прогласот ги повикал граѓаните да останат на својот имот, убедувајќи ги дека ќе имаат полна рамноправност, а оние што не сакаат, да го напуштат градот и да ги

однесат со себе сите свои работи во рок од пет дена. Всушност, според предлозите од прогласот, градот требало само да ја промени страната во сојузништвото. Инаку, во градот живееле малку Атињани, додека поголемиот дел од населението било од мешано потекло. Но, и на Атињаните им се гарантирала безбедноста на животот и на имотот ако останат или ако се иселат во рок од пет дена. Освен тоа, имало многу луѓе надвор од градот заробени од војската на Брасида. Владеело мислење дека е лудост да се одбијат таквите предлози на вештиот освојувач. Како сите да биле задоволни наспроти застрашувачките очекувања. Прогласот бил прифатен и Брасида влегол во градот. Утредента в зори планирал да го заземе и Ејон.

Тукидид, подоцна неправедно обвинет за доцнење од страна на Атињаните,⁴⁰ пристигнал како што можело да се очекува – кон крајот на истиот ден, непосредно по заземањето на градот. Тој бил испреварен од вештата дипломатија на Брасида и брзото предавање на Амфиполците. Но, неговата помош на Ејон со седумте кораби била благовремена. По пристигнувањето, Тукидид презел мерки за подолгорочно сигурно утврдување на Ејон, а ги примил и Атињаните што одлучиле да се иселат од Амфипол. Брасида, пак, се обидел да преземе напад на Ејон, ненадејно спуштајќи се со чунови по реката до остро издаденото копно надвор од крепосниот сид, од каде што можел да се контролира влезот во пристаништето. Истовремено извршил напад и од копно, но без успех, бидејќи Атињаните успеале да го одбијат.

⁴⁰ За ова доцнење тој бил осуден на прогонство во траење од дваесет години. Постојат повеќе различни мислења каде ги поминал овие години: на својот имот во Тракија, на Сицилија, во Спарта или во Македонија, на дворот на македонскиот крал Архелај.

Загубата на Амфипол била голем удар за Атина, од пресудно значење за понатамошните случувања, што придонело за ширењето на духот на слободата наспроти дотогашната, божемно „сојузничка“, потчинетост. Меѓу другото, таа го изгубила својот сигурен доставувач на дрвен материјал за бродоградба и паричните приходи што ѝ ги обезбедувал. Исто така, патот до атинските сојузници бил отворен за Спартанците преку Тесалија и Македонија дури до реката Стримон. Атињаните се плашеле дека нивните сојузници ќе започнат да се одметнуваат. Брасида во своите говори насекаде изјавувал дека неговата мисија е да ја ослободи Хелада. Кога градовите потчинети на Атина дознале за преземањето на Амфипол, за понудите на Брасида и за неговата благост, биле многу склони кон бунт. Со тајно испраќање гласници, тие го поканувале да дојде и кај нив и се натпреварувале кој прв да се одметне од Атињаните. Тоа им се чинело безопасно и ја потценувале силата на Атина. Брасида, пак, не ја потценувал нејзината сила. Тој имал реални проценки за својата воена сила и за оперативните можности и упорно барал испраќање воено засилување од Спарта, а во недостиг на своја флота, на реката Стримон самиот устроил едно бродоградилиште.⁴¹

ОБИДОТ НА АТИНА ДА ЈА ВРАТИ ВЛАСТА НАД АМФИПОЛ

Во 422 г. пр. н. е. атинска војска преводена од стратегот Клеон⁴² се обидела да ја врати власта над Амфипол. Како што детално ни соопштува

⁴¹ Thuc. IV, 108.

⁴² Клеон (? – 422 г. пр. н. е.), атински државник и говорник, кој по смртта на Перикле, заедно со Никија, бил еден од двајцата најистакнати атински државници. Се залагал за радикални мерки на воен, политички и на финансиски план. Го освоил

Тукидид,⁴³ испловувајќи од заземениот град Торона, Клеон се упатил директно кон Амфипол и пристигнал во Ејон, кој сè уште бил под атинска контрола. Како искусен воен стратег, тој го запоседнал Ејон како своја база за нападот на Амфипол, но правилно проценил дека нема да може самостојно да го освои без ангажирање сојузнички сили. Додека ги очекувал сојузничките сили, се насочил и на странични интервенции. Притоа, првин се обидел со напад да го неутрализира градот Стагира на источниот брег на Халкидик, но тој бил добро утврден и бранет, па не успеал да го заземе. Потоа се насочил во друг правец и на јуриш успеал да го заземе градот Галепс во областа на Едоните, на падините на планината близу реката Стримон.⁴⁴ Меѓу сојузниците што му биле неопходни за натамошните воени дејства бил и македонскиот крал Пердика II, па со оглед на постојниот македонско-атински договор за сојузништво,⁴⁵

островот Сфактерија (425), при што заробил 292 спартански хоплити. За ова во Атина му биле оддадени големи почести и признанија.

⁴³ Thuc. V, 6-10.

⁴⁴ За да нема забуна, неопходно е да се спомене дека постои и друг град Галепс на западниот брег на полуостровот Ситонија на Халкидик.

⁴⁵ Пердика II постојано ја менувал страната со цел да извлече што повеќе корист за својата земја. Во зависност од моменталните услови, стапувал во политички сојузи и ги раскинувал. Така, по неуспешниот поход со спартанскиот војсководец Брасида против Линкестиди (Thuc. IV, 124-128), кој резултирал со прекин на македонско-спартанското сојузништво, во април 423 г. пр. н. е. тој го обновил договорот помеѓу Македонското Кралство и Атина (Thuc. IV, 132). Политичкиот интерес повторно ги поврзал двете страни, и тоа од воена соработка со поддршка на атинските воени сили на Халкидик и во непосредната околина до стопанска размена на градежен материјал за бродоградба од Македонија. Овој пат не било толку лесно да се изведе тоа додворување по променливото искуство од дотогашната соработка, но по загубата на Амфипол, на Атина ѝ било неопходно градежно дрво. На еден епиграфски споменик пронајден на атинскиот Акропол се зачувани одделни фрагменти од договор за чие датирање претпоставките одат од 435, па сè до 413 г. пр. н. е., но доколку се употреби методот да се

пуштил пратеници да договорат испраќање соодветни воени сили. Во истото време кога биле пуштени пратениците кај македонскиот крал, други пратеници заминале и кај кралот на Одомантите – Пол.⁴⁶ Притоа, од него било побарано по можност да ангажира и да доведе поголем број тракиски наемници. Клеон накусо ги запрел воените дејства и во својата база Ејон го чекал пристигнувањето на сојузничкото засилување.

Но соодветни и навремени подготовки за одбрана вршел и Брасида. Тој не ги потценувал пристигнатите атински воени сили, а претпоставувал дека можат да добијат и одредено засилување, па и самиот презел мерки повикувајќи на помош тракиски наемници и сите Едони од долниот тек на реката Стримон и од планината Пангај (пелтасти и коњаници). Брасида се подготвувал за голема одлучувачка битка. Тој очекувал помош од 1 500 тракиски наемници и од „сите Едони“, за кои може само да се нагаѓа колку војска можеле да испратат. Но во самиот Амфипол, освен непознатиот број војници во постојната војска во градот, Брасида веќе имал повикано на помош и војска од илјада пелтасти од градот Миркин од областа на Едоните, како и Халкидичани, со вкупна јачина од околу две илјади пелтасти и триста хеленски коњаници. Значи, под својата команда тој веќе имал неколку илјади војници, а неколку илјади други војници, пак, очекувал да пристигнат. Тоа бил, секако, импресивен број на повеќеилјадна војска сконцентрирана на толку мал географски простор.

бара историскиот контекст во кој најдобро би се вклопил текстот, тоа би била токму 423 г. н. е. (*IG* I³ 89; Проева, *Историја на Аргеадите*, 179–180).

⁴⁶ Со својата проагинска ориентација, Одомантите биле можне важен сојузник во конфликтот меѓу Атина и Спарта за контрола на Халкидик. Инаку, споменати се и кај Херодот (*Hdt.* V, 16 и VII, 112). Тие ги експлоатирале рудниците за злато и за сребро на планината Пангај.

Во своите одбранбени планови, со илјада и петстотини војници под своја команда, Брасида зазел позиција за логорување кај месноста Кердилиј на високиот брег странично од реката, на релативно блиско растојание од утврдениот Амфипол. Таа месност имала посебно стратегиско значење во одбраната на Амфипол, бидејќи од неа имало целосен видик за набљудување на околината, па секое движење на атинските воени сили можело навреме да се забележи. Преостанатиот дел од војската, пак, Брасида ја оставил на одбранбените позиции на Амфипол под команда на Спартанецот Клеарида. Во такви услови Брасида очекувал Клеон да ги потцени бројот и подготвеноста на неговите одбранбени сили и со расположивите војски да започне со нападите на Амфипол.

Клеон ги очекувал сојузничките засилувања. Но додека Одомантите не биле многу далеку, за македонската војска на Пердика II патот бил значително подолг, така што поминале денови во нивно исчекување. Освен тоа, од Одомантите се барало ангажирање поголем број тракиски наемници, кои не можеле да се соберат од мал регион и за многу кратко време. Бездејствието започнало да не ѝ се допаѓа на неговата војска, која мрзоволно го поднесувала, па до неговите уши допреле мрморењата и забелешките за неговата некомпетентност и за мекоста во командувањето. Таквата психолошка настроеност во денови на мирување на војските била вообичаена. Кратко речено, Клеон имал проблем со моралот на својата војска или со нејзиниот опаднат борбен дух, па едноставно бил принуден да ја придвижи и неподготвен и предвреме да го крене логорот и да се упати со војската кон Амфипол. Од височината на Кердилиј, Брасида го следел секое движење и дејствување на атинската војска. Кога видел дека Атињаните тргнуваат, Брасида се

спуштил од Кердилиј и се вратил во Амфипол, што значи дека навреме ја прибрал војската во крепоста на градот.

Кога Клеон тргнал кон Амфипол и ги извидувал целите на нападот, како да не обрнувал внимание или не го интересирале јачината и бројот на војниците на одбраната, туку само планирал како да го опколи и подоцна, кога ќе пристигнат сојузниците, да го преземе градот на јуриш. Пристигнувајќи пред Амфипол, тој ја распоредил својата војска на една природно заштитена височина и самиот заминал да ја извиди мочурливата месност на реката Стримон и пристапите кон градот од североисточната страна. Заминувајќи таму, си мислел дека безопасно ќе може да се врати кога ќе посака без да има потреба од директна борба. За негова несреќа, никого не можел да види на крепосните сидини, ниту некој излегувал од затворените градски порти, па помислил дека градот нема бранители. Дури и самиот себеси се прекорувал што не носи опсадни напасти за бргу да го заземе градот.

Атмосферата била навидум мирна, опуштена, а во суштина филмски напната, како во возбудливо режирана воена приказна. Сосема професионално, Брасида, којшто навреме се прибрал во Амфипол, не се одлучил да излезе низ градските порти за борба во класична отворена битка. Тој проценил дека неговите воени сили се послаби од противничките, не по бројност, туку по квалитетот на обученоста, оскудното вооружување и по недоволната подготвеност. Војската на Клеон, пак, била составена исклучиво од професионално обучени Атињани, како и од најдобрите контингенти на островите Лемнос и Имброс. Инаку, во однос на бројноста, приближно биле изедначени. Тие разлики не му биле познати на Клеон, а Брасида сакал да останат прикриени. Не сакал Атињаните да покажат презир, што и не би било

оправдано со оглед на одбранбените предности, бидејќи во такви околности на опсада е полесно да се брани отколку да се напаѓа. Од тие причини, Брасида се решил да се потпре главно на своето искуство. Доверувајќи му ја командата во градот на Клеарида, тој одбрал сто и педесет хоплити, па се одлучил да излезе во ненадеен напад против Атињаните надвор од градот. Притоа Брасида си мислел дека никогаш другпат не ќе може да ги начека поизолирани од оваа прилика.

Откако ги свикал сите војници на собир, тој одржал говор за да ги охрабри пред борбата, повикувајќи се на нивниот патриотизам и на слободољубивите традиции на нивната татковина, со главната нагласка дека ќе се борат против непријатели кои веќе навикнале да ги победуваат. Тоа е посебно значаен психолошки момент, кој обично внесува смиреност, сигурност и самоувереност во успехот. Брасида им ја објаснил и воената тактика што имал намера да ја примени. По говорот, продолжил со подготовките за излегувањето. Воените сили, пак, што ги оставил под командата на Клеарида ги распоредил кај т.н. Тракиски Порти, на северната страна на крепоста, на патот кон едонскиот град Драбеск, за оттаму да му дојдат на помош.

Надмениот Клеон видел дека Брасида со тамошната војска се спуштил од Кердилиј и дека се прибрал во градот. Самиот тој, пак, тргнал на подалечно извидување. Притоа бил добро и навремено информиран за престојувањето и за забрзаните подготовки на непријателските сили, бидејќи неговите извидници имале можност однадвор да следат сè што се случува во самиот град, како, на пример, жртвопринесувањето на олтарот на Атена, дека војската е по улиците, дека кај градските порти има раздвигување на коњаницата и дека сето тоа очигледно навестува

подготовка за излегување на војската низ портите за отворена борба со опсадувачите.

Дознавајќи за ова, Клеон како да не верувал, па и самиот се приближил до градот за да ги констатира наведените факти. Во тој момент нему не му одговарало да започне борба, бидејќи сè уште го чекал засилувањето. Притоа, сметајќи дека без проблем ќе може да отстапи, дал наредба за сигнал за отстапување во насоката на Ејон, но во планиран поредок на повлекување, првин со единствената можна маневра од левата страна. Кога утврдил дека тоа отстапување е премногу бавно, му наредил на десното крило со свртување да се израмни со левото крило, со што невнимателно ја изложил својата страна на ненадеен напад. Токму тоа бил и моментот што го очекувал Брасида. Заклучувајќи дека според движењето на главите на војниците и на нивните копја, тие се во отстапување и не се подготвени за одбрана, наредил брзо излегување низ портите за силен напад. Така, одбраната воена единица на Брасида јурнала низ првата порта што водеа кон палисадата. Тоа бил, природно, најдобро заштитениот дел од градот. Според претходно подготвениот план, воената единица на Брасида веднаш го нападнала центарот на атинската војска, која се нашла во хаотичен неред не можејќи да се одбрани. Втурнувајќи се во луѓето, коишто биле измешани без одбранбен поредок, ги избезумил со смелиот напад и целосно ги разбил.

Во истото време, како што му било наредено, преку Тракиските Порти излегол и Клеарида. Наскоро сосема се измешале со изненадените Атињани, коишто воопшто не очекувале истовремен напад од двете страни. Левото крило на Атињаните, коешто било насочено кон Ејон и било придвижено напред, се одвоило и се дало во бегство во целосно безредие. Во меѓувреме, насочен кон десното крило на Атињаните, кое

пружило подолготраен отпор, Брасида, кој бил во првите борбени редови, бил тешко ранет и паднал. Но, за негова среќа, тоа не го забележале Атињаните. Неговите војници што биле во близина го кренале и го изнеле од боиштето.

Атињаните сепак немале шанса за успех, бидејќи Клеон и самиот се дал во бегство, но бил стигнат од некој пелтаст од Миркин и убиен. Неговите хоплити во два-три обиди извршиле прегрупирање за отпор на ридот, при што привремено успеале да ги одбијат нападите на Клеарида, но потоа одвај отстапиле, бидејќи биле опколени од миркинската и од халкидичката коњаница и од нивните пелтасти. Кога тие започнале да ги опсипуваат со копја, ги принудиле на панично бегство. Тоа било конечното разбивање на војската на Атињаните, со големи загуби, со што, практично, таа била протерана и принудена на отстапување по разни патишта низ планините. Нивното бегство завршило во утврдениот Ејон, но како конечно поразена војска.

Бранителите на Амфипол го пренеле тешко ранетиот Брасида во градот. Тогаш тој сè уште бил при свест и ја дознал убавата вест за извојуваната победа, но наскоро потоа починал. Делот од војската под команда на Клеарида вообичаено го прибрала оружјето од убиените и другиот плен. Тоа бил катастрофален пораз на Атињаните. И овој пат, според вообичаената практика, загинатите Атињани им биле предадени на нивните сограѓани за достоинствен погреб, но соодносот на жртвите – шестотини Атињани наспрема седум Спартанци, само ја потврдува воената способност на спартанскиот војсководец Брасида наспроти атинскиот војсководец Клеон. Во прв ред, тоа било резултат на добро подготвениот напад, изненадувањето, одбраните војници и секако – на

личниот пример на војсководецот, кој бил во првите борбени редови заедно со своите војници.

Така завршила богатата и славна воена кариера на спартанскиот војсководец Брасида, кој оставил неизбришлив белег во историјата на целиот регион. Тукидид дава значајни податоци за тогашните обичаи тој да биде погребан на државен трошок, со воена придружба под оружје и на почесно место со забележителна оградена гробница на главниот плоштад. Оттогаш Брасида бил почитуван како полубог и прогласен за ојкист (основач) на градот.⁴⁷ Лесно е да се прифати дека како спасител од опсадата на Амфипол бил почитуван како полубог, но зачудува информацијата да му се припише и функцијата на основач на градот, што претставува фалсификување на историјата по само дванаесет изминати години. Во такви услови секако дека постоел страв кај месното население од идните одмазди на Атињаните, но и особена почит кон сојузот со Спарта, кој бил неопходен заради заштитата на градот. Поради актуелното непријателство со Атињаните, биле срушени сите паметници во чест на вистинскиот основач на градот, Хагнон, што, практично, ја потвдува старата крилатица дека победниците ја пишуваат историјата. Притоа, годишните календарски чествувања, со жртвопринесување и со натпреварувачки игри, веројатно бргу го зацврстиле култот на Брасида.⁴⁸

⁴⁷ Thuc. V, 11.

⁴⁸ Случувања во врска со основањето на Амфипол и борбите околу него се опширно обработени кај: Iohanes Papastavrou, *Amphipolis: Geschichte und Prosopographie* (Leipzig: Deiterich, 1936); Kendrick W. Pritchett, „Amphipolis Restudied“, *Studies in Ancient Greek Topography*, vol. 3 (Berkeley: University of California Press, 1980), 298–346.

АМФИПОЛ ПОД МАКЕДОНСКА ВЛАСТ

Подоцна, според одредбите на Никиевиот мир (од 421 г. пр. н. е.), Амфипол сепак требало да ѝ биде вратен на Атина, но и покрај тоа, останал независен сè до неговото освојување од страна на македонскиот крал Пердика III некаде пред 359 г. пр. н. е. Но, во првите години од владеењето, во настојувањето да ја зацврсти својата власт наспроти претендентите на престолот и да се ослободи од притисокот на Атина и од нејзиното мешање во внатрешните работи на Македонското Кралство, кралот Филип II привремено ја повлекол посадата од Амфипол.⁴⁹ Наскоро потоа, кога Атина била зафатена со пресметки со своите дотогашни сојузници, Филип II повторно го зазел Амфипол, ги протерал неговите проатински водачи, оставајќи им ја локалната автономија, но со наметнат годишен форос (есента 357 г. пр. н. е.). Златните рудници недалеку од Амфипол, на македонските кралеви им носеле годишен приход од 1 000 златни таланти.⁵⁰

Амфипол останал под македонска власт сè до римското освојување на Македонското Кралство во 168 г. пр. н. е., кога бил прогласен за „слободен град“ и станал центар на Првата Македонска Мерида.⁵¹ Кога Македонија била претворена во римска провинција, тој го задржал статусот на слободен град. Своето значење го задржал сè до крајот на антиката, станувајќи, меѓу другото, мошне важна станица на

⁴⁹ Diod. XVI, 3, 3.

⁵⁰ Dem. I; II, 6; VII, 27–28; Diod. XVI, 8; Ана Шукарова, *Филип II Македонски и атинските ретори* (Скопје: Три, 2003), 273; Проева, *Историја на Аргеадите*, 217–218, 220–222; Borza, *In the Shadow of Olympus: the Emergence of Macedon*, 213–214.

⁵¹ Plin. *NH*, IV, 38.

патот Виа Егнатија.⁵² Преминот Девет Патишта на реката Стримон, пак, останал митска, но и фактичка реалност низ вековите.

⁵² Види: Фанула Папазоглу, „Македонски градови у римско доба“, *Жива антика*, посебна издања, књига I, Скопје (1957): 288–291.

Katerina MLADENOVSKA-RISTOVSKA

THE STRATEGIC MEANING OF THE PASSAGE “NINE ROADS” ON THE STRYMON RIVER IN ANTIQUITY

-SUMMARY-

The passage Nine Roads at the mouth of the River Strymon was a sacred crossroads locality of the Edones. It was one of the main entrance inland ports to the southwest – Chalcidice, the Macedonian Kingdom, Thessaly, Epirus and Greece, to the north towards the Paeonian areas and the interior of Thrace and to the main road towards the Hellespont. Briefly stated, it had repeatedly strategic importance in antiquity. In the vicinity of the passage, there was the strategic ancient port Eion. In 436 BC the Athenian military forces founded the colony Amphipolis. Immediately after the founding, it was given more importance than Eion, with better access to the land with the required resources of the valley and the mountains that border it (timber, precious metals, cereals and cheap slaves). With the establishment of Amphipolis, Athens established control of the River Strymon. In 424 BC Amphipolis fell under the power of the biggest opponent of Athens – the powerful Sparta. In 422 BC the Athenian army unsuccessfully tried to regain power over Amphipolis. Later, according to the regulations of the Peace of Nicias, Amphipolis still had to be returned to Athens, nevertheless, remained independent until its conquest by the Macedonian king Philip II of Macedon in 357 BC. It remained under the Macedonian rule until the Roman conquest of the Macedonian Kingdom in 168 BC, when it became the centre of the First Macedonian District and an important station on the Via Egnatia. The passage Nine Roads, however, remained mythical and factual reality through the centuries.

Зеќир РАМЧИЛОВИЌ

Институт за национална историја –
Скопје

НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ ОД ОСМАНЛИСКИОТ ПЕРИОД НА ГРОБИШТАТА АРАБДЕРЕ ВО АТАРОТ НА С. СРЕДНО КОЊАРИ, СКОПСКО

ВОВЕД

Надгробните споменици се подигнуваат како знак на почит и сеќавање на нашите драги личности кои веќе не се со нас, но и на личности значајни за пошироката заедница. Уште од најстари времиња човекот настојувал за себе и за своите најблиски да обезбеди место кое ќе биде достоинство за вечно почивалиште. На тој начин, како во минатото така и денес, луѓето сакаат да им покажат на денешните, но, пред сè, на идните генерации и на случајните минувачи чие е вечното почивалиште кај кое стојат. Поради тоа, надгробните споменици се едни од најстарите форми на уметноста. Низ долгата историја, а во зависност од многубројните историски и културни влијанија, надгробните споменци ја менувале својата форма, големина и начинот на изработка со натписи и со украси. На тој начин тие ни даваат податоци за одредени периоди од минатото на некое место или регион, односно претставуваат значајни историски извори. Во тој контекст, и проучувањето на надгробните споменици со натписи на османлиски јазик, поточно со арапско писмо дава драгоцен податоци за одредено место или реон. Изучувањето на

надгробните споменици во Македонија е сведено само на проследување на позначајните натписи на турбињата или на гробовите што се наоѓаат во дворот на некои поголеми и позначајни џамии. Најголем дел од овие истражувања се од почетокот на минатиот век. Во изминатиот период има многу малку научни трудови во Република Македонија кои обработуваат одредени надгробни споменици или гробишта од османлискиот период.

За жал, најголем дел од гробиштата од османлискиот период се уништувани со градежни работи во градовите без да бидат проучени или пак сочувани дел од надгробните споменици – нишани¹. Но, во одредени рурални средини сè уште има гробишта каде што се среќаваат стари нишани кои можат да бидат проучени. Таков е случајот со атарот на селото Средно Коњари, во кој има голем број надгробни споменици. Во минатото нивниот број бил поголем, но повеќето од нив се паднати, покриени со земја или обраснати со трева и со друга вегетација. Тие воопшто не се истражени. Од тие причини се одлучивме да разработиме дел од нив. Во текот на истражувањето користевме одредени теоретски податоци за османлиските споменици за да направиме споредба со состојбата и со симболиката на надгробните споменици на терен. Епиграфскиот материјал врз основа на кој се направени анализите во овој труд е собран за време на теренските проучувања во периодот октомври – декември 2016 год. Сметаме дека е од големо значење да се интензивира

¹ Муслиманите од реонот на Коњари, без оглед на националната припадност, надгробниот споменик го нарекуваат нишан. Тој претставува вертикален столб или плоча над гробот и има антропоморфна форма. Зборот *нишан* потекнува од персискиот јазик и со него се означува надгробен камен, цел, мета, белег, знак, трага, одликување, знаменитост.

проучувањето на натписите на османлиски јазик, а со овој труд сакаме да му дадеме дополнителен импулс на тој процес.

ОСНОВНИ ПОДАТОЦИ ЗА С. СРЕДНО КОЊАРИ

Во североисточниот дел на Општина Петровец се наоѓа селото Средно Коњари. Сместено е во алувијална рамнина од левата страна на реката Пчиња, како и на ерозивното проширување и на ридестиот дел кој се издигнува на исток од полето. Се наоѓа на 248 до 256 метри надморска височина. Атарот на селото има површина од 15,6 км². Според постојната инфраструктура, од општинскиот центар Петровец е оддалечено 10 км, од Куманово 24 км и од главниот град Скопје 33 км. Низ него поминува регионалниот пат Р2136, кој ги поврзува Скопје и Св. Николе. Во тек е изградбата на автопатот Штип – Св. Николе – Скопје, кој поминува во непосредна близина на селото, односно на гробиштата *Арабдере*.

Селото Средно Коњари спаѓа во групата рамничарски населени места. Геолошката основа е изградена од алувијално-делувијални седименти од чакали и песоци и од глиновито-лапоровити наслаги. Поголемиот дел од селото е сместено во алувијалната рамнина, а другиот е на плавина која е настаната со ерозија на земјиштето од падините на Градиштанска Планина. Таа е ниска и доста расчленета планина, која се протега во правецот ЈЗ – СИ, помеѓу долниот тек на Пчиња на запад и Овче Поле на исток, во должина од околу 30 км. Највисок врв е Градиште или Ѓуриште со 861 м, а во атарот на Средно Коњари има ридови со височина до 350 м. Западно е ридниот дел Било, кој ја дели долината на реката Пчиња од Кумановската Долина. Во овој дел се наоѓа и највисокиот врв во атарот на с. Средно Коњаре, Бандера, висок 472 м.

Почвите во ридниот дел се кафеави со претежно кисела реакција, а рамничарскиот е со алувијални наноси.

Во атарот на селото нема наоѓалишта на камен погоден за обработка. Но, во атарот на соседното с. Дивље, поточно на планината Венец има карпи кои се погодни за изработка на надгробни споменици. Постарите жители се сеќаваат на времето кога го копале каменот од планината и го носеле на обработка. Веројатно и во османлискиот период се користел истиот камен. Од него биле правени и корита за вода, чешми и сл. Останати се и голем дел од куќите ѕидани од овој делкан камен, попознат како *ѓуришки камен*.

Низ селото поминува реката Пчиња, која е една од поголемите реки во Македонија, со должина од 128 км. Спаѓа во високонаносните реки, со голема осцилација на количеството на вода во текот на годината. Низ селото поминува и потокот Араповац или Арабдере, кој се влива во реката Пчиња. Во атарот на Средно Коњари повремено течат и два помали потока, Лопур и Драганов Дол.

Ова подрачје има континентална клима со мало медитеранско влијание изразено во летниот период. Летата се многу топли и суви, а зимите студени. Теренот е изложен најчесто на северни и на североисточни ветрови, а налето и на локални ветрови во повисоките делови. Минималните температури се јавуваат во јануари, а максималните во јули. Вкупните просечни врнежи се доста ниски и се движат околу 504 мм, со максимум во ноември и во мај. Сушниот период трае од јули до септември. Просечната годишна температура изнесува 12

°Ц, со просечна максимална годишна температура од 18,2 °Ц и просечна минимална од 6 °Ц.²

Селото Средно Коњари спаѓа во групата средни села по бројот на жители. Според последниот попис на населението на Македонија од 2002 година, селото има 1 140 жители. Најголемиот дел од населението се Албанци – 668 (58,59 %), потоа Бошњаци – 402 (35,26 %), Турци – 61 (5,35 %) и 9 (0,8 %) други.³ Населението е со исламска религија.

Средно Коњари е населено место од збиен тип. Според *Пописот* од 2002 година, има вкупно 262 куќи, во кои живеат 248 домаќинства.⁴ Куќите се распоредени во осум улици, од нив три главни, кои прават триаголник и на кои се надоврзуваат другите. Во селото се наоѓа Основното училиште „Братство-единство“, како и амбуланта. Постои и џамија, за која се смета дека е многу стара, но немаме податоци кои го потврдуваат тоа. Во селото работат четири минимаркети со мешовита стока, кои ги снабдуваат жителите со потребните продукти. Исто така, постојат неколку градежни фирми, а голем дел од населението работи во разни дејности во градот Скопје. Со редовната автобуска градска линија број 68 селото е поврзано со главниот град Скопје. Секако, значајна дејност се земјоделството и сточарството. Од вкупната површина на атарот, под пасишта се 562 ха, а под шуми 123 ха. Најголемиот дел од

² Зеќир Рамчиловиќ, *Можности за развој на туризмот во потенцијалната туристичка дестинација – југоисточен ридски дел на Скопската Котлина*, ракопис (Скопје: ПМФ, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, 2002), 10–11.

³ *Попис на населението, домаќинствата и становите во Република Македонија*, 2002 година, Вкупно население според изјаснувањето за национална припадност, мајчиниот јазик и вероисповедта по населени места, Книга X (Скопје: Државен завод за статистика, 2004), 153.

⁴ *Попис на населението, домаќинствата и становите во Република Македонија*, 2002 година, 47.

атарот е под обработливи површини – 714 ха, кои се засеани најмногу со пченица, јачмен, детелина и со тутун.

КУС ОСВРТ НА ИСТОРИЈАТА НА С. СРЕДНО КОЊАРИ

Долината на реката Пчиња била населена уште од најстари времиња. За жал, немаме посериозни истражувања на овој простор. Постојат извори според кои уште во раниот среден век јужно од селото Средно Коњари, поточно непосредно до Долно Коњари постоело село Грнчарево, според некои Грнчево, на десниот брег од реката Пчиња. Самиот збор *грнци* кажува дека тука се произведувале глинени производи.⁵ Ова го потврдуваат и остатоците од глинени производи кои и денес ги пронаоѓаат земјоделците, а чија старост не е утврдена. Дивите копачи по околните ридишта во потрага по, наводно, скриено богатство пронашле многу римски монети. По долината на Пчиња поминувал многу значаен пат, кој одел кон јужниот дел на Балканот. Многу места и денес носат имиња кои зборуваат за тоа, како, на пример, Бањски Пат во атарот на Долно Коњари, кој денес го користат само земјоделците. За значењето на овој простор зборуваат и многу топоними, кои исто така се интересни за проучување. Таков е топонимот Араповац или Арабдере, дел во кој се наоѓаат и старите гробишта. Се пренесува дека на овој простор престојувале арапски трговци.

Со доаѓањето на Османлиите овој простор не го изгубил своето значење. Селото, поточно селата во османлиските извори се викаат Гурелер – Güreler. Се работи за селата Долно Коњари, Средно Коњари и

⁵ Zečir Ramčilović, „Zanimljivo putovanje u Donje Konjare“, *Šadrvan*, br. 3. Šadrvan, Skoplje, Decembar, 2011, 10.

Горно Коњари. Средно Коњари на турски се вика Орта Гурелер – Orta Güreler. И денес се користи формата на турски јазик.

За настанувањето на името Коњари постојат две претпоставки: првата, дека тоа потекнува од доселеници од Турција кои дошле од Коња, по што местото било наречено Коњари, и втората, дека во Македонија, освен војници и чиновници, се доселувале и поголеми групи сточари Јуруци и земјоделци Коњари, по кои многу места го добиле своето име. За овие теории не се пронајдени извори. На мислење сме дека е нелогично топоним кој е турски да не се користи од Турците. Поради тоа, освен на Коњари, почнавме да го бараме значењето и на името Güreler. На големо изненадување, ја најдовме врската помеѓу двете имиња. Едно од значењата на името Güre е 'младо ждребе до три години'.⁶ И во турско-бугарскиот речник, меѓу другите значења, под *гуре* се подразбира и 'развиена, нескротена кобила; ждрепче'.⁷ Од постарото домородно население на блиското село Дивље, кое во континуитет е етнички македонско, се пренесува дека Турците на овие простори одгледувале коњи за елитните османлиски коњички единици, а се одржувале и трки на коњи.⁸ Врз основа на горе наведеното, веројатно во континуитет се користеле и двете имиња, а по пропаѓањето на Османлиската Империја во народот преовладало денешното име на местото изведено од словенски корен, но со истото значење – Коњари.

⁶ Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü I-XII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993., с. 4068.; Demir Necati, Aydoğdu Özkan, Giresun İli ve Yöresi Ağızları (Tarih-Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük), (Ed. E. Altınkaynak), Giresun Valiliği Yayınları, Giresun, 2009., 625.

⁷ *Турско-български речник*. София, 2009, 519: Гюре. Същ., просторечно. 'разгонена кобилка; магаричка'; жребче. прилагателно, преносно. 'як, здрав, силен, енергичен'; преносно 'плах, боязлив, стеснителен, плашлив'.

⁸ Ramčilović, „Zanimljivo putovanje u Donje Konjare“, 10.

За време на Османлиската Империја, во селата живеело население со различна религија. Кон крајот на XIX век во Средно Коњари, според Васил Кънчов, поточно во 1900 година живееле 35 христијани и 820 муслимани.⁹ Во текот на минатиот век е карактеристичен процесот на иселување на Турците, а на доселување на Бошњациите и Албанците, кои ова место го искористиле како попатна станица кон Турција. Дел од нив останале да живеат на овие простори и денес.

ТИПОВИ И ФОРМИ НА НАДГРОБНИТЕ СПОМЕНИЦИ

Муслиманските надгробни споменици – нишани во атарот на селото Средно Коњари се камени столбови со различна форма и големина. Сите надгробни споменици се изработени од едно парче камен. Обично со два столба се обележува гробот. Едниот, поголемиот столб, е над главата,¹⁰ а другиот над нозете на починатото лице.

Муслиманските гробишта отсекогаш се лоцирани во самите населени места, покрај џамиите, непосредно до населеното место или покрај главните патишта. Ова се должи на традицијата која се базира на хадисите на Божјиот пратеник Мухамед а.с. Во еден од нив кажува: *„Посетувајте ги гробиштата, бидејќи гробиштата ќе ве потсетат на смртта.“*¹¹ Муслиманите често ги посетувале и ги посетуваат починатите. Тоа е и поради нивното верување во силата на молитвата. Таму кај што се движат луѓе, ќе се учат и молитви. Без оглед на различните толкувања, за или против учењето молитва за починатиот, од османлискиот период до

⁹ Васил Кънчов, Македонија. Етнографија и статистика, Българско книжовно дружество, София, 1900., с.207.

¹⁰ Бошњациите од Средно и Долно Коњари, предниот поголем нишан го нарекуваат „башлук“. Од турскиот збор „baş“ што значи глава.

¹¹ Muslimova zbirka hadisa, El Kalem, Sarajevo, 2004., br. 495, 496, 222 - 223.

денес е останата практиката да се учи молитва, односно првото суре од светата книга Коранот, поточно *Ел-Фатиха* – الفاتحة.¹² На сите натписи, по правило, секогаш се порачува да се проучи молитвата за душата на починатиот. И во Средно Коњари гробиштата се наоѓаат покрај главните патишта од причина што луѓето при секое поминување практикуваат да ја проучат молитвата *Ел-Фатиха* за починатите.

Арапите ги нарекуваат гробовите *قبر* – *кабир* 'место каде што се погребува починатиот', додека Турците ги именуваат како *мезар*. Тоа е арапски збор – *مزار* кој значи 'посетено место'. Интересно е тоа што и денес локалното население за гроб го употребува зборот *мезар*. Според тоа, верувањето во силата на молитвата и значењето да се потсетиме дека сме сите смртни луѓе се значаен предуслов за локацијата на гробиштата во атарот на Средно Коњари.

Натписите на нишаните во османлискиот период се пишуваат исклучиво со арапско писмо. Употребата на арапски јазик во различни епиграфски споменици е типична за целата територија каде што е

¹² *Ел-Фатиха* (арапски الفاتحة 'Отворање') е првото суре – поглавје на светата книга Куран. Содржи седум стиха како молитва за Божјото поведување по вистинскиот пат и нагласување на господарството и милоста Божја. Ова поглавје игра посебна улога во традиционалните дневни молитви и во секојдневниот живот на муслиманите и безмалку се учи во секоја пригода, а е и неизоставен дел од сите задолжителни молитви на муслиманите во текот на денот. Еден од најдобрите специјалисти и познавачи на епиграфските споменици, проф. д-р Катарина Венедикова, сурето *Фатиха* го преведува како 'молитва за починатиот', што е сосема логично, бидејќи нема нишан каде што не стои да се проучи *Фатиха* за душата на починатиот. Катарина Венедикова, *Епиграфски паметници в Родопите от османско време, Помощни исторически дисциплини*, Т. 5 (София, 1991), 198–225; Катерина Венедикова, „Надписи на алианското население в района на град Кърджали“, *Огледало* (София, 2010), 3–65. Сепак, поради тоа што ова суре е многу познато кај населението и се користи за различни пригоди, и во македонска транскрипција ќе го користиме терминот *Фатиха*.

распространето арапското писмо.¹³ Натписите се исчукани, издлабени и испишани врз зарамнета површина претежно на плочи или на столбови кои се обработени. Со палеографската анализа на спомениците и на особеностите на различните видови стилови¹⁴ утврдивме дека најголемиот број се пишувани во стиловите сулус, *несихи* и *талики*.

Според достапните теоретски истражувања за развојот на османлиските надгробни споменици на просторите на Босна и Херцеговина и пошироко, се разликуваат три периода.¹⁵ Истражувања на подрачјето на Скопскиот Регион не се изведени и дополнително, со детални проучувања, треба според времето и според карактеристиките да се одредат разликите и спецификите за да се направи соодветна периодизација. Во Средно Коњари, од зачуваните надгробни споменици што се предмет на нашата анализа со сигурност можат да се утврдат два периода, и тоа според годината и според изгледот. Првиот се врзува со XVIII век и е период на стабилна држава, кога спомениците се масивни, но и попрецизно изработени и напишани. Вториот е од почетокот на XIX век и е период на реформи во државата, кога надгробните споменици ја намалуваат големината и стануваат пософистицирани во поглед на украсите, натписите и на изработката. Типична за тој период е и појавата на фесот како форма за главата на нишанот.

Од првиот период, односно од воспоставувањето на Османлиската Империја на овие простори до почетокот на XVII век не можевме со

¹³ Венедикова, *Епиграфски паметници в Родопите от османско време*, 202.

¹⁴ Борис Недков, *Особености на различните видове писма, Османотурска дипломатика и палеографија*, I (София: Наука и изкуство, 1966), 93–100; Muharrem Ergin, *Osmanlıca Dersleri*, Boğaziçi Yayınları (Istanbul, 1995), 96–105.

¹⁵ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1998), 18–75; Nihad Klinčević, *Bosanski nišani – nastanak, razvoj i simbolika* (Sarajevo, 2016), 6.

сигурност не утврдивме постоење на споменици. Но врз основа на одредени карактеристики, сметаме дека дел од гробиштата *Арабдере* се, можеби, од тој период. Поточно, на овие гробишта има надгробни споменици кои се поедноставни, најчесто без текст, а и тие кои имале текст, тој е нечитлив и не може да се види што е напишано, односно само при допир со рака можат да се почувствуваат нерамнини на полето за пишување. Нишаните се вертикални столбови, со речиси сите четири еднакви страни, чиј врв е како пирамида, а поретко на две води. Тие се со различна големина. Ако во поновите периоди има различни начини да се претстават моќта и богатството на починатиот, кај старите споменици тоа, пред сè, се прави преку големината на нишанот со цел да се покаже богатството и статусот на починатиот. Колку бил побогат човекот – толку е поголем нишанот.¹⁶ На другите гробишта не утврдивме нишани од раниот период, што не значи дека ги немало. Причините се различни, на пример, помалобројното население, долгиот временски период, како и негрижата, зашто и поновите споменици се зараснати во трева и во шума.

Најстариот нишан кој го идентификувавме е од 1188 год. по хиџра, т. е. од 1774/1775 год.; поточно се работи за два нишана од истата година – едниот на гробиштата под патот *Арабдере*, а другиот на јужната страна од селото на гробиштата *Лака*, под патот. Тоа е период кога османлиската власт веќе има континуитет, цврста и стабилна власт. Од овој период се гробиштата кои се наоѓаат под патот и кои значително се разликуваат од најголемиот дел од надгробните споменици над патот на гробиштата *Умиште*, зашто тие се од третиот период.

¹⁶ Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Državna štamparija u Sarajevu, 1939), 31.

Третиот период, од почетокот на XIX век, е период на обиди за консолидација на Османлиската Империја со спроведување на редица реформи, поточно на танзиматските реформи. Меѓу другото, била и забраната за носење турбан во јавниот живот, односно бил воведен фесот како дел од униформата во војската и во јавниот живот воопшто. Од средината на XIX век почнуваат да се јавуваат машки нишани кај кои главата е во форма на фес. Кај голем дел од нишаните во текот на XX век продолжува да се користи фесот како форма за машките нишани.

Нишаните на гробиштата во Средно Коњари, освен според староста, можеме различно да ги класифицираме врз основа на одредени критериуми. Основната поделба е според полот и според годините на старост, така што се разликуваат машки, женски и детски нишани. Секој од основните три типа има свои подвидови и специфики.

Деловите на машкиот нишан обично се состојат од: глава, врат, тело и долен дел. Главата на машкиот нишан се сретнува во две форми: во форма на турбан и во форма на фес. Но, се среќаваат и други варијанти. Големината на нишанот и формата на турбанот и на фесот исто така имаат разлики. Тие најчесто зависат од класната припадност, религиската хиерархија, воената хиерархија, образованието и сл. Вратот е најтенкиот дел, кој ја спојува главата со телото на нишанот. Телото има форма на столб, најчесто како обратен трапез. Долната страна е покуса, а горната подолга. Предната страна е украсена со различни орнаменти, обично геометриски и растителни. Исто така, на предната страна на телото на нишанот, во средишниот дел, има простор за испишување натпис. Натписот е познат како *тарих*¹⁷ и содржи информации за животот

¹⁷ Зборот *tarih* е од арапско потекло и најчесто се преведува како 'историја, датум, настан, хронограм'.

на починатиот или за датумот на кој починал. Долниот дел на нишанот е необработен и е вкопан в земја. Неговата големина зависи од големината на нишанот, односно колку е поголем нишанот, толку е поголем и долниот дел.

На гробиштата во Средно Коњари женскиот нишан се состои од помали камени плочи. Нив ги има помалку, особено постарите женски нишани, најверојатно бидејќи биле помали и не биле со масивни столбови. Обично во пропорционален однос со машките се зачувани нишаните од понов период, односно од крајот на XIX и почетокот на XX век. Постарите женски нишани се поедноставни, додека оние од понов датум имаат повеќе украси. Тие се состојат од: горен дел, страничен украс, тело и долен дел. Горниот дел се јавува во различни форми, но секогаш е заоблен во форма на круг или на лак. Ширината на горниот дел е речиси идентична со онаа на телото. Често е нешто помала, но некогаш се среќава и како малку поголема. Страничниот украс започнува од горниот дел и го спојува со телото, а најчесто продолжува во вид на плетенка, како украс на телото на нишанот надолу. Телото на женскиот нишан има слична форма со телото на машкиот нишан. Единствено што има повеќе орнаменти, особено нишаните од понов датум. Долниот дел е идентичен како и оној кај машкиот нишан и е со иста функција. Детските нишани се издвоени како посебни поради тоа што во однос на нишаните на возрасните се драстично помали, поедноставни, без многу украси, иако и тие се разликуваат и според формата и според полот.

Освен оваа главна поделба на нишаните кои се среќаваат не само тука туку и низ целиот Балкан, има и други класификации, односно типови на нишани кои настанале како последица на желбата на луѓето да означат одреден статус во општеството. Тоа се постигнувало, пред сè

преку различното обликување на горниот дел или главата на нишанот. Според формата може да се одреди и професијата на починатиот. Тоа се однесува, пред сè, на машките нишани, зашто мажите биле носители на општествениот живот и на функциите воопшто. Се разликуваат нишани на: улемата, дервишите, агите, пашите, воените чиновници, трговците, еснафот и др.

ГРОБИШТАТА АРАБДЕРЕ ВО СЕВЕРОИСТОЧНИОТ ДЕЛ НА СРЕДНО КОЊАРИ

Гробиштата *Арабдере* или *Араповац* се наоѓаат во североисточниот дел на Средно Коњари. Населението смета дека ова се најстарите гробишта во атарот на селото. Гробиштата го носат името според месноста и според потокот кој поминува во нивното подножје. Овие гробишта се наоѓаат под и над локалниот пат. Дел од нив е заграден, но надгробните споменици се во многу лоша состојба. Се работи за две парцели: првата, Парцелата 494/4, се наоѓа над патот и е со површина од 11 362 м², од кои со остатоци од нишани се 6 935 м²; втората, Парцелата 1077, е лоцирана под патот и е со површина од 9 591 м², од кои со остатоци од нишани се 2 802 м², односно вкупната површина со остатоци од нишани изнесува 9 737 м². Двете парцели и денес се користат за гробишта.

Надгробните споменици над патот се во полоша состојба. Според големината, формата и според начинот на изработка сметаме дека овие гробишта се постари. Во прилог на оваа теза оди и изгледот на камените столбови, кои се едноставни и не се добро обработени. Имаме нишани кои се заоблени на врвот, а за кои, според традицијата на муслиманите на овие простори, сметаме дека се на женски лица, како и нишани кои

завршуваат со одреден агол во вид на покрив на две води или имаат пирамидален завршеток и се на машки лица.

Гробишта Арабдере, Средно Коњари

Дел од гробиштата Арабдере над патот (фотографирано на: 24.12.2016 г.)

Во овој дел имаме само еден нишан кој се разликува од другите, односно се работи за нишан со турбан. Како и за другите споменици, и за овој сметаме дека е од раната фаза. Нишанот со турбан, кој е ставен директно на телото, без врат и со едноставен изглед, ни дава за право да го лоцираме во периодот на раната фаза од развојот на нишаните,¹⁸ односно во периодот до XVII век.

Нишан со турбан на гробиштата *Арабдере* (фотографирано на: 24.11.2016 г.)

¹⁸ Ekrem Sakić, *Babin mezar na lokalitetu Babina luka - Kalesija*, Naučno-istraživački rad, 2013, 7; Nihad Klinčević, *Bosanski nišani – nastanak, razvoj i simbolika* (Sarajevo, 2016), 8.

Надгробните споменици под патот се во нешто подобра состојба од причина што се од понов датум во споредба со тие над патот. Тоа се гледа и од големината, формата и од начинот на изработка. На целиот простор се среќаваат околу 60 нишани, претежно паднати и зараснати во трева. Само на еден нишан може да се прочита дека е од '1111 – 1188 година по хиџра или 1774/1775 година и него подетално ќе го анализираме.

НАДГРОБЕН СПОМЕНИК НА АДЕМ-АГА, СИН НА МЕХМЕД-АГА

Надгробниот споменик претставува столб во форма на превртена пресечена четиристрана пирамида со основа на квадрат, во долниот дел со потесни страни од по 20 см, а горниот поголем, со страни од по 30 см. Предната страна на пирамидата со натписот има форма на превртен трапез. Писменото поле во неа е вдлабнато и има форма на шестоаголник. Горниот дел завршува на две води под мал агол, во вид на покрив кој не е многу остар. Како што кажавме претходно, на овие гробишта врвот на женските нишани е заоблен, а на машките аглест. Тоа укажува на фактот дека овој надгробен споменик е за машко лице. Во времето на истражувањето е утврдено дека се наоѓа во релативно добра состојба.

Тој ги има следните технички карактеристики:

- височина: 165 см;
- горна ширина: 30 см;
- долна ширина: 20 см;
- дебелина: 20 см;
- натписот – височина: 90 см; ширина: 27 см.

Споменикот има вдлабнато, рамно и ограничено поле за пишување. Се состои од 8 релјефни реда со испакнати букви и цифри. Јазикот е османлиски, првенствено се користени арапски, а потоа и турски зборови, со народен стил и е релативно добро разбирлив. Писмото е арапско со елементи на стиловите *талиќ*, *сулус* и *несих*.

Од текстот може да се види, дека починатиот бил погребан во 1188 година по *хиџра*, што одговара на 1774/1775 година од н. е. На врвот, односно на првиот и на вториот ред е испишано на арапски едно од основните начела на исламот како сведоштво за вербата во Алах: „*Ла илахе иллаллах Мухаммед(ун) ресулуллах*“, што во превод значи: „*Не постои друг бог освен Аллах, а Мухамед е негов пратеник*“. Овој натпис поретко се среќава на нишаните. Вертикалните букви во првите три реда се издолжени и високи. Буквите *елиф* и *лам* во првиот ред се многу збиени при пишувањето. Буквата *елиф* е издолжена, што е карактеристика на стилот *сулус*; буквата *лам* е поголема, што е типично за стилот *талиќ*; буквата *хе* во крајна позиција е правилно запишана, според карактеристиките на *талиќ*. Над зборот *Аллах* е испишан знакот *шедде*, кој е особеност на стилот *сулус*.

Во вториот ред главичката на *мим* е голема и добро изразена во вид на неисполнето кругче завиено налево, што е карактеристично за стилот *сулус*. Буквата *син* е испишана над редот со помала димензија.

Во третиот ред *Хуве* е исто така испишано над редот. Буквите *елиф* и *лам* од *ел-Халлак* се сосема десно, *хе* оди под *ел-Баки* и неговата врска со *лам* продолжува долу. *Лам* и *елиф* се напишани по *Хуве* и по *ел-Баки*, а *каф* е најлево и по него има *је*. И во овој ред се работи за арапски зборови и изрази.

Во четвртиот ред главичката на *вав* и *мим* от *ел-мерхум* е заедничка, а опашката на *мим* е завиена налево, што е една од одликите на стилот *сулус*, и ја сече следната буква *елиф*. Арапските зборови *мерхум* и *магфур* се со арапскиот определен член *ел* (*ал*).

Во петтиот и во шестиот ред сите букви се во една рамнина. *Адем ага*¹⁹ се поврзува со турскиот тип *изафет*, додека *Ибн-и Мехмед* со персискиот тип *изафет*. На почетокот на петтиот ред *Елиф* е издолжен и завиен налево во долниот дел, а на крајот од шестиот ред нетипично стои само *ре* и *вав*, односно нетипично е поделен зборот *рухичун* (шести ред: *ру* и седми ред: *хичун*), бидејќи во седмиот ред продолжува зборот со буквите *хе*, *је*, *чим*, *вав* и *нун*. Тука *нун* е испишан над редот за да биде поестетски, што е карактеристично за стилот *сулус*. *Руху* е сврзан со турскиот тип *изафет*. Предлогот *ичун* е постарата фонетска варијанта различна од формата во современиот турски јазик *ичин*.

Во последниот ред двете цифри *еден* од годината се испишани како коси и во долниот дел завиени налево. Цифрите од годината ги сече буквата *син* по средината, која на спомениците вообичаено се пишува како долга црта без запци. Цифрите можат да се прочитаат и како турски и како арапски зборови.

Во целиот натпис само зборот *ага* во петтиот и во шестиот ред и *ичун* во седмиот ред се турски. Ако ги прочитаме цифрите на годината на турски, тие гласат: *бин јуз сексен секиз*. Следствено, 16 збора во натписот

¹⁹ Ага во Османлиската Империја најпрвин била титула за заповедник во војската од висок ранг, и тоа во различните родови на војската. На пр., воениот заповедник на јаничарите се викал ага на јаничарите или тој на акинџиите се викал ага на акинџиите. Подоцна ага претставува титула на пониското

благородништво и на воените старешини од понизок ранг. Од втората половина на XIX век ага се додава кон името на секое побогато лице, а од крајот на XIX век до денес лексемата ага на балканските простори има смисла и значење на господин.

се арапски и б се турски ако ги броиме и цифрите и двете лични имиња. Само една граматичка конструкција е турска: *руху-ичун*, каде што –у е наставка за присвојност, а *ичун* е предлог. Османлиските зборови и изрази се преведени и транскрибирани според изговорот во турскиот јазик.²⁰ Во овој натпис нема ниту еден персиски збор. Но има граматичка конструкција, персиски изфет: محمد آغا ابن آدم آغا – *Адем Ага Ибн-и Мехмед Ага*.

²⁰ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik, Lügat*, Ankara, 1970.; Mehmet Kanar, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Say Yay., İstanbul, 2008. Овие речници се консултирани за полесно читање и толкување на натписите на арабица на османски јазик, како за овој така и за наредните осум надгробни споменици.

Нишан на Адем-ага, син на Мехмед-ага (фотографирано на: 23.11.2016)

Текстот напишан на арабица:

لا اله الا الله
محمد رسول الله
هُوَ الخالقُ الباقي
المرحوم المغفور
آدم آغا ابن
محمد آغا رو
حيچون الفاتحه
سنه ١١٨٨

Текстот транскрибиран на кирилица:

Текстот преведен на македонски јазик:

- [1] *Ла илахе илаллах*
- [2] *Мухаммедун ресулуллах*
- [3] *Хуве ел-Халлак-ул баки*
- [4] *Ел-мерхум ел магфур*
- [5] *Адем Ага ибн-и*
- [6] *Мехмед Ага ру-*
- [7] *хуичун ел фатиха*
- [8] *1188 сене*

- [1] *Не постои друг бог освен Аллах*
- [2] *Мухамед е негов пратеник*
- [3] *Тој/Аллах/ е Вечниот Творец*
- [4] *Покојниот, опростениот*
- [5] *Адем-ага, син на*
- [6] *Мехмед-ага за-*
- [7] *душата му ел фатиха*
- [8] *1774/1775 година*

Zekjir RAMCHILOVIKJ

TOMBSTONES FROM THE OTTOMAN PERIOD IN THE CEMENTARY “ARABDERE” IN THE AREA OF SREDNO KONJARI IN SKOPJE

-SUMMARY-

Even since the most ancient times the man sought to provide for himself and his closests a place that will properly mark them and that will be decent for their eternal rest. That is the reason why they are one of the oldest art forms. They also give us information about certain periods of the past of some place or region and they represent significant historic sources. Unfortunately, most of the cemeteries from the Ottoman period are destroyed, without being studied first, or at least a partially saved. In some rural areas there are still cemeteries where there are old tombstones that need to be studied. That is the case of the area of the village Sredno Konjari where there are a lot of tombstones. The cemetery “Arabedere” is located in the northeastern part of the village. The inscriptions on the tombstones are written exclusively in Arabic. There are around 60 tombstones on the cemetery, most of them fallen down and overgrown. Only one tombstone is readable from the year ١١٨٨ – 1188 according to Hijri calendar or 1774/1775. Along with one more tombstone from the cemetery “Laka” this is the earliest year found on a tombstone in the area of Sredno Konjari. The inscription consists 8 lines in relief with protruding letters and numbers. The language is Ottoman-Turkish, mainly Arabic, and later Turkish words, in folk style and very comprehensible. The text is Arabic, with a combination of various styles: taliq, thuluth and naskh. From the whole text 16 words are in Arabic and 6 are written in Turkish language, if we count the numbers and the two personal names. The field research was done in the period from October to December 2016.

Wojciech SĄKOWSKI
Faculty of History,
Adam Mickiewicz University in
Poznań

GEOGRAPHY OF INLAND MACEDONIA IN FRENCH CARTOGRAPHIC DOCUMENTS SINCE THE END OF 17TH CENTURY UNTIL THE END OF THE NAPOLEONIC PERIOD¹

The name of Balkan Peninsula is the example of a toponym the use of which became common because of the inadequate knowledge on the geography of the South-Eastern Europe. The chain of Haemus Mountains, known under the Turkish name of the Balkan was considered by German geographers from the beginning of the 19th century as a natural barrier which borders the peninsula from the rest of the continent. In fact there was no chain of mountains which divided this part of South-Eastern Europe, and there was no clear geographical frontier of peninsula. Thus, the inappropriate knowledge on the inland parts of this region of Europe, especially on Bulgaria, Macedonia and Serbia (through terrains of which the presumed chain of mountains should run) resulted with an invention of a term which meaning was hard to explain, and became semantically capacious, not only in geographic context, but also as a denominator of certain political, cultural

¹ This work was supported by a grant from National Science Centre, Poland (2014/13/D/HS3/03701).

and civilizational reality, which emerged within the gradual weakening of the position of Turkey in Europe².

According to the French researcher Paul Garde not only the name of the Balkans itself was a medium for various meanings, but also the particular ethnonyms and toponyms from this area constituted a complex which can be labeled as “the Balkan discourse”³. In the attempt of decoding this discourse Garde tried to explain its different elements, including the name of Macedonia, which was considered as very important part of it⁴. Also, according to Božidar Jezernik the Western European understanding of the toponym of Macedonia, especially in its French reading, i.e. *La Macédoine* was a model exemplification of confusion which distinguished English, German or French image of the part of South-Eastern Europe labeled as Balkans⁵.

This paper tries to shade some light on the problem of the Western-European knowledge on the geography of the inland parts of the South-Eastern Europe on the example of Macedonia, which - as it was already mentioned - was representative for a more general issue of the emergence of the idea of the Balkans. The analysis is based on a very specific example of the French cartographic documents since the end of 17th century until the end of the Napoleonic period. This example has been chosen because of its importance in shaping the whole idea of the Balkans⁶ – the French were not only discovering themselves, but were also able to gather and compile the

² Božidar Jezernik *Wild Europe. The Balkans in the gaze of western travelers*. London 2004, 1-2.

³ Paul Garde, *Discours Balkanique*. Paris 2004, 9.

⁴ *Истото*, 202-213.

⁵ Božidar Jezernik, *Wild Europe...*, 172

⁶ Maria Todorova, *Balkany wyobrażone*. translated by P. Szymor, M. Budzińska. Wołowiec 2008, 169.

information from German or Italian documents. Hence, this French example can be treated as representative for the whole Western European perspective.

The analysis concerns the long period in which France was more distanced observer and the short episode of the Napoleonic expansion in the Balkans and the creation of Illyrian Provinces (1809-1813). This wide chronological scope of the article allows to compare the influence of direct political presence of French in the Balkans on the process of the gathering of the knowledge on their geography (with special emphasis on Macedonia).

The coasts of the Adriatic or the Aegean Sea were well known by geographers since the water route was the most convenient way of communication. Thus, it should not be surprising that the territories of the inland Macedonia of today were not well depicted by French cartographers who concentrated mainly on the Adriatic shores, although sometimes they tried to describe territories which lied east to Dalmatia and Albania. Such was the case of the map of Dalmatia, which included also some inland Turkish territories (including Kosovo) issued in 1664, drawn by the „father of French cartography”⁷, Nicolas Sanson⁸. However this cartographic documents included very scarce topographic information – especially when it comes to the Southern part of Dalmatian coast and Albania, while their backlands contained barely any descriptions. The part of the map describing Serbia included only a few locations. The river currents or even the locations of larger water basins, like Skadar Lake, were depicted erroneously. The map

⁷ Christine Petto, *When France was king of cartography: the patronage and production of maps in Early Modern France*, Plymouth 2007, 24.

⁸ Nicolas Sanson, *Coste de Dalmatie ou sont remarquées les places qui appartiennent à la république de Venise, à la république de Raguse et au grand seigneur des Turcs tirée de divers auteurs*. Paris 1664.

depicted also a small part of Macedonian territory since it showed the origins of the Drim River, although Ohrid Lake was not present on the map. The space between Kosovo and the abovementioned origins of the Drim River was almost blank, including only few cities that are hard to identify.

In the beginning of 18th century French cartography contributed largely to providing the maps of the Balkans with particulars, and thus the knowledge on the geography of Macedonia was also improved. The publications by French cartographer Guillaume Delisle deserve particular attention. According to American scholar Christine Marie Petto, he was a cartographer regularly striving to improve his maps, at the same time fighting against the widespread habit of cartographic plagiarism⁹. His efforts were acknowledged, as in 1718 he became the first royal cartographer *le premier géographe du roi*¹⁰. In 1703 he issued *Carte de la Hongrie et des pays qui en dépendaient autrefois*¹¹, which actually depicts the map of the whole South Eastern Europe. On the Western-Eastern axis it contains the whole area from Croatia to Crimea, while on the Northern-Southern axis it includes the whole area from Poland to Greece. *Journal des savants* from 18th of June 1703 issues the letter by the cartographer, in which he shares his thoughts on the difficulties with putting this part of Europe onto the sheet: „It is certain that the countries included on this map are among those most neglected not only by contemporary but also ancient cartography and it is the strive for its

⁹ Christine Petto, *When France was king of cartography...*,153.

¹⁰ *ИСТОП*, 153-158.

¹¹ Guillaume Delisle, *Carte de la Hongrie et des pays qui en dépendaient autrefois – dressée sur un grand nombre de mémoires et cartes manuscrites ou imprimées, rectifiées par les observations du comte Marsilii et quelques autres*. Paris 1703.

better representation that drove me into this work”¹². Delisle mentions the previous geographic representations of South-Eastern Europe, among others, the maps by Coronelli, and states that their authors often copy from each other – only some of them contribute anything new to the state of the knowledge¹³. The cartographer used the existing – not numerous – valuable maps while preparing his sheets. The information included in travelogues or other geographical studies was also very useful, for example this in the works by the priest Michel Antoine Baudrand: „The studies included many excellent fragments, partly included in maps, partly in dissertations touching upon Dalmatia, Albania, Bosnia and Bulgaria, the areas of which are the hardest to be depicted on this map”¹⁴. What is especially important in the context of the main topic of this article, the map of Delisle included also Macedonia. Delisle named the whole region as *La Macédoine nommée par les Turcs Comenolitari*. The name of *Comenolitari*, which appeared for the first time in 1590 on Jacomo Gastaldi’s map *Totius Graeciae Descriptio* and was rather of Greek than of Turkish origin¹⁵ was explained in French literature generally only as a part of Macedonia (understood in the context of the ancient Roman province) and such explanation was delivered by Delisle himself in *Introduction à la*

¹² „Il est certain que les Pays qui sont décrits dans cette carte, sont du nombre de ceux qui ont été des plus négligés, non seulement pour la géographie moderne, mais aussi pour l'ancienne; & c'est ce qui m'a déterminé à y travailler pour tâcher de les éclaircir” - Guillaume Delisle, “Lettre de monsieur Delisle sur la carte de l’Hongrie et des pays qui en dépendaient autrefois”, *Journal des savants pour l’année M.DCCIII*, 1704, 625.

¹³ *Истото*, 625.

¹⁴ „J’ai trouvé dans ces mémoires quelques excellents morceaux, partie en cartes M. S. et partie en discours, touchant la Dalmatie, l’Albanie, la Bosnie, la Servie & la Bulgarie, qui sont des endroits autant difficiles à démêler qu’il y en ait sur cette Carte” - *Истото*, 627.

¹⁵ Basil Gounaris, “Macédoine ou Comenolitari? A Historical Comment on Early Modern Cartography”, *e-Perimetron*, 8 (1)/2013, 2.

*géographie avec un traité de la sphère*¹⁶, although on the analyzed map he decided to treat both terms synonymously. It should be noticed, that the understanding of Macedonia as a land which territory covers the ancient Roman province which had the same name was earlier present in European cartography: e.g. on a map of “Walachia, Serbia, Bulgaria and Romania” published in 1589 by Gerard Mercator in which Macedonian area was stretched between Aegean and Adriatic Sea¹⁷, although Delisle didn’t follow this example.

The borders of Macedonia according to Delisle were following: Rhodope mountains on the east and northeast, *Scopia* (Skopje) and its surroundings on the north (however the city itself was placed beyond the Macedonian frontier, in Bulgaria), Šar Mountain on the northwest, Black Drim and Ohrid Lake on the west. The southwestern frontier was not indicated, since the terrains south to Ohrid Lake were not showed on the map, but the shore of Aegean Sea with Thessaloniki was included as the south part of the region. The map presented the most important cities of Macedonia: apart from Thessaloniki, which were known because of its maritime location, it mentioned such centres as *Comanava* (Kumanovo), *Jesovo* (Tetovo), *Kaplanih, ou la Ville des Tigres* (Kaplanih or the city of Tigers – which most probably indicates Katlanovo), *Kaprulih ou la ville du pont* (Kaprulih or the bridge city – i.e. Veles), *Isbar* (Izbor), *Ocrida ou Hohori* (Ohrid), *Prilippe* (Prilep), *Manastir* (Bitola), and a few others. It is most probable that Delisle has taken an information on the geography of Macedonia from the travelogue *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia...* (1687) by

¹⁶ Guillaume Delisle, *Introduction à la géographie avec un traité de la sphère*. Paris 1746, vol. 1, 173.

¹⁷ Gerard Mercator, *Walachia, Servia, Bulgaria, Romania*. 1589.

English traveler Edward Brown¹⁸, who mentioned most of the cities indicated on the map. Delisle located them more or less correctly, although some mistakes were hard to avoid: e.g. Kumanovo and Tetovo were placed in the south of Skopje.

Those territories, unknown to geographers and difficult to describe, are portrayed by Guillaume Delisle as „the lost countries” (*les pays perdus*). In the beginning of the 18th century „the lost countries” include also Macedonia, and especially its inland, lesser known parts. Delisle’s map, for sure, was a step forward: it clearly showed the borders of Macedonia and enumerated its most important cities, although the large scale of the map don’t allows to verify how detailed the knowledge on Macedonia was in fact. However one important thing should be noted: the territory of Macedonia was described in less detailed way than any other area on the map, thus it is obvious that it remained least known known part of European Turkey.

The progress which was possible to observe in the Delisle’s map should result in better depictions of Macedonia on the maps of other cartographers which treated the work of the most famous French geographer of those times as a point of reference. However such regularity was not always possible to observe: e.g. the map published in 1721 by another French geographer, Nicolas de Fer, was as a step back in comparison to Delisle’s work. The map entitled *Le Golfe de Venise, Aux Environs du quel se trouvent a l'Orient partie des Etats du Turc en Europe...* was comparable to previous effort of Nocolas Sanson, depicting the territory east to the sources of the

¹⁸ Edward Brown, *A brief account of some travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli. As also some observations on the gold, silver, copper, quick-silver mines, baths, and mineral waters in those parts: with the figures of some habits and remarkable places*. London 1673, 44-45.

Drim River as almost blank, without noticing the existence of Ohrid Lake¹⁹. Another example of lack of progress in the matter of the geography of Macedonia was the map of *Turquie d'Europe et partie de celle d'Asie* (1783) by Janvier, which was only copying the map of Delisle, almost eighty years after its publication²⁰.

Another problem which should be signalized while outlining the problem of the lack of progress in the cartography of Macedonia or the Balkans in general is the poor reception of the new maps by geographical literature. The fourth edition of *Méthode pour étudier la géographie* from 1768, by Lenglet du Fresnoy, enumerates cartographic discoveries, relevant to the geography of European Turkey and its bordering territories. In the preface to the seventh volume of the study the author mentions the available maps of this part of continent:

There are many maps of Ottoman Empire. Mr Guillame Sanson in 1689 issued the map of the whole Ottoman Empire, in two sheets. It is being sold at Mr Jaillot's. Mr Sanson also prepared two sheets of European Ottoman Empire, which Mr Jaillot published again in 1716. It is also necessary to mention that the same Sanson made also another two-sheet map of the Northern part of European Turkey, and the Southern part, also in two sheets. Mr Delisle is the author of two good maps of Ottoman Empire: of Hungary and the Northern part of European Turkey, in one sheet, issued in 1701, and the map of Greece, that is, the southern part of European Turkey, also in one sheet, issued in 1707. They are better than the previous ones²¹.

¹⁹ Nicolas de Fer, *Le Golfe de Venise, Aux Environs du quel se trouvent a l'Orient partie des Etats du Turc en Europe*, 1721.

²⁰ Janvier, *Turquie d'Europe et partie de celle d'Asie*, 1783.

²¹ „Nous avons plusieurs cartes de l'empire Turc. M. Guillaume Sanson a donné, en 1689, en deux feuilles, l'Empire Turc en général: Elle se vent chez monsieur Jaillot. Le même

As it is visible, the geographical manual from 1768 referred to the maps that, in the best case, had already more than fifty years. Moreover, all mentioned maps are very general. Northern Macedonia was depicted on the maps of „Northern part of European Turkey” – that is, together with Serbia, Wallachia, Moldova and Black Sea coast including Crimea. Separate maps depict „Southern European Turkey”, and this map included a part of Macedonia with Thessaloniki.

The reader of other school manual, *Géographie universelle en vers artificielles*, by Claude Buffier, had no chance to get acquainted with an accurate map of Macedonia or other inland regions of the Balkans. The sheet depicting European Turkey shows only one town shown on the territory of Bosnia – Sarajevo; the same is the case of Serbia – the map only shows the town of Belgrad. In case of Macedonia, which borders were indicated similarly as on the map of Delisle, the map mentioned also only one city – Thessaloniki²². By contrast, the map of Western Poland, included in this manual, was much more detailed²³.

M. Sanson a donné aussi en deux feuilles l'Empire du Turc en Europe, que le sieur Jaillot fit reparaitre en 1716. Enfin nous avons du même Guillaume Sanson la partie septentrionale de la Turquie en Europe, en deux feuilles, aussi bien que la partie méridionale, pareillement en deux feuilles. M. Delisle a aussi donné deux bonnes Cartes sur l'Empire Turc: la Hongrie et Turquie Européenne septentrionale, en un feuille, 1703, et la Grèce, ou Turquie Européenne méridionale, aussi en une feuille, 1707. On les préfère aux précédents” – Nicolas Lenglet du Fresnoy, *Méthode pour étudier la géographie ou l'on donne description exacte de l'univers, formée sur les observation de l'Académie Royale des Sciences, et sur les auteurs originaux*. Paris 1768, vol. 4, 1-2.

²² Claude Buffier, *Géographie universelle exposé dans les différentes méthodes qui peuvent abrégier l'étude et faciliter l'usage de cette science*. Paris: 1783, 134–135.

²³ Исторо, 230–231.

In the second half of the 18th century France begun to involve itself stronger in the matters of the region which later will be known under the name of the Balkans. This involvement included primarily the search for new trade routes and markets, but also resulted in strengthening the French diplomatic activity in the region of European Turkey²⁴. This progressive growth of interest in the matters of this area resulted with its better geographical representations. Although the improvement of knowledge concerned mainly the eastern shores of Adriatic²⁵ the inland parts of European Turkey, including Macedonia, were also depicted better than before. This amelioration is visible e.g. in the map of M. de Laville, *Turquie d'Europe ou se trouve la Moldavie et les environs de la Mer-Noire*, published in 1781. This cartographic document showed an improvement in depicting the geography in Macedonia when it came to the quantity of mentioned cities, e.g. in comparison with the map of Delisle published almost eighty years earlier, however it changed the shape of the region: *Scupi* (Skopje) and Tetovo were considered as northwestern point of Macedonia (labeled as *Makidunia*), although lake of Ohrid and Black Drim were considered already as a part of Albania, while Sophia – contrary to previous work of Delisle – was included in Macedonia instead of Bulgaria²⁶. Those changes show some kind of fluency in depicting Macedonia and its frontiers, and it is not really clear why they occurred – only two years after the publication of Laville's map Janvier issued a cartographic document which presented Macedonia in the same shape as

²⁴ Midhadt Samić, *Les voyageurs français en Bosnie à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe et le pays tel qu'ils l'ont vu*. Paris 1957, 55-56.

²⁵ Wojciech Sajkowski, *Obraz ludów bałkańskiego wybrzeża Adriatyku we Francji epoki Oświecenia*. Poznań 2013, 28-42.

²⁶ Laville, *Turquie d'Europe ou se trouve la Moldavie et les environs de la Mer-Noire*, 1781.

Delisle, i.e. Ohrid was presented as a part of it²⁷. The map of Laville is also a very good example of the differences visible between relatively good cartographic representation of the maritime coast of Aegean Macedonia and poorer depiction of the geography of Vardar Macedonia.

In 1806 Napoleonic Kingdom of Italy acquired Istria and Dalmatia, those regions, along with Carniola, Carinthia, and Civil and Military Croatia became a part of Illyrian Provinces, which existed in years 1809-1813. This short-lasting period of French rule in the Balkans resulted not only with gathering the information on the territories governed by Napoleonic administration²⁸ but also on the whole area which later became known as the Balkan Peninsula, including Macedonia. It is visible on the example of a map published by Gaetan Palma in 1811, *Carte de la plus Grande Partie de la Turquie d' Europe*, which was dedicated to marshal Marmont, who was the first governor of the Illyrian Provinces²⁹. The map depicted Macedonian territory in more detailed way than any maps that were published before, although the name of Macedonia wasn't mentioned directly. The improvement concerned especially the attempt of showing the detailed physical map of the area, and the most complete plan of the roads. The amelioration was visible at first sight, since *Carte de la plus Grande Partie de la Turquie d' Europe* contained information about the location of the cities which appeared on the French maps for the first time, e.g. *Istib* – *Štip*³⁰. The

²⁷ Janvier, *Turquie d'Europe...*

²⁸ Midhadt Samić, *Les voyageurs ...*, 61.

²⁹ Maria Pazarli, "On the early 19th c. map by Gaetan Palma, printed in Trieste, 1811", *e-Perimetron*, 5 (3), 162.

³⁰ Gaetan Palma, *Carte de la plus Grande Partie de la Turquie d'Europe dressée sur d'anciens matériaux rectifiés par les observations Astronomiques faites récemment sur les Côtes et sur les nombreux renseignements fournis par divers Voyageurs Dédiée à S.E.M.gr le*

example of the map prepared by Gaetan Palma shows that the direct presence of French on the eastern shore of the Adriatic Sea resulted with the attempts of better description of the whole area of European Turkey. Although – as it was signalized already a few times – the progress in cartography of the region wasn't something natural. The map prepared by Hérissou in 1813 (thus in the same year in which the Illyrian Provinces ceased to exist) might be treated as a sort of *résumé* of the information gathered by such cartographers like Delisle and Laville and did not contained many new information on Macedonia, which name wasn't also recalled directly. Instead Hérissou mentioned the names of *Comenolitari* and *Iamboli* which was also a referent to map of Giacomo Gastaldi from 1590³¹, and which borders were similar to Laville's depiction of Macedonia, although Sophia was considered as a part of Bulgaria³².

Summing up the analysis made above it is possible to draw the conclusion, that the geographical definition of Macedonia in French cartography since the last decades of 17th century until the end of Napoleonic period was rather clear and it concerned the territory between the Rhodopes, Skopje, Lake Ohrid and the Aegean Sea. Particular shape of the borders of this land could be slightly different according to different geographers. The reasons behind those differences are hard to explain, since it seemed to be a result of arbitrary choice of the cartographers, which draw their conclusions from maps prepared by other cartographers and travelogues.

Maréchal Duc de Raguse Grand Aigle de la Légion d'Honneur, Commandeur de la Couronne de Fer, Grand croix de l'Ordre Royal de Wurtemberg &c.&c.&c. Trieste 1811.

³¹ Basil Gounaris, "Macédoine ou Comenolitari? A Historical Comment on Early Modern Cartography", *e-Perimetron*, 8 (1)/2013, 2.

³² Hérissou, *Carte de la Turquie d'Europe*. 1813.

The long chronological scope of the analysis made possible to show how the knowledge of French on the geography of Macedonia was improving along with the gradual growth of involvement of France in the Balkans affairs, which apogee was the creation of the Illyrian Provinces. However it is not possible to speak about some constant and systematic amelioration, and the new discoveries weren't automatically absorbed by the geographic literature. Although cartography was considered in the times of the Enlightenment as the "work of *enlightened* people seeking to cast light upon the darkest corner of the continent"³³ it remained into a large extent a speculative science, which was largely criticized already in 18th century, e.g. by Voltaire³⁴.

However the most important conclusion which can be made after the analysis made above is that despite the progress which is visible in the cartographical representations of Macedonia, its inland parts remained lesser known than other parts of the European Turkey. This difference visible between the detailed depiction of the coasts and more general description of the inland regions left the geography of the Balkans open to future interpretations – not only geographical, but also political ones.

³³ Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: the map of civilization on the mind of the Enlightenment*. Stanford 1994, 194, 149.

³⁴ Voltaire, *Œuvres complètes*. Paris 1784, vol. 40, 458-459.

Војцех САЈКОВСКИ

ГЕОГРАФИЈАТА НА КОПНЕНА МАКЕДОНИЈА ВО ФРАНЦУСКИТЕ
КАРТОГРАФСКИ ДОКУМЕНТИ ОД КРАЈОТ НА XVII ВЕК ДО КРАЈОТ
НА НАПОЛЕОНОВИОТ ПЕРИОД

-РЕЗИМЕ-

Прилогот претставува обид за расветлување на проблемот за западноевропските познавања за географијата на копнените делови на Југоисточна Европа врз основа на примерот со Македонија. Анализата е базирана врз многу специфичниот пример на француските картографски документи од крајот на XVII век сè до крајот на Наполеоновиот период. Широкиот хронолошки опсег на статијата овозможува да се спореди влијанието на директното политичко присуство на Французите на Балканот на тоа како стекнувале сознанија за неговата географија (со посебен осврт на Македонија).

Силвана СИДОРОВСКА-ЧУПОВСКА

Институт за национална историја

– Скопје

ЗА ЖИВОТОТ ВО МАКЕДОНСКОТО СЕЛО ВО XIX ВЕК

Од почетокот на XIX век, во границите на Османлиската Империја сè повеќе се чувствувале прогресивните влијанија кои доаѓале од напредните европски држави. Напредокот кој низ годините опфатил најразлични гранки од севкупниот општествено-политички, економски и културно-просветен живот не ја одминал ниту Македонија. И додека промените започнале да се чувствуваат во градовите, селата тешко ги менувале дотогашите навики, притоа претставувајќи ја својата посебност во начинот на живеењето. Разликата се забележувала во бројноста на населението, одржувањето на комуналиите и на хигиената, во бројот на културно-просветните установи и друго. Меѓутоа, и покрај разликите, селото било секогаш органски поврзано со градот, давајќи му живот и одржувајќи го неговиот натамошен развиток. Ваквата поврзаност особено дошла до израз во почетокот на векот, кога голем број од селското население, барајќи спас од нападите на разбојничките банди и од прекумерните даноци, ги напуштило своите домови населувајќи се во блиските градови. Од друга страна, поради честите епидемии на чума и на колера, коишто го погодиле особено муслиманското население, во градовите во голема мера се намалил и бројот на населението.

Токму овие моменти имале важно значење за прифаќање на доселеното селското население во градовите. За тоа сведочат и документите, во кои никаде не се споменува дека некој град во Македонија се спротивставил на доаѓањето на новите жители или пак дека дојдените селани ги вратиле назад, што значи дека оваа нова работна сила била потребна за развојот на градските центри.¹

Начинот на живеење во селата во XIX век не се разликувал многу од оној во минатите векови, за што можат да посведочат повеќе патописи, меѓу нив и два од XVI век. Во првиот од издвоените два патописа се наведува дека куќите во селата се градени на следниов начин: „Од плет, измачкани со кал и високи толку што човек едвај можел да влезе внатре и во нив немало место за повеќе од тројца до четворица.“² Во вториот патопис (од 1573 година), чиј автор е Стефан Герлах, за искуството доживеано во едно село во Македонија, кое не било ни малку пријатно, се споменува дека ноќта ја поминал „со шест вола во иста просторија“.³ Кон крајот на XVIII век грофот Ферриер де Совбеф на пропатување по Балканскиот Полуостров ја посетил и Македонија. За селските населби што ги видел за време на патувањето запишал дека „некои селани што ги сретнал на својот пат за себе и за своите семејства изградиле колиби според нивниот обичај – куќите им биле направени само од плетени гранки, однадвор обложени со глина. Покривот бил од слама со отвор во средината низ кој излегувал чадот. Превентива од

¹ Љубен Лапе, *Македонија во XVIII, XIX и XX век. Одбрани трудови* (Скопје: Култура, 1992), 95.

² *Немски и австриски пътеписи за Балканите XV-XVI* (София: Наука и изкуство, 1979), 232.

³ Стефан Герлах, *Дневник на едно патување до Османската порта в Цариград* (София: Отечествен фронт, 1976), 35.

пожарите било палење на огнот на средината од колибата.⁴ Подот бил од земја, како оној во коњушниците, така што бил најприкласен за коњите, кравите, свињите и за кокошките на сопственикот.⁵ Во еден таков тесен простор често заедно живееле и по триесетина мажи, жени, деца заедно со домашните животни: крави, биволи, гуски, коњи и други, се вели во еден извештај.⁶

Селските куќи, како и другите објекти, биле градени од природен градежен материјал кој се наоѓал во непосредна близина (камен, дрво, земја, слама, трска и друго). Ваквата практика останала непроменета и во средината на XIX век, за што говори и патописот на ќерката на англискиот конзул во Солун, Чарлс Блант, Елија Блант, која за изгледот на селските куќи што ги видела го дала следниот опис: „Тие се најчесто со тажен изглед на сиромаштија и на мизерија, иако внатршноста им е чиста, колку што дозволуваат условите. Изградени се од кал и од плитар и внатре има две или три простории, со мали отвори, како прозорци и отворени оџаци. Куќата е обиколена со ограда, заедно со амбарот и со шталите и добитокот.“⁷ Општа карактеристика за изгледот на селските куќи и понатаму било прифаќањето на наједноставните форми на подземните едноделни куќи. Овие куќи биле наречени *поземнички* или *надземници* и во нив се одвивал целокупниот живот на семејството, а имало и *пондила*, *кед* или *катор*, каде што се чувал добитокот. Тие биле

⁴ *Македонија во делата на странските патописци 1778-1826*, приредил Александар Матковски (Скопје: Мисла, 1991), 15.

⁵ Константин Иречекъ, „Стари пътешествия по България“, *Периодическо списание на Българското книжевно дружество*, кн. 7, София (1883): 105.

⁶ *Румелийски делници и празници от XVIII век* (София: Отечествен фронт, 1978), 44-45.

⁷ *Македонија во делата на странските патописци 1875-1878*, приредил Александар Матковски (Скопје: Мисла, 2001), 242.

градени најчесто од плет и покриени со слама, а потекнуваат уште од словенската куќа.⁸

Куќите во селата биле градени според потребите на животот и според конфигурацијата на теренот. Првобитните куќи *сламеници*, кои му припаѓаат на најстариот тип куќи, биле напуштени во текот на XIX век, кога започнале да добиваат поразвиена форма на градење.⁹ Во селските куќи во Западна Македонија доминантен бил кледот, кој во поголемиот дел бил приспособен за добитокот и за чување на храната доколку во близината немало плевна. Во нивната градба се обрнувало внимание и на премачкувањето на подот со кал за летно време да држи студено, а зиме топло. Ваквиот начин освен што овозможувал внатрешноста на куќата да биде приспособена на климатските услови, бил и хигиенски. Тешките услови на живеење во времето на османлиското владеење ги научиле луѓето како да ги градат куќите една до друга, а меѓу сидовите да оставаат и мали врати (капиџици) кои им служеле за да ги надгледуваат малите деца, јадењето што го подготвуваат, да си помагаат при свадби, раѓања, болести, умирања и друго.¹⁰

Во полошкиот крај селските живеалишта најчесто биле приземни, со една просторија, за луѓето и за животните. Сидовите на куќите биле вкопувани и до 50 см во земјата, а од надворешната страна премачкувани со кал. Оваа еднострана куќа немала прозорци, туку мали отвори кои се

⁸ Во вакви куќи во одделни подрачја, како што се Радовишко, Дојранско и други, се живеело и до крајот на XIX век (повеќе види кај: Крум Томовски, „Селската архитектура во Македонија“. Макпроект „Историја на културата на Македонија“, Архитектурата на почвата на Македонија. Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, книга 10 (Скопје: МАНУ, 2000) 138.

⁹ Томовски, *Селската архитектура во Македонија*, 161.

¹⁰ Крсто Костов, *Дебар и Дебарско низ вековите* (Скопје: 2004), 40–41.

затворале со дрвени капаи. На средината од просторијата имало огниште, над кое се градел черен во кој се насочувал чадот, а излегувал преку баџа на покривот. Ваквите куќи биле карактеристични за планинските и за тешко пристапните и сиромашни населби.¹¹ Во чивчиските населби (Туденце, Раотинце, Јегуновце, Ратае, Жеровјане, Брвеница и други) се живеело во колективни куќи. Колективното живеење се одвивало со градење мали простории под заеднички покрив.¹² Формата и големината на селската куќа до крајот на XIX век зависела од економската моќ на сопственикот, што било забележливо особено кај поимотните христијански семејства кои поседувале поголеми хектари обработлива земја и добиток.¹³

Покрај куќите за живеење и разновидните стопански објекти, во селата се граделе и други објекти за задоволување на општите потреби на жителите, како што се: цркви, училишта, чешми, мостови и друго, како и објекти надвор од селата поврзани, главно, со стопанисувањето.

Условите за живеење во македонските села во XIX век биле тешки. Слично како и градовите, и селата многу страдале од појавата на епидемии. Една од главните причини биле и честите војни зашто селата,

¹¹ Петар Намичев, Екатерина Намичева, *Народното градителство на селските населби во Полог од 19 и првата половина на 20 век* <http://www.eprints.ugd.edu.mk/...amicev%20Patrimonium%202015.pdf> (пристапено на: 20.5.2017 г.).

¹² Петар Намичев, Екатерина Намичева, *Народното градителство на селските населби во Полог од 19 и првата половина на 20 век*, <http://www.eprints.ugd.edu.mk/...amicev%20Patrimonium%202015.pdf> (пристапено на: 20.5.2017 г.).

¹³ Петар Намичев и Екатерина Намичева, *Приватниот простор на живеалиштата од традиционалната архитектура во Македонија од 19 и почетокот на 20 век*, <http://www.ugd.edu.mk/...um%202014%Petar%20Namicev.pdf> (пристапено на: 20.5.2017 г.).

како единствен извор на храна, го привлекувале присуството на разни војски. Војските биле и главниот извор на заразни болести, а едната од нив, каква што била чумата, можела да уништи и цели селски населби. Во време на страшната епидемија на чума од 1837/1838 година напoлно исчезнала една колонија на кожари во околината на Демир Хисар. Настрадале и неврокопските села Тешево и Лаки.¹⁴ Селото Чочилар од некогашната коњарска колонија, која во почетокот на XIX век броела 200 куќи, во втората половина од векот имало само 38 куќи со 158 жители.¹⁵

Народот бил и депримиран од самоволијата на беговите и од немилосрдното глобење. Даноците и разните други вонредни давачки го уништувале сиромашното македонско население. Таквата политика, покрај другото, честопати доведувала до појава на глад и до умирања¹⁶ на целата територија на Македонија. Еден податок од април 1871 година за Серскиот Санџак посочува дека од глад умреле околу 500 луѓе.¹⁷ Во истиот период во Демирхисарско и во други околии, многу од жителите

¹⁴ Васил Кънчов, *Избрани произведения*, (София: Издателство „Наука и изкуство“, 1970), том втори, 350.

¹⁵ Кънчов, *Избрани произведения*, 350.

¹⁶ Појавата на глад во границите на Османлиската Империја била редовна појава и таа била причина за голем број смртни случаи. Меѓутоа, за разлика од Османлиската Империја, во Европа последиците од глад биле многу поголеми. Од многуте примери се издвојуваат случувањата во Ирска во периодот 1848 – 1851 година, кога поради болест на компирот починало повеќе од половината од населението, а дел од него емигрирало во Америка и во Австралија. Кон крајот на XVIII век гладта која се појавила во Франција била и една од причините за буржуарската револуција. Во текот на речиси целиот XIX век територијата на Руската Империја често била зафакана од масовни појави на глад, како кај селското така и меѓу градското население.

¹⁷ Ристо Поплазаров, *Ослободителните борби на македонскиот народ во периодот 1850-1878* (Скопје: 1977), 46.

починале како последица од нездравата храна.¹⁸ Оваа појава ја забележуваат и повеќемина патописци, споменувајќи и за лошите услови за чување на храната и за неухранетоста на населението.

Во селата многу често се гладувало и затоа поради недостатокот од пченицата и од пченката, сиромашните често ги заменуваат со „брашно“ од жирови од даб, од што „отекувале нозете и целото тело и малаксувало“.¹⁹ Во Скопскиот Санџак (во казите Скопје, Куманово, Кратово, Штип и Кочани), поради оптовареноста на селаните со големи даноци и со ангarii и поради недостатокот на храна, луѓето немале семе да ги посеат полињата. Во март 1875 година селаните од шест штипски села отишле кај скопскиот муфтија со барање да добијат храна и семе. Доведени до раб на егзистенција, отворено се заканиле дека „со сила ќе земаат таму каде што ќе ја најдат“.²⁰ Слична била положбата и во Битолскиот Вилает. Руската патописка М. Карлова за ваквата состојба во 1868 година напишала: „Освен зелката и гравот, никаков друг зеленчук во овие земји не е познат. Помнам дека во Кичево, архиерејот нè гоштемаше со јадење од компири од својата бавча. Компирот ни го послужија како најотмена реткост.“²¹

Ова соопштение на М. Карлова го потврдуваат и други патописци кои многу порано ја посетиле Македонија и пишувале за исхраната на населението. Дека пченицата не била застапена во исхраната потврдува и

¹⁸ Поплазаров, *Ослободителните борби на македонскиот народ во периодот 1850-1878*, 46.

¹⁹ Поплазаров, *Ослободителните борби на македонскиот народ во периодот 1850-1878*, 46.

²⁰ Поплазаров, *Ослободителните борби на македонскиот народ во периодот 1850-1878*, 47.

²¹ Македонија во делата на странските патописци 1864-1874, приредил Александар Матковски (Скопје: Мисла, 1992), 166.

еден патопис од XVII век, во кој се вели: „Лебот не се јаде зашто содржи големо количество 'рж (...).“²² Џорџ Фергусон Бовен (1849) открива дека и индијанската пченка служела како основна храна за целото семејство во текот на зимскиот период.²³ Францускиот вицеkonzул во Битола, Белег де Буга, пишува дека во Битола и во околината грашокот првпат бил употребен во средината на XIX век и дека го донел првиот британски konzул Џон Август Лонгворт (1851 – 1855).²⁴ Konzулот Буга го потврдил изнесеното од предходните истакнувајќи „дека во исхраната на Македонецот доминирале кромидот, лукот, празот и црвените пиперки“. ²⁵ Ваквата исхрана не се подобрила ниту во времињата што следуваат. Во еден лекарски извештај било забележано дека и на децата од поимотните семејства „основна храна им била парче леб со кромид“. ²⁶ Бројот на оброците, како и начинот на консумација, исто така биле поразувачки. Имало два редовни obroка, ручекот и вечерата. Утринскиот оброк се прескокнувал за да се грабне повеќе од денот за работа. Пладневниот одмор и занаетчијата и земјоделецот го третираше како време за одмор и за ручек.

За подготвување и за консумирање на храната се употребувале различни садови изработени од глина или од дрво. Во првите храната се варела, се печела или се пржела, а некои служеле и за јадење.²⁷ Вообичаени биле заедничките прибори за јадење од кои храната се

²² Александар Матковски и Поликсена Ангелакова, „Неколку кратки патописи за Македонија“, *ГИНИ*, год. 16, бр. 1 Скопје (1972): 253.

²³ *Македонија во делата на странските патописци 1827-1849*, приредил Александар Матковски (Скопје: Мисла, 1992), 679.

²⁴ Александар Стерјовски, *Битола. Записи за злосреќи* (Битола: 2012), 238.

²⁵ Стерјовски, *Битола. Записи за злосреќи*, 238.

²⁶ Стерјовски, *Битола. Записи за злосреќи*, 239.

²⁷ *Етнологија на Македонците* (Скопје: МАНУ, 1996) 138.

црпела со дрвени лажици или со прсти.²⁸ Ако се додаде дека сето семејство живеело во мали, мрачни простории, ќе се разбере и присуството на епидемиите и на други болести, кои предизвикувале голема смртност, особено среде младата популација.

Големи штети на селанството и на земјоделството им правеле и појавите на болести кај добитокот. Од говедската чума во 1862 година најмногу биле зафатени Кумановско, Штипско, Велешко, Битолско и Гевгелиско. Поради поморот на стоката, најголем дел од полињата останале необработени.²⁹ Со масовното населување на мухацирите, кои со себе ја носеле и болната стока, се зголемила и оваа несакана појава, која имала негативно влијание и довела до намалување на економскиот развој на селата.

Во XIX век, како последица од политиката која ја водела османлиската централна власт, постоела опасност поголемиот број од македонските села целосно да исчезнат. Гледајќи во селото најчесто како на објект од кој најсигурно можела да ги обезбеди своите даночни приходи и како на главен извор за снабдување на војската со храна, таа ги принудувала селаните да ги напуштаат селата и да бараат сигурност во градовите.

И додека македонското село едвај се одржувало во живот, од друга страна, на градовите им одговарала ваквата појава бидејќи се зголемувал бројот на христијанското население, а со тоа и работната сила која пристигнувала од селата. Најчесто на ваков чекор биле подготвени физички здравите селани способни за работа.

²⁸ *Македонија во делата на странските патописци 1778-1826*, приредил Александар Матковски (Скопје: Мисла, 1991), 19.

²⁹ *Историја на македонскиот народ*, книга втора (Скопје: ИНИ, 1969), 49.

Silvana SIDOROVSKA-CHUPOVSKA

ABOUT THE LIFE IN THE MACEDONIAN VILLAGE IN THE XIX CENTURY

-SUMMARY -

The article is devoted to life in Macedonia village in the XIX century. The villages hardly changed the habits acquired from past centuries. The life had been different from the cities and differed by the number of population, religious and educational institutions and other.

The population lived in great poverty. Their lives were constantly threatened by attacks by robbers bandits. The villages also suffered from epidemics of infectious diseases.

Мирјана НИНЧОВСКА

виш кустос, НУ Музеј на Македонија

ПРИЛОГ КОН РЕВОЛУЦИОНЕРНИОТ ЛИК НА ЛАЗАР ПОП ТРАЈКОВ

(по повод 140 години од раѓањето)

Македонската револуционерна организација (МРО)¹ по основањето во 1893 година гради структура во која голем дел од членството било регрутирано од учителските и од ученичките средини, пред сè од егзархиските училишта низ Македонија². Тоа е најчесто кадарот на кој понатаму му се доверувале и агитаторско-организаторски задачи и кој добивал доверба од Организацијата да предводи некоја организациска единица (револуционерен округ, околија, реон, местен комитет и сл.). Во редицата такви способни, лојални и предани дејци на Организацијата е и Лазар Поп Трајков од селото Д'мбени, Костурско.³ Роден е во 1877 година во селското свештеничко семејство на попот

¹ Во 1896 г. на Солунскиот конгрес, организацијата била преименувана во Тајна македонско-одринска револуционерна организација (ТМОРО), а на Рилскиот конгрес (1905) добила ново име – Внатрешна македонско-одринска револуционерна организација (ВМОРО).

² Во конкретното време Македонија била во рамките на османлиската држава и опфатена во трите вилаети: Солунски, Битолски и Скопски.

³ Поопширно види: Мирјана Нинчовска, *Лазар Поп Трајков* (Скопје: Филозофски Факултет – УКИМ, 2017); Стојан Ристески, *Лазар Поп Трајков, илинденски револуционер и поет. Прилог Локавата и Вињари* (Битола: Развиток, 1980), 9–10.

Трајко, и тоа како единствено машко дете во семејството. Се образува во родното село, Костур, Битола и во Солун. Интелигентен, најчесто тивок и трпелив, со желба за пошироко образование, уметнички надарен (свирел на тамбура и на виолина, пишувајќи поезија), со висок степен на социјална култура, со почит кон другите култури и вери во државата (надвор од програмските обврски во училиштето напишал текст за обичаите, навиките и за животот на Албанците), емпатичен, правдољубив, слободољубив, пожртвуван. Всушност, Лазар бил добро воспитан да гради правилен, позитивен однос кон сè околу себе.

Како и за многумина други македонски револуционери, и за него егзархиската (бугарска) машка гимназија „Св. Кирил и Методиј“⁴ во Солун била местото каде што се запознал со дејноста на Организацијата и се вклучил во нејзините редовите. Во училишната средина, во која еден од основачите на Организацијата, Дамјан Груев, се грижел за револуционерното дело и каде што во атмосферата се чувствувало

⁴ Егзархиската гимназијата во Солун, во која се школувал Лазар Поп Трајков, е основана во 1880 година на иницијатива на охридските учители Кузман Шапкарев и Јанаки Стрезов, како и на владиката Методиј Кусевич (прилепчанин). Опстојувала под името Солунска бугарска мажска гимназија „св. Кирил и Методиј“ до 1913 година. Меѓу иницијаторите, директорите и учителите во гимназијата, се издвојуваат редица големи интелектуалци, научници и јавни личности. Тука своевремено работеле и предавале и Трајко Китанчев, Григор Прличев и др. Меѓу учениците и дипломците на оваа гимназија особено се издвојуваат: Г. Делчев, Д. Груев, Б. Сарафов, Т. Александров, А. Љапчев, И. Михајлов, А. Кеќаров, К. Стефанов и голем број други видни личности од македонската и од бугарската историја. Солунската егзархиска гимназија, и покрај строгиот внатрешен режим, била извор на револуционерни идеи. Во неа циркулирала забранета литература, се осмислувале планови и се дигале ученички бунтови. Исто така, чести биле и барањата за зголемување на бројот на професори по потекло од Македонија, а за намалување на бројот на оние што потекнувале од Кнежевството Бугарија. Павел Шатев, *В Македонија под робство, Солунското сзаклание (1903 г.), подготовка и изпълнение*, (София: Отечество фронт, 1983), 35–36.

присуството и на другите истакнати револуционерни личности, Лазар бил директно вклучен во револуционерното дело од соученикот и другар Владимир Каранфилов.⁵ Уште како ученик, Л. Поп Трајков максимално ги користел училишните распусти за револуционерно агитирање и организирање на населението на теренот во Костурско, со што продолжил и по своето назначување за учител во родното село во учебната 1898/1899 година.⁶ Тој ја почитувал организациската дисциплина и во таа смисла дејствувал во насока на справување со личностите коишто се поврзале со грчката пропаганда, а во дадени моменти и за нивна ликвидација.⁷ Исто така, се борел и против обидите на српската пропаганда да навлезе на теренот во Костурско.⁸ Се залагал и го поттикнувал населението да бара и да ја брани социјалната правда, со што, пак, го предизвикал вниманието на власта како бунтовен млад човек.⁹

⁵ Вл. Д. Каранфилов, „Единъ споменъ отъ Солунската гимназия“, во: *Илинденъ 1903-1926, Сборникъ въ память на големото македонско въстание*, книга пета (София: Македонско студентско дружество „Вардаръ“, 1926), 78-85.

⁶ *Спомени*, С. Арсов, П. Кљашев, Л. Џеров, Г. П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров (ред.) Иван Катарџиев (Скопје: Култура, 1997), 160, 163.

⁷ *Материали изъ миналото на Костурско, Револуционното движение въ Костурско, Спомени отъ М. Николовъ*, No. 4, (София: Издава Костурското благотворително братство, 1937), 38-39.

⁸ *Спомени*, С. Арсов, П. Кљашев, Л. Џеров, Г. П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров, 160.

⁹ *Спомени*, С. Арсов, П. Кљашев, Л. Џеров, Г. П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров, 159-160. Поп Трајков уште како ученик уживал голем авторитет меѓу населението во својот крај. Ги охрабрил селаните одлучно да му се спротивстават на спахијата Јумер-ага поради неправилното и неправедно собирање на данокот (десеток) со кој биле обврзани со закон. Со негова поддршка селаните сами го измериле житото што требало да го дадат како задолжителна давачка и го оставиле пред вратата на селскиот ан. Кога се вжештила атмосферата и кога агата сакал да се справи со селаните,

Интересен е податокот дека речиси половина од времето поминато во Организацијата Лазар Поп Трајков, поради револуционерната активност, го поминал в затвор. По т.н. Лазарпоптрајкова провала од 1899 година, во ноември истата година тој бил притворен во Костур.¹⁰ По три месеци бил осуден и однесен во

тие го ополномоштиле Лазар Поп Трајков да ги застапува. Разлутениот ага, разобличен во неправилното работење, не го сакал „човекот кој ќе ја растури царштината“. Дискусијата се заострила дури до кревање оружје, но поради целосната поддршка што ја добил Поп Трајков од селаните, во тој момент даночниците се смириле. Сепак, за во иднина настојувале да најдат начин да се спасат од него.

¹⁰ Есента 1899 година Л. Поп Трајков, движејќи се со едно лице определено од Битолскиот окружен комитет во селото Черешница, наишол на една група од десетмина османлиски жандарми. Во тоа време и османлиските власти формирале жандармериски пешадиски групи од по 10 до 15 души со цел да ги обиколуваат селата и да проверуваат што се случува на теренот. Најверојатно властите насетувале дека се случуваат некакви нелегални активности по селата и ги презеле овие мерки. Поп Трајков и придружникот биле претресени, при што биле пронајдени еден список на членови на Организацијата од повеќе села, едно тефтерче со разни белешки, расписки, меѓу кои и илустрации на организацискиот печат со симболите на Организацијата – череп, коски, револвер и кама. Биле најдени и разни други книшки, некои од нив без особено значење, а кај двајцата било пронајдено и оружје. Поради тоа се уапсени и со попатно малтретирање однесени пред мудурот во Клисурса. Тој го повикал учителот Златко Каратанасов со задача да ги прочита и да ги протолкува запленетите материјали. Каратанасов му бил учител и на Поп Трајков во 3. и во 4. одделение и бил член на Организацијата. Затоа, и покрај предупредувањето дека материјалите ќе бидат дадени на толкување и на учители од влашко потекло во Костур, храбро, иако внатрешно се вознемирил кога ги видел списоците на членовите на Организацијата, со голема самоконтрола го измамил мудурот и изјавил дека станува збор за сосема безначајни работи (пакувања од детски играчки, од конци за шиене и сл.). По информациите од Каратанасов, Организацијата (според Кљашев, тоа го одработил Павел Христов) со поткуп успеала да ги одземе списоците и печатот од полицискиот началник и со тоа била спречена голема афера и нејзиното разбивање во Костурско. Уапсените првин биле однесени во затворот во Костур, каде што останале три месеци, а потоа биле префрлени во Корча, Албанија. Јумер-ага и спахиите од Св. Недела настојувале да се осуди Поп Трајков, сметајќи го за опасен. *Материали изв миналото на Костурско, Револуционното движение вџ*

затворот во Корча, од каде што излегол при крајот на 1901 година.¹¹ На почетокот на есента 1902 година повторно бил уапсен на враќање од Бугарија и завршил во затворот во Корча.¹² Со општата амнестија од февруари 1903 година бил ослободен.¹³ Организацијата секогаш наоѓала начини да воспостави комуникација со своите членови што биле во затворите и колку што дозволувале условите да им помогне и да ги држи информирани и активни во револуционерно-оргнизациските работи. Такво било и искуството на Поп Трајков.¹⁴

Костурско, *Спомени* од М. Николов, 41; *Спомени*, С. Арсов, П. Кљашев, Л. Џеров, Г. П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров, 164–165.

¹¹ *Дневник на костурскиот войвода Лазар Киселинчев 1903 – Југозападна Македонија – 1905*, (ред.) Христофор Тзавелла, (София: Издателство „Македонија прес“, 2003), 68. Од затвор излегол на 23 ноември 1901 година. Во затворот Лазар Поп Трајков можел слободно да чита, да пишува, а остварувал контакти и со затворениците. За време на двегодишната робија се запознал со еден Арнаутин Албанец по име Абдул, кој му ветил дека по излегувањето од затвор ќе набавува пушки за Организацијата.

¹² „Из архива на Гоце Делчев. Задграничното претставителство во София до крај на 1902 г.“, *Архивите говорат*, по. 25, (ред.) Ива Бурилкова и Цочо Билярски, (София: Главно управление на архивите при Министерскиот совет на Република Бугарија, Меѓународен трговски и културен центар „Геопан“, 2003), 22–23; Васил Чекаларов, *Дневник 1901–1903 г.*, съставителство Ива Бурилкова и Цочо Билярски (София: ИК „Синева“, 2001), 126, 127; *Спомени*, С. Арсов, П. Кљашев, Л. Џеров, Г. П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров, 226.

¹³ ЦДА, ф. 1782к, оп. 3, а.е. 165, л. 86, 87; *Спомени*, С. Арсов, П. Кљашев, Л. Џеров, Г. П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров, 226.

¹⁴ За воспоставувањето контакт со Поп Трајков по затворањето во Корча во есента 1902 година сведочи и едно писмо од Борис Сарафов до Гоце Делчев („Из архива на Гоце Делчев“, 179–180). Васил Чекаларов во *Дневникот* забележал дека на 26 декември 1902 година од костурските раководители биле испратени писмо и пари за Поп Трајков во затворот во Корча (В. Чекаларов, *Дневник 1901–1903 г.*, 185). Исто така, и додека Лазар Поп Трајков бил во затворот во Корча во 1901 година, преку најмладиот меѓу затворените членови на Организацијата, Делчо Марковски, успешно остварувал комуникација со надворешноста и на тој начин продолжувал со револуционерната

Кон крајот на 1901 година, веднаш по излегувањето од затвор, Лазар Поп Трајков активно се вклучил во ревизиската обиколка на Гоце Делчев во Костурско.¹⁵ Таму ја затекнале Организацијата во прилично тешка ситуација поради т.н. Иванчова провала, која се случила во почетокот на јули 1901 година.¹⁶ Поп Трајков постојано бил во близина на Г. Делчев при разгледувањето и при разрешувањето на организациските проблеми и отворени прашања – ширењето и зацврстувањето на организациската мрежа на теренот, консолидирањето на внатрешните редови на Организацијата, средувањето прашања од финансиски карактер, организирањето на набавката на оружје и на опрема, зачувувањето на конспиративноста, разрешувањето и на различни спорови меѓу населението, како и други прашања од суштинско значење за револуционерното организациско дејствување, но и за секојдневниот живот на населението. Притоа се формирани и женски друштва, кои ѝ давале голема логистичка поддршка на Организацијата и извршувале

дејност. Види: Лазо Т. Киселинчев, „Делчо Марковски“, *Илустрација Илинден* XI, 1, (101), (София: 1939), 5-7.

¹⁵ ЦДА, фонд 1782 К, оп.3, а.е. 165, л. 47-53. *Материали изъ миналото на Костурско, Револуционното движение въ Костурско, Спомени отъ М. Николовъ*, 93-105. За ревизиската обиколка на Гоце Делчев на Костурскиот револуционерен реон види повеќе кај: Димитар Димески, „Делчевата мисија во Костурско и Леринско, 1901/2 година“, *Современост*, XXII/9-10 (ноември-декември 1972): 935-954.

¹⁶ Провалата била предизвикана од Димитар Георгиев-Иванчо, кој бил четник во првата чета на Организацијата во Костурско и познавал голем дел од организациското членство во реонот. Со своето одметнување и поврзувањето со власта, при што директно ги посочил организациските структури, се создала една исклучително тешка ситуација, во која се блокирала активноста на организациските сили. Едноставно, сите сили на револуционерното раководство биле насочени кон справувањето со него. Види повеќе: Крсте Битоски, „Костурско во револуционерно-ослободителните борби на Македонија во втората половина на XIX и почетокот на XX век“, *Гласник на ИНИ*, г. XXXIX, бр. 3, Скопје (септември-декември 1985): 131-163.

некои конкретни активности во нејзина полза¹⁷ Двајцата имале големо меѓусебно разбирање и речиси секогаш биле со иста перцепција и со ист пристап во решавањето на работите. Бележит е нивниот заеднички став да му дадат повторна шанса на еден од одметнатите и проблематични членови на Организацијата, Коте Христов од селото Руља.¹⁸ Иако Делчев и Поп Трајков покажале голема доблест во односот кон него, тој целосно ѝ се предал на идејата да дејствува во интерес на патријаршискиот владика во Костур, Германос Каравангелис, голем непријател на Организацијата на теренот во Костурско и соработник на османлиската власт.¹⁹ Токму овие чинители ја осмислиле и ја реализирале и ликвидацијата на Л. Поп Трајков. Во тој период на поинтензивна и непосредна соработка со Гоце Делчев се зацврстила довербата на Делчев во Лазар и во неговите организаторско-агитаторски способности, што ќе повлијае и на нивниот понатамошен однос.²⁰

Револуционерната активност на Лазар Поп Трајков не се одвивала само во Костурско и во Леринско. Во интерес на Организацијата тој се вклучил и во легалните борби на македонската емиграција

¹⁷ Спомени, С. Арсов, П. Кљашев, Л. Џеров, Г. П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров, 200, 239; Дневник на костурскиот войвода Лазар Киселинчев 1903 – Југозападна Македонија – 1905, 72–79; ЦДА, ф. 1782к, оп. 3, а. е. 165, л. 88.

¹⁸ Л. Поп Трајков најчовечки се заложил за Коте, да му се даде шанса да се поправи, како и за некои негови соработници. Спомени, С. Арсов, П. Кљашев, Л. Џеров, Г. П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров, 197–203; Васил Чекаларов, Дневник 1901–1903 г., 47–70.

¹⁹ Поопширно види: Димитар Љоровски Вамваковски, *Германос Каравангелис, грчката пропаганда во Костурската епархија (1900 – 1903)*, (Скопје: Институт за национална историја, 2017).

²⁰ Според некои истражувачи, „Г. Делчев го доживувал [Лазар Поп Трајков, б. н.] како свој наследник“. Дневник на костурскиот войвода Лазар Киселинчев 1903 – Југозападна Македонија – 1905, 304.

организирана во друштва и во братства во Кнежевството Бугарија, а раководена од Врховниот македонски комитет (ВМК). Накусо, тој бил активен токму во време на големата криза и поделба на емиграцијата, која се случила по одржувањето на Деветтиот конгрес на Врховниот комитет (1901) и во текот на подготовките за Десеттиот редовен конгрес во летото 1902 година. Тоа се месеци кога, меѓу другото, се кршеле копјата на ТМОРО и на ВК и по прашањето за организирање востание.

Во почетокот на јуни 1902 година, по кусото лекување во Софија, Лазар Поп Трајков повеќе од три месеци тесно соработувал со Гоце Делчев и бил во координација со него, настојувајќи да дејствува среде Македонците кои живееле или привремено престојувале во Бугарија. Тргувајќи од својата револуционерна ориентација, но и со оглед на авторитетот што го стекнал, Л. Поп Трајков се движел меѓу Македонците во бугарските градови Софија, Провадија, Варна, Русе и Пловдив, особено меѓу луѓето што потекнувале од Костурско.²¹ Во овие средини тој

²¹ „Из архива на Гоце Делчев“, 22–23, 381, 402–403, 404–405, 406, 407, 412–414, 559. За состојбите во редовите на Врховниот комитет и во легалните македонско-одрински друштва и братства во Бугарија и за односите со Македонската револуционерна организација, особено во периодот 1901/1902 година, види повеќе: *Архивите говорат* 45, *Втрешната македоно-одринска револуционна организација (1893–1919 г.). Документи на Централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, нареби, резолюции, писма)*, том I, част 1 (София: Државна агенция „Архиви“, Универзитетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2007), 216–218; Константин Пандев, *Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878–1903* (София: Институт по история при БАН, Издателство „Гутенберг“, 2000) 303–335; Генади Генадиев, „Варненското Македоно-одринско дружество по време на кризата във Върховния комитет през 1902 г. Отражението на противоречията във Върховния Македоно-одрински комитет през 1902 г. във Варненския край“, *Македонски преглед*, XVII/2, София (1994): 97–114; Светлозар Елдъров, „Тайните офицерски братства в подготовката и провеждането на Илинденско-Преображенското въстание“, *Сборник доклади 110 години от Илинденско-Преображенското въстание и българската идея от Сан Стефано до*

дејствувал и агитирал колку што може повеќе за да се повлијае врз работата на Врховниот комитет по однос на Задграничното претставништво, односно на ТМОРО. Всушност, се водела борба да се изберат блиски и доверливи луѓе на Организацијата за делегати за конгресот. Пред доверливите луѓе од редовите на легалните македонски емигрантски братства во Бугарија Гоце Делчев го претставувал Лазар Поп Трајков како „личен и интимен пријател“, со препораки дека многу може да помогне во агитирањето, особено кај Македонците што потекнуваат од Костурско.²²

Движејќи се меѓу македонската емиграција, Поп Трајков констатирал дека одредени емигрантски кругови недоволно ги познаваат „духот, правилниците и одот на Внатрешната организација“ и дал придонес во афирмирањето на програмските цели на Организацијата (во градовите Провадија и Варна), што се гледа и од неговата преписка со Делчев.²³ Се судрувал и со пропагандата на луѓето на Врховниот комитет и правел напори да ја предочи реалната состојба на работите, но и за него лично, за револуционерниот терен во Костурско и за односите меѓу ТМОРО и ВМК.²⁴ Меѓу другите организациски прашања на кои работел Поп Трајков било и она за снабдувањето со оружје и за испраќањето војводи и чети во Костурско.²⁵ До одреден степен неговата дејност повлијаела и на изборот на делегати за конгресот од редот на луѓето блиски на Делчев и на Организацијата, како и независни кандидати кои

Букуреш (1878-1913), (София: Институт за исторически изследвания – БАН, Военна академия „Г. С. Раковски“, Македонски научен институт – София, Регионален исторически музей – Благоевград, 2014), 49-72; „Из архива на Гоце Делчев“.

²² „Из архива на Гоце Делчев“, 559.

²³ „Из архива на Гоце Делчев“, 402-403, 406.

²⁴ „Из архива на Гоце Делчев“, 402-403, 404-405, 406.

²⁵ „Из архива на Гоце Делчев“, 404, 406, 412-414.

не им давале поддршка ниту на „дончевистите ниту на сарафистите“. Како такви, од Провадија бил избран Никола Габровски, а од Варна Дамјан Перелингов (по потекло од Костурско).²⁶

Колку бил ценет и почитуван како искрено и способно лице на Организацијата се гледа и од довербата што му ја дал апостолот на македонското револуционерно-ослободително движење, Гоце Делчев, на советувањето од крајот на декември и почетокот на јануари 1901 година (четничката конференција за Костурско и за Леринско) во селото Загоричани, назначувајќи го за раководител на Костурскиот револуционерен реон.²⁷ Таква доверба кон него била искажана и на Смилевскиот конгрес на Битолскиот револуционерен округ, каде што во отсуство бил избран за заменик-член на Горското началство (Штабот) на Востанието во Округот, но и на реонскиот конгрес на Организацијата во Костурско со неговото поставување на челната позиција на Горското началство на Востанието за Костурско.²⁸

Како што требало да биде подготвен секој револуционер, Лазар Поп Трајков бил добро обучен и за водење и за предводење вооружена

²⁶ Пандев, *Националноослободителното движење в Македонија и Одринско 1878-1903*, 320; Генадиев, „Варненското Македоно-одринско дружество“, 100-101; „Из архива на Гоце Делчев“, 407, 408-409.

²⁷ Васил Чекаларов, *Дневник 1901-1903 г.*, 64.

²⁸ Васил Чекаларов, *Дневник 1901-1903 г.*, 224-231, 227, 233-234; Петър Ацев, „Конгресът на Битолския револуционерен окръг в село Смилево през 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23 и 24 април 1903 година, София, 1933 г.“, *Даме Груев, Живот и дело* (сборник) I част, предговор, съставителство и бележки Цочо В. Билярски, (София: Издателство „Анико“, 2006), 260-263; Зоран Тодоровски, *Георги Поп Христов – Спомени* (Скопје: Филозофски факултет – Скопје, 2014), 154-165; Александар Трајановски, Михајло Миноски и др., *Златна книга, 100 години ВМРО* (Скопје: Глас на ВМРО-ДМПНЕ, 1993), 58-62; Христо Силянов, *Ослободителните борби на Македонија*, томъ први, Илинденското встание (София: издание на Илинденската организация, 1933), 236-242.

борба. Како војвода и реонски раководител, пред Илинденското востание се покажал и во познатата битка на Локвата и Вињари во близина на своето родно село. Битката се разгорела на 31 мај 1903 година во нерамноправен сооднос на силите.²⁹ Со ширината на својот светоглед и на своите познавања, ја согледал оваа исклучително храбро и пожртвувано водена битка од костурските чети на Организацијата како можност за оддавање признание за храбоста на борците со доделување свидетелства кои ќе бидат и поттик за понатамошните борби. На негова иницијатива, од името на Костурското реонско началство им биле издадени свидетелства на учесниците во битката, кои биле градираны во три степени: *Свидетелство за првостепена храброст*, *Свидетелство за храброст* и обично *Свидетелство* (за учество во битката).³⁰ Тоа се, најверојатно, и првите одликувања доделени од некое раководно тело на ТМОРО.

Исто така, како предводник на востаничкиот штаб за Костурско за време на Илинденското востание, заедно со другите членови и заменици на членовите на тоа Горско началство, добро ја организирал и

²⁹ Спомени, С. Арсов, П. Кљашев, Л. Церов, Г. П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров, 250–252; Дневник на костурския войвода Лазар Киселинчев 1903 – Југозападна Македонија – 1905, 50–58.

³⁰ Дневник на костурския войвода Лазар Киселинчев 1903 – Југозападна Македонија – 1905, 58; ДАРМ, ф. 714, Македонско револуционерно движење (необработен фонд), к. 2а, вл. инв. бр. 908; ДАРМ, ф. 714, Македонско револуционерно движење (необработен фонд), к. 2а, вл. инв. бр. 908, бр. 12. Две од тие свидетелства во оригинал (Свидетелството за првостепена храброст на Гаке Кенков бр. 17 и Свидетелството за храброст на Лазар Киселинчев бр. 23) се чуваат во овој фонд: Лазо Т. Киселинчев, „Издадените свидетелства за храброст от ВМРО“, *Иллюстрация Илинден*, кн. 5 (София: 1942), 9–11; Тодор Петров, *Нелегалната армия на ВМОРО в Македонија и Одринско 1899–1908* (София: 1993), 141. Иако во форма на свидетелства, овие своевидни признанија на Организацијата Лазар Поп Трајков ги именувал по воениот орден за храброст.

ја водел востаничката борба во реонот. Тоа воопшто не било едноставно. Покрај многубројните вооружени сили, на страната на власта застанале и некои од месните жители, кои со доставување информации за револуционерните сили, најчесто преку соработниците на патријаршиската (грчка) црква, дополнително ја отежнувале состојбата. Сепак, во Костурскиот револуционерен реон востаниците создале слободна територија со двете ослободени гратчиња – Клисуре и Невеска, која најдолго опстанала во споредба со сите други во текот на Илинденското востание во Македонија.

Контраофанзивата на властите донела големи неволји и тешкотии – ограбени и изгорени села, опустошено земјиште, разбеган народ, опаѓање на вербата и др.³¹ За да се одржи состојбата колку може повеќе под контрола на Организацијата, Лазар Поп Трајков и членовите

³¹ *Историја на македонскиот народ*, книга втора, (ред.) Михајло Апостолски (Скопје: Институт за национална историја, 1969), 239–241; Сиљанов, *Освободителните борби на Македонија*, 301–307. Ситуацијата во реонот се гледа и од еден извештај до сите конзули во Битола испратен на 30 август 1903 година од костурските горски началници и војводи. Потписниците Лазар Поп Трајков, Васил Чекаларов, Пандо Кљашев, Манол Розов и Михаил Николов за она што го доживеало населението во Костурско само во последните десетина дена, напишале: „Во текот на ова навлегување на мнозинството од аскерот во Костурскиот реон, кое траеше десет дена, Турците извршија најголеми опустошувања на села и имоти. Истепаа многу невин народ, и тоа старци и баби, што не можеа да се спасат од бегање. Ограбен е и сиот ситен и крупен добиток, ископано е сè што е скриено и извршени се најголеми насилија и обесчестувања од страна на аскери и башибозук над несреќните жени и моми. Личните жени и моми ги полнат турските хареми. Сето ова што го извршија Турците ги подбудува востаниците да станат очајни борци, вечни непомирливи врагови на турската власт. Кај станатиот во Костурско не остана ништо да жали: селата му се сосем упропастени, имотот разграбен, сеидбите изгорени, фамилиите опљачкани и распилены гладни и голи.“ Љубен Лапе, *Нови документи за Илинденското востание*, во: *Илинденски зборник 1903–1953* (Скопје: Институт за национална историја, 1953), 94; Васил Чекаларов, *Дневник 1901–1903 г.*, 286, 297.

на Горското началство, согледувајќи ги условите за движење и за логистичка поддршка на востаничките единици, одлучиле да се поделат во два одреда и да тргнат едните кон Преспа, а другите кон Леринско за да се зачуваат востаничките сили. Одредот што тргнал кон Леринско, составен од повеќе чети, броел 622 востаници и бил под директна команда на Л. Поп Трајков. Целта била заедно со востаниците од Леринско да прекинат дел од важните комуникации. Развојот на ситуацијата го однел одредот во Мариовско, каде што стапиле во контакт со четите од битолско и од прилепско Мариово.³² Во Мариовско Поп Трајков се сретнал со Ѓорче Петров и со Пере Тошев.³³ Со цел да го ангажираат аскерот некаде на потегот Воден – Лерин, а во тоа време да биде разрушена комуникациската линија, тргнале во тој правец.³⁴ Најверојатно биле предадени и на 2 октомври 1903 година во близината на селото Чаништа, на месноста Маргара (карпеста височина), започнала последната голема вооружена битка на Поп Трајков, која воедно е и последната битка во Илинденското востание. Противникот по бројноста и по надмоќта бил во далеку поголема предност во однос на востаниците.

Сепак, во првиот налет востаниците успеале да го одбијат. Османлиските сили добиле засилување од војската во близина. Востаниците успешно тактизирале во борбата и по последното приближување на многу побројната војска успеале да се извлечат од обрачот со загуба на тројца или четворица од своите редови и со неколку ранети. Наспроти тоа, османлиските сили изгубиле од 200 до 400 борци.

³² Тодоровски, *Георги Поп Христов – Спомени*, 189, 190.

³³ Ѓорче Петров, *Спомени*, Материјали за македонската национал-револуциона историја, кн. 1 (Скопје: Научен институт за национална историја на македонскиот народ, 1950), 146–148.

³⁴ Ѓорче Петров, *Спомени*, 146 – 147.

Таму е ранет големиот предводник на костурските востаници, при што куршумот му поминал низ вратот и му го зафатил јазикот. Поради тоа не можел да зборува и требало да оди на лекување во Бугарија, но одбил и се вратил назад во Костурско.³⁵ На 6 октомври 1903 година востаниците предводени од Поп Трајков на планината Ниџе се сретнале со членот на Горското началство на Битолскиот округ, Борис Сарафов, од кого биле известени за одлуката на Окружното раководство за прекин на востаничките дејства. За оваа ситуација, Борис Сарафов во своите спомени само забележал: *„На Лазар Поп Трајков му дадовме упатства како да ги обезоружа четите и др. Тој беше ранет.“*³⁶

Лазар Поп Трајков е познат и како поет уште од времето во кое живеел. Раскажувајќи за трагичната и потресна смрт на Лазар Поп Трајков, еден од учесниците во востаничкото движење забележува: *„Но, (...) најтажното беше тоа што со нашиот голем организатор и раководител Лазар Поп Трајков загина и костурскиот поет Лазар Поп Трајков, чии стихови дадоа голем придонес за гранитниот боречки револуционерен дух на костурчани, најблескаво пројавен и исткаен во Клисура, Невеска, Бигла, Кајнака и во Апоскеп.“*³⁷ Тоа доволно кажува за фактот дека Поп Трајков во востаничките редови бил присутен не само како востанички

³⁵ ЦДА, ф. 771к, оп. 1, а. е. 76, л. 7–10; Проф. Л. Милетичъ, „Костурско презь време на Илинденското въстание (По спомените на покойния войвода Иванъ Поповъ)“, Македония, София (30 мартъ 1922 год.): 47–50; ЦДА, ф. 771к, оп. 1, а. е. 76, л. 8, 9; Дневници и спомени за българската история, Дневници и спомени за Илинденско-Преображенското въстание (София: Издателство на Отечествения фронт, 1984), 251–254.

³⁶ Спомени, И. Х. Николов, Д. Груев, Б. Сарафов, Ј. Сандански, М. Герциков, д-р Х. Татарчев, (ред.) Иван Катарџиев (Скопје: Култура, 1995), 186.

³⁷ Дневници и спомени за българската история, 221, 222. И Пандо Кљашев во спомените го посочува како поет. Повеќе види во: Спомени, С. Арсов, П. Кљашев, Л. Џеров, Г. П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров, 161.

водач туку и како талентиран поет. Поетската дарба ја изразил преку своите стихови инспирирани од силните впечатоци од борбените подготовки или пак од самите борби. Под импресија на големата битка на Локвата и Вињари ја напишал и познатата поема *Локвата и Вињари*. Блаже Конески при првото среќавање со таа творба бил „изненаден и пленет од изворната искреност и наивност, како и од силината на една револуционерна вера“. Притоа, забележува дека „тој текст соопштува возвишена порака доближувајќи се по жанр до одите“ и дека со тоа потсетува на неговата поетска творба *Тешкото* и на *Очи* од Ацо Шопов. Конески истакнува дека според содржината, поемата изгледа како да е создадена од „некаков Хомер, кој се зафатил да опише еден цел ден исполнет со крвав бој и јуначки сцени“. Сцените се масовни и „го даваат основниот фон на поемата“. Врз тој фон хомеровски се дадени и лични судбини, личности кои доминираат во сцените (како што се војводите Лаки Поповски и Дичо Андонов).³⁸ На крајот Лазар Поп Трајков ја изразува својата верба во смислата на жртвата и уште посилената верба дека ќе дојде и слободата. Тој пишувал поезија и како ученик. Положувањето на заклетвата за зачленување во МРО го доживеал со длабоки емоции и по тој повод напишал стихотворба.³⁹ Опожарувањето на родното село во 1903 година исто така предизвикало потреба во

³⁸ Лазар Поп Трајков, *Локвата и Вињари*, превод и коментар Блаже Конески, кн. 49 (Скопје: Библиотека „Современост“, 1979), 5–11. Поемата е препеана и од Ташко Саров. Види: Лазар Поптрајков, *Локвата и Вињари*, препев од старомкедонски: Ташко Саров, препев на англиски: Чарлс Б. Тинкам, препев на грчки: Васко Караца (Скопје: Аз-Буки, 2003).

³⁹ Каранфилов, „Единъ споменъ“, 78–85. Поетската дејност на Лазар Поп Трајков во ученичкиот период ја потврдуваат и други извори. Види: *Спомени*, С. Арсов, П. Кљашев, Л. Џеров, Г. П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров, 160.

стихови да ги изрази своите чувства, па така ја напишал *Песна за селото Д'мбени*.⁴⁰

Со убиството на Лазар Поп Трајков (со пресекување на главата) е осакатено и ТМОРО, особено во Костурскиот реон. Организацијата изгубила еден од најистакнатите, најчесните, најпреданите и најспособните агитатори, организатори и раководители. Во оваа смисла, интересно е искажувањето на еден од учесниците во македонското ослободително движење, Петар Шанданов, кој иако е помлад 18 години од Поп Трајков и немал можност да го запознае лично, го вброил меѓу најзначајните и водечките револуционери. Во полемичкиот разговор со водачот на ВМРО (Тодор Александров) во 1922 година го потенцира ставот дека не го сфаќа „македонското движење само како чисто социјално, туку како едно широко национално движење“, со мисла дека „под знамето на македонската револуција можат да се засолнат носители на севозможни социјални и национални идеи, доволно е нивната дејност да се совпаѓа со програмата и стремежите на македонското ослободително движење“, и напоменува дека на таков начин го поимале македонското движење и многу значајни македонски револуционери. На замерката од Александров за неговите „леви убедувања“, Шанданов во спомените вели: „Го потсетив [Александров, б. н.] дека и првиот апостол на македонското револуционерно движење – Гоце Делчев, донекаде и Даме Груев, Славејко Арсов, Георги Сугарев, Лазар П. Трајков и уште многу истакнати револуционери од западна Македонија, а исто и револуционери од Солунскиот и Серскиот револуционерен округ, биле носители на социјалистички идеи, но тоа не им попречи да бидат едни од најревносниите носители на македонската ослободителна идеја во онаа

⁴⁰ Ристески, Лазар Поп Трајков, 43.

форма, во која ја моделираа нејзините основачи и тоа не ги запре да ги стават своите глави пред олтарот на татковината.”⁴¹

Поп Трајков се истакнувал и со заложбите и со борбата за почитување на организациските норми, на организациската дисциплина и за чистотата на делото на Организацијата. Не случајно и патријаршискиот владика Каравангелис, користејќи ги своите инструменти на дејствување, ја организирал неговата ликвидација.⁴² Неговиот потенцијал го препознале и повисоките раководители на Организацијата, поради што и му доверувале значајните и одговорни функции на реонско и на окружно ниво. Особен впечаток оставил кај апостолот на македонското револуционерно-ослободително дело, Гоце Делчев, со кого остварил блиска соработка, но, за жал, и на двајцата прерано им била прекината револуционерната и животната врвница.

⁴¹ Петар Шанданов, *Спомени*, (ред.) Зоран Тодоровски (Скопје: Матица македонска, Државен архив на Република Македонија, 2002), 75–76.

⁴² Каравангелис во спомените забележал дека Поп Трајков „се издигнал како најстрашен непријател на грцизмот“. Види: Германос Каравангелис, *Македонската борба (Мемоари)*, (Скопје: Култура, 2000), 33. Самиот чин на ликвидацијата бил реализиран со измама од Коте Христов (одметнат од Организацијата и во служба на дејствувањето на патријаршискиот владика во Костур, Германос Каравангелис). Пресечената глава на Лазар Поп Трајков на најнехуман и потресен начин била презентирана пред населението и за пари предадена на владиката Каравангелис во Костур. Ристески, *Лазар Поп Трајков*, 51–52. На крајот била погребана во гробницата во селото Апоскеп во која биле погребани и многу други револуционери од Костурско кои пострадале во времето околу Илинденското востание. Види: „Безкрсната братска могила во с. Апоскеп (Костурско)“, *Иллюстрация Илинденъ*, г. 2, кн. 1(11), София (септември 1928): 8; „Предъ лика на отрязаната глава на Лазаръ попъ Трайковъ“, *Иллюстрация Илинденъ*, кн. 6 (1), София (1928): 6–10.

Mirjana NINCHOVSKA

CONTRIBUTION ON THE REVOLUTIONARY FIGURE OF LAZAR POP
TRAJKOV

(On the Occasion of 140 Years of the Birth)

-SUMMARY-

Lazar Pop Trajkov (1877 – 1903) was an important activist, revolutionary and leader in the Macedonian Revolutionary Organization who cooperated closely with Gotse Delchev. He was active prior to and during the Ilinden Uprising, having devoted all his life to the revolutionary movement for liberation of Macedonia. He also initiated rewarding of the first (combat) decorations of the Macedonian Revolutionary Organization. Pop Trajkov was a well educated man of exceptional human virtues, showing also an artistic talent. He was the Head of the Organization in the Kostur Area, substitute-member of the Head Quarters of the Ilinden Uprising in the Bitola Revolutionary District and leader of the Uprising Head Quarters of the Kostur Revolutionary Area. He was executed by collaborators of the authorities, due to his important role in the revolutionary movement.

Димитар ЉОРОВСКИ-ВАМБАКОВСКИ

Институт за национална историја –

Скопје

АНДАРТСКАТА „ГОЛЕМА АКЦИЈА“ ВО ДЕЛОВИ НА ЈУГОЗАПАДНА ОСМАНЛИСКА МАКЕДОНИЈА (1905)

Познатата грчка „македонска борба“, која траела околу четири години (т. е. во периодот од 1904 до 1908 година) и се одвивала на територијата на речиси цела Јужна Македонија, во одделни македонски предели била и поинтензивна и пожестока. Со терминот „Големата акција“ на паравоените формации на грчката држава во османлиска Македонија, всушност, бил покриен еден поголем воен план за терористичко дејствување во нејзините јужни делови. Тој бил осмислен во 1905 и дел од него бил изведен истата година.

Во текот на водењето на целата паравоена активност позната како грчката „македонска борба“, главен центар на грчката пропаганда политика во Југозападна османлиска Македонија бил градот Битола. Преку грчкиот конзулат во градот, кој во тој период бил раководен од конзулот Димитрис Калергис, била реализирана координацијата меѓу андартските чети од овој дел на османлиска Македонија и грчката држава. Во Битола, како главен вилаетски град, функционирал и т.н. „Центар“, кој добивал посебни директиви од Атина. „Центарот“ понатаму

ги пренесувал овие директиви до сите грчки пропагандни фактори во регионот, со јасни насоки за нивната идна дејност.¹

Врз основа на информациите кои пристигале во Битола, грчкиот консулзлат во градот на 21 јануари 1905 година испратил извештај до грчкиот министер за надворешни работи, Александрос Скузес, поврзан со идните планови на андартското движење.² Од овој исклучително важен документ можат да се согледаат плановите и начинот на дејствување на структурите на грчката пропаганда во Битолскиот Вилает во текот на 1905 година. Исто така, од него дознаваме дека во Конзулатот се водела систематска активност за собирање информации, што подразбирало регистрирање „имиња на двајца или тројца најдоверливи првенци во секое грчко село [патријаршиско, б. н.]“ и прибирање „соодветни информации за најфанатизираниите Бугари [егзархисти, б. н.] во грчките [патријаршиските, б. н.] или во мешаните [села во кои живееле и патријаршисти и егзархисти, б. н.]“.³ Планот предвидувал стационирање грчки паравоени чети на планинските венци Мариово, Баба, Горуша⁴ и Каракамен. Според стратегијата на Конзулатот, континуираното стационирање во овие планински предели било од суштинско и од стратегиско значење за понатамошното дејствување на андартските чети.

¹ Крсте Битовски, *Грчката „Македонска борба“*, (Скопје: ИНИ, 2001), 200.

² Μουσείο μακεδονικού αγώνα, *Η ελληνική αντεπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906): 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος* (Θεσσαλονίκη, 1997), 91–96. Извештај од Сп. Левидис до А. Скузе. Битола, 21 јануари 1905 година.

³ Според доставувачот на извештајот Сп. Левидис, тој го искористил приуството на капетанот на грчката артилерија, Христос Зукис, во зградата на конзулатот за со негова помош да го осмисли планот за идната дејност на андартите.

⁴ Горуша или Воинова Планина е дел од планинскиот масив Пинд. Планината е долга 25 до 30 км, а широка околу 15 км. Распространета е во правец север – југ, почнувајќи од нестрамскиот реон на север до Сјатиста на југ.

Тие сметале дека со своето постојано присуство во Мариово би можеле да ги контролираат битолската, прилепската, леринската и воденската околија, а да дејствуваат и во кавадаречката и во ениџевардарската околија. Од друга страна, Мариово се сметало „за клуч на теренот кој ја обезбедува и комуникацијата со Солунскиот Вилает“.⁵

Од стратешко значење за општиот воен план било и присуството на грчки чети на планината Баба, од каде што, според авторите на извештајот, се надгледувале другиот дел од битолската, дел од леринската и дел од костурската околија, како и источното крајбрежје на Преспа. Со „освојувањето“ на планината Каракамен се планирало да се олесни дејствувањето во елинофоната зона на османлиска Македонија, но, исто така, да се контролираат и дел од околиците на потегот Битола – Кајлари. Исто така, Каракамен се сметал за сигурна база за повлекување на грчките чети кои дејствувале во Мариово или во Солунскиот Вилает. И на крајот, со контролирањето на пределот Горуша можело да се дејствува и во „грчкоалбанофоната зона“ и да се обезбедува каналот за пренесување оружје и борци од грчката држава. Овој регион го осигурувал и безбедното повлекување на андартите кои дејствувале на планината Баба. Во четирите планински области било планирано да се испратат од 350 до 480 андарти.

Во последниот дел од извештајот, насловен како „Начин на дејствување“, составувачите предлагале стационирање четири до пет вооружени групи во секој од четирите наведени планински венци. Сите групи во една област требало да бидат раководени од активни или, по потреба, од резервни офицери на грчката армија, додека од ваквата

⁵ Μουσείο μακεδονικού αγώνα, *Η ελληνική αντεπιθεση στη Μακεδονία (1905-1906); 100 εγγραφά από το Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος*, 91.

улога, како што пишува во извештајов, „сосема се исклучувало учеството на месното население“. За андартските групи се предвидувало да бидат под водство на подофицер или на Криканец и „само при исклучителна потреба, под раководство на местен жител“. Во продолжение на овој дел концизно се определуваат хиерархијата во водењето на вооружената борба, начинот и методите на нејзината реализација. Посебно се прецизира односот кон четите на МРО и кон првенците на егзархиската црковна група, организирањето на месното население и каналите за пренесување борци и оружје од грчката држава.⁶

Како и да е, ако 1904 се сметала, во извесна мера, за подготвителна година, во 1905 андартите биле подготвени да преземат акции на една поширока територија и со значително поголем број сили.⁷ Грчкиот „Македонски комитет“ во пролетта 1905 година во Југозападна Македонија започнал да го реализира споменатиот план, кој во грчката

⁶ „Овие мали групи треба да имаат одредена наредба и радиус на дејствување, наредбите секогаш ќе ги добиваат преку водачот на планинскиот венец; да дејствуваат во рамките на радиусот на активноста; на откривање бугарски чети, ако случајно се најдат, и на судир со нив; на вооружување на селаните; на организирање милиција во секое село под водство на местен селанец; на начинот на пренесување оружје, муниција и информации; на формирањето судови на самото место, во кои ќе претседаваат и чија цел ќе биде осудување на смрт на предавниците и на оние што одбиваат да вршат служба (одлуката да ја изврши местен жител), така што на овој начин уште повеќе ќе се зацврсти меѓусебната врска, индоктринацијата во националните идеи; на воспоставувањето телеграфска комуникација на планинскиот венец; на наоѓање места на кои сигурно ќе можат да се кријат разни продукти. Испраќање, под закана на смрт – и при непослушност, на стрелање – на бугарските учители и на шизматичките свештеници, настојување сите деца на селаните на возраст од 4 години да одат во грчко училиште.“

⁷ Битовски, Грчката „Македонска борба“, 194.

историографија е наречен уште и „Големата акција“.⁸ Тој предвидувал, покрај консолидација на вооруженото движење на териториите во кои веќе биле присутни, засилување и проширување на грчката паравоена организација и во други околии на османлиска Македонија. Посебен акцент се ставал на навлегувањето на андартските чети во битолската околија и во Мариово, кои за грчката пропаганда биле од стратешко значење во обидите да се прикаже егзистирањето на *елинизмот* во нив.

Костурскиот комитет на МРО, поради неуспехот на Илинденското востание, до почетокот на 1905 година успеал делумно да ги консолидира своите редови. Во добар дел од селата била обновена селската милиција по примерот на онаа што била создадена пред востанието. На теренот било забележително присуството на четите на Внатрешната организација, што, несомнено, го охрабрувало населението.⁹ Од друга страна, биле иницирани и конкретни акции против структурите на грчката вооружена организација. Четите на МРО опожариле неколку манастири кои биле користени како бази и засолништа на грчките чети и од каде што биле изведувани напади и против населението и против македонското револуционерно движење во костурската околија.¹⁰ Со убиство најчесто биле казнувани месните експоненти на грчката мрежа, црковните лица и патријаршистите, кои му служеле како логистика на

⁸ Г. Х. Модис, *О Македоникос агон и η νεωτερη македоникη ιστορια* (Θεσσαλονικη, 2007), 276.

⁹ Битовски, *Грчката „Македонска борба“*, 174.

¹⁰ На 26 февруари 1905 година бил запален манастирот Св. Никола во близина на селото Чирилово. Истата судбина ја имал и манастирот Св. Никола кај селото Сливени, кој бил запален на 8 март. На 18 март тоа се случило и со манастирот кој се наоѓа во близина на селото Жиковишта. Германос Каравангелис, *Македонската борба (мемоари)* (Скопје: Култура, 2000), 101-104.

андартското движење.¹¹ Ваквата практика на Костурскиот комитет била карактеристична и за предилинденскиот период, посебно во однос на оние поединци што работеле против интересите на Внатрешната организација и соработувале со претставниците на грчката пропаганда. МРО ги казнувала сите оние што работеле против нејзините јасно поставени цели, што било предвидено и во највисоките програмски документи, без разлика на нивната црковна или етничка определба.

Во секој случај, дејствата преземени од Костурскиот комитет на МРО против структурите на грчката вооружена пропаганда во почетните месеци на 1905 година послужиле како повод за извршување на најжестоката терористичка акција во текот на грчката „македонска борба“ – нападот на селото Загоричани (Костурско). Имено, во почетокот на март 1905 година почнало интензивно навлегување на андартски групи на територијата на османлиска Македонија.¹² Бројот на андартите, заедно со оние што од претходно се наоѓале во Западна Македонија, достигнал од 180 до 200.¹³ Ваквата концентрација на вооружена сила била

¹¹ Биле убиени неколку калуѓери од гореспоменатите манастири, како и месни патријаршисти, од кои едниот бил учител во македонските села Сетома и Апокеп. *О Македоникос αγών και τα εις Θρακην γεγονοτα*, (Αθηναι: Γενικον επιτελειον στρατου; Διευθυνσις ιστοριας στρατου, 1979), 187.

¹² На 21 март во елинофоната зона на Македонија пристигнала 59-члената група на поручникот на грчката армија Стефанос Дукас (Μαλός). Истовремено, грчко-османлиската граница ја преминала четата составена од 20 андарти на Георгиос Диконимос (Μακρις), додека непосредно пред самиот напад на Загоричани пристигнала и малобројната чета на Јоанис Каравитис. *Απομνημονεύματα Καπεταν Φίλοτα; Ανθυπάρχου Φιλολλου Πηχεων* (Επιμελεια Αναστασιου Πηχιων), 22; Γιώργος Πετσιβας, *Ιωάννης Καραβίτης, Ο μακεδονικός αγών, απομνημονεύματα, τ. Α* (Αθηναι: εκδόσεις Πετσιβας, 1994), 227.

¹³ Кон крајот на 1904 и во почетокот на 1905 година распоредувањето на грчките чети во Западна Македонија било следното: Георгиос Цонтос-Вардас со својата чета во околината на Лошница – Богатцко; Михаил Цонтос со четата во Костенаријата; Јоанис

доволен мотив за идејните творци, Георгиос Цонтос-Вардас и костурскиот митрополит Германос Каравангелис, да испланираат и да изведат едно „големо дело“ за елинизмот во Македонија. Изборот паднал на селото Загоричани (Костурско), за кое, гледано од грчки аспект, постоеле „објективни причини“ да биде цел на нападот.

Имено, селото со својата местоположба и големина, со материјалното богатство, како и со улогата во преродбенското и во националноослободителното движење, претставувало вистински „трн во окото“ на грчката пропаганда.¹⁴ Жителите на селото, со значителен број печалбари во Истанбул, Софија, Атина и во Каиро, биле носители на духовната, образовната и на материјалната култура во костурско-леринскиот крај. Уште во 1869 година најголем дел од жителите на Загоричани ги раскинале врските со Цариградската патријаршија и со духовно-просветното влијание на грчката пропаганда.¹⁵ Всушност, од овој период и датира борбата меѓу жителите на Загоричани и Костурската митрополија. Конфликтот се заострил по формирањето на МРО и по

Пулакас во селото Негован; Ефтимијос Каудис во пошироката област на Костур; Ламбринос Вранас во селото Негован; Павле Киров во селото Желево и Андреас Диконимос во селото Лехово. *О Македонијос аϋων και та εις Θρακην γεγονота*, 164.

¹⁴ Селото Загоричани се наоѓа на околу 20 км источно од градот Костур, во областа Пополе. Тоа било едно од најголемите села во османлиска Македонија населено со македонско христијанско население. Според Васил К'нчов, Загоричани во 1900 година имало 3 300 жители, додека според Бранкоф (Brancoff, 1905), близу 3 600 жители, од кои нешто повеќе од 3 100 биле егзархисти, 450 патријаршисти и 48 Власи. Димитрис Литоксоу, *Грчката антимакедонска борба I: Од Илинден до Загоричани (1903-1905)*, (Скопје, 2004), 26.

¹⁵ Во 1868 година првенците на Загоричани го повикале Георги Динката како грчки учител во селото, но веќе наредната година тој почнал да предава на словенски јазик, а по кусо време, во 1872 година, во црквата Св. Богородица започнала богослужба на црковнословенски јазик. *Загоричани; Спомени по случај 25 годишнината отъ клането извршено отъ гръцките андарты презъ 1905 год.* (Софија, 1930), 3.

претворањето на селото во една од најзначајните бази на револуционерното движење во овој дел на Македонија. Од грчката пропаганда било нарекувано уште и како „гнездо на комитите“¹⁶, од каде што, несомнено, се влијаело и на другите помали соседни села. Ваквата ситуација им послужила на претставниците на грчките структури, во прв ред на костурскиот митрополит Каравангелис, да започнат беспопштедна борба во предилинденскиот период со цел да го вратат грчкото влијание во Загоричани. Кулминацијата била достигната со масовното учество не само на жителите на селото туку на целата костурска околија во Илинденското востание. Овој настан само ги потврдил констатациите на дел од главните протагонисти на грчката пропаганда во Битолскиот Вилает дека борбата против МРО и обидите за *елинизација* на околијата останале без резултат. Горенаведените причини биле доволен мотив за грчката паравоена организација во моментите кога се чувствувала доволно моќна да изврши одмазднички напад врз Загоричани. На таков начин требало да бидат казнети неговите жители, и тоа како за учеството во револуционерното движење така и за децениските јасно декларирани антигрчки позиции.

Со употреба на компаративни методи од расположливата документација, пред сè на извештаи од дипломатските претставници, на писма и на сеќавања од месното население, како и на воени документи од османлиска провениенција, можеме да заклучиме дека цифрата од околу 60 убиени цивили е најблиску до вистинската бројка на жртвите од грчкиот напад.¹⁷ Најголем број од жртвите биле убиени во селото при

¹⁶ Πετοίβας, Ιωάννης Καραβίτης, 227.

¹⁷ Бројката од 60 убиени жители на Загоричани ја среќаваме во двата извештаи од Конзулатот на Австро-Унгарија во Битола од 11 и од 12 април 1905 година, потоа во извештајот на рускиот конзул во Битола, Виктор Каљ, од 30 март 1905 година, како и во

самиот напад, додека околу 20 луѓе биле ликвидирани во планинскиот појас над селото Загоричани. Карактеристично е дека меѓу жртвите имало и голем број патријаршисти, кои грчката пропаганда ги сметала за „свое население“ во селото. Имено, и покрај тоа што андартите имале список од митрополитот Каравангелис во кој биле наведени имињата на патријаршистите, со што требало да им се гарантира сигурност во текот на нападот, тие, обземени од чувството на одмазда, не правеле разлика меѓу населението.¹⁸ За грчките платеници, објективно, било и тешко да се направи диференцијација меѓу еднородното население, кое по ништо не се разликувало (јазично, етнички или културолошки) освен по својата црковна определба. Во нападот биле ранети 7 жители на Загоричани, биле запалени околу 15 куќи и 12 плевни, а, исто така, бил убиен и одземен дел од добитокот.¹⁹

Последиците од андартскиот напад на Загоричани биле катастрофални од неколку аспекти. Само година и неколку месеци по завршувањето на Илинденското востание, во кое селото исто така

писмото на жителите на селото Загоричани до рускиот и до австроунгарскиот конзул во Битола од 28 март 1905 година, со поединечно набројување на имињата и на презимињата на сите 60 убиени. Оваа бројка на убиени селани ја среќаваме и во еден османлиски дефтер од Румелискиот инспекторат, кој се однесува на судирите што ги имале четите на МРО со османлиската војска, но и на судирите на вооружените групи на соседните пропаганди и на нападите што ги вршеле. Александар Трајановски, *Андартскиот колеж во Загоричани: 1905* (Скопје: Менора, 1995), 83–87, 92–94; 165–167; Πετσίβας, Ιωάννης *Καραβίτης*, 238; *Турски документи за оружените борби во Македонија 1903 - 1908* (Скопје: ДАРМ, 2007), 177.

¹⁸ Ефтимийос Каудис во своите спомени раскажува за убиството на известувачот на Каравангелис од Загоричани, кој откако влегле андартите во селото, излегол да ги пречека, но еден од нив, Кукалакис, ладнокрвно го убил. Α. Α. Χοτζίδης, *Ευθυμιος Καουδης, Ένας κρητικός αγωνίζεται για τη Μακεδονία: Απομνημονεύματα (1903-1907)*, (Θεσσαλονίκη: Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, 1996), 96, 97.

¹⁹ Трајановски, *Андартскиот колеж во Загоричани*, 83–87.

настрадало, историјата се повторила. Но, за разлика од есента 1903 година, овој пат злосторството го извршиле грчките паравоени формации. Големiot број убиени цивили и материјални штети претставувале непроценлива загуба, која се одразила на севкупната стагнација на селото. Првобитниот мотив на грчките водачи – одмаздата врз македонското население, предзивикала голем број споредни ефекти. Начинот на спроведување на акцијата имал за цел да остави психолошки последици кај македонското население во Загоричани и во околните населени места. Било создадено чувство на несигурност, страв и на паника, а селаните, не верувајќи ѝ на месната османлиска власт, спасот го барале кај дипломатските претставници. Постоеле закани дури и за колективно иселување на цели села и имигрирање на нивните жители во европските држави.²⁰ Исто така, покрај последиците во сите сегменти од секојдневниот живот, од нападот настрадало и македонското револуционерно движење. Внатрешната организација во костурската околија, која била во фаза на консолидација и реорганизација, добила нов сериозен удар, по кој требало да помине време и да вложи дополнителни напори за да ги врати влијанието и довербата кај населението.

По терористичкиот напад на селото Загоричани грчките паравоени формации се повлекле јужно, во елинофоната зона на костурската околија, во реонот на Костораци – Лошница – Богатцко.²¹ Планот на андартските водачи бил да се засолнат на безбеден терен со

²⁰ Во писмото на кметот на селото Бобишта до конзулите на европските земји, меѓу другото, стои: „Животот ни е неподнослив, и ние бараме од Вас, од Европа, од човекољубивоста и хуманоста прибежиште удобно за човечки живот, или ние сите демонстративно ќе ги напуштиме нашите живеалишта и ќе дојдеме кај Вас, што сакате правете, ние сакаме живот или поскоро смрт. Правете што сакате, ние сме готови да го примиме и едното и другото.“ Трајановски, *Андартскиот колеж во Загоричани*, 89.

²¹ Πετσίβας, *Ιωάννης Καραβίτης*, 244.

цел да се избегне евентуалниот прогон од страна на османлиската војска. Исто така, се планирало да се направи ново прераспределување на четите во Југозападна Македонија, а дел да се повлечат во грчката држава.²²

Во април 1905 година се случиле судири на грчките чети со османлиската војска. Како причина за брзото откривање на андартите е фактот што по нападот на селото Загоричани, под притиоск на Големите сили, биле преземени вонредни мерки за нивно пронаоѓање и прогонување. Во прилог на властите била и големината, т. е. бројниот состав на самите вооружени групи, со што ѝ било олеснето на војската бргу да ги открие. Исто така, од исклучително значење биле информациите што властите ги добивале од месното население за движењето на андартите. Населението, поучено од нападот на Загоричани, започнало интензивно да соработува со месната власт за сметка на грчките паравоени формации.

Првиот судир се случил на 16 април во селото Белкамен. Таму била стационирана четата на Никостратос Каломенопулос (Нидас), кој бил на поминување кон Мариово. Четата броела околу 115 борци и била лесен плен за османлиската војска, пред сè, поради нејзината бројност и неможноста за преземање брзи и тактички маневри. Андартите по целосното опколување и по првобитниот отпор, речиси половината, заедно со нивниот водач, ѝ се предале на војската, додека еден мал дел од нив успеале да го пробијат обрачот и да заминат кон Мариово. Според

²² Четата на Јоанис Каравитис преку Корештата се упатила на север, меѓу Битола и Лерин, онаа на Георгиос Диконимос-Макрис заминала за селото Лехово, додека четата на Ефтимиијос Каудис се распаднала, а тој се вратил во Грција. Четата на Дукас се стационирала во областите на Костенаријата, Колонија и на Корча, а на Вардас останала во елинофоната зона на костурската околина, од каде што тој и го координирал андартското движење во Југозападна Македонија.

османлиски извори, биле убиени четворица андартни, тројца биле ранети, а било заплението и поголемо количество оружје и експлозивен материјал.²³ Другиот вооружен судир се случил во втората половина на април 1905 година на планината Мурик, каде што биле сконцентрирани неколку грчки чети.²⁴ Водачите на андартите имале план да го нападнаат големото македонско село Емборе²⁵, кое претходно било цел и на четата на Каломенопулос. Нападот бил одложен поради раздвижувањето на османлиската војска, која добила информации од месното население за присуството на нерегуларни вооружени формации. Било одлучено четите да се разделат, односно групите на Катехакис и на Манос да се упатат кон селото Лехово. На 21 април дошло до вооружен судир, во кој андартите, поради подобрата позиција, успеале безбедно да се повлечат од планината Мурик со значително помал број жртви од османлиската војска.²⁶

Временскиот период што следува (по битката на Мурикот) бил доста критичен за грчките паравоени чети на османлиска територија.²⁷

²³ Турски документи за оружените борби, 184, 185.

²⁴ Околу средината на април грчко-османлиската граница ја преминала четата на потпоручникот Катехакис со подводачот Томбарас Георгиос (Рупакас) со 45 борци, потоа групата на Манос Петрос (Вергас) со 70 борци и четата на подводачот Павлос Гипарис со 20 борци.

²⁵ Селото Емборе се наоѓа во кајларската околина, во подножјето на планината Мурик, сместено на 14 км западно од градот Кајлари. Во 1900 година селото имало околу 1 520 жители, од кои 1 320 биле Македонци и 200 Турци. Тодор Симовски, *Населени места во Егејска Македонија*, (Скопје: 1978), 246.

²⁶ Во битката загинале тројца андартни, додека на османлиска страна биле убиени деветмина, а ранети тринаесет војници. *Турски документи за оружените борби*, 185.

²⁷ Во извештајот од претседателот на грчкиот „Македонски комитет“, Димитриос Калапотакис, до Министерството за надворешни работи во Атина од 14 мај 1905 година се гледа дека во месеците март и април 1905 година во Битолскиот Вилает

Раздвижувањето на војската и прогонот на андартите биле интензивирани и воедно биле во корелација со зачестените навремени известувања од страна на месното население. Исто така, била зголемена несигурноста кај дел од населението, во прв ред кај елинофоните жители и кај поединците патријаршисти, кои ги поддржувале грчките паравоени формации и им служеле како јатаци или бази. Ова придонело да се појави разочарување, недисциплина и дезертирање на голем број платеници, кои, со оглед на околностите, се враќале во грчката држава.²⁸

Ваквата состојба ги принудила водачите на грчките чети да испратат известување до грчкиот „Македонски комитет“ со цел да ја образложат новонастанатата ситуација и да побараат насоки за идното дејствување. Набргу следувал одговорот со соодветните препораки. Грчкиот „Македонски комитет“ наредил дел од четите да се вратат на грчка територија за да се реорганизираат. На генералниот водач Вардас му било укажано дека координацијата на четите од подалечните реони, како, на пример, на оние во Мариово и во Костенаријата, треба да ја одржува со мали вооружени групи. Потоа, од него се барало да регрутира соодветни борци и да ги засили вооружените формации во Југозападна Македонија, а истовремено биле формирани и нови чети во Грција; му

дејствувале 9 чети со вкупно 565 андарт. Μουσείο μακεδονικού αγώνα, *Η ελληνική αντέπιθεση στη Μακεδονία (1905-1906); 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος*, 143.

²⁸ Георгиос Цонтос-Вардас во својот дневник на 30 март 1905 година забележал: „Секој ден заминуваат борци, а ова доведува до големо ослабнување на четите. Вергас од 70 до 75 остана со 20 до 25 борци. Рувас од 45 до 50 остана со 10 до 12 борци и Зукис од 65 до 70 со 30 борци. Ова ги разочарува сите и нè принудува да се повлечеме уште повеќе, со надеж дека ќе имаме засилување од Грција (...).“ Γεωργίου Τσόντου-Βαρδά, *Ο Μακεδονικός Αγών, Ημερολόγιο 1904-1905, Τόμος Α΄*, (Αθήνα: Εισαγωγή-επιμέλεια-σχολία Γιώργος Πετσιβας, 2003), 120.

било сугерирано во иднина да се избегнуваат „одмазднички акции“, како таа во селото Загоричани, бидејќи тие имале силен одек во Османлиската Империја и во Европа. Највисокиот Совет на грчкиот „Македонски комитет“ сметал дека движењето не би требало да привлекува внимание за да не се вмешаат Високата порта и европската дипломатија. Затоа тој наредил пасивизирање, во кус период, на дејноста на четите и стабилизација на ситуацијата, мерки кои требало да го намалат притисокот од османлиската власт. За таа цел било одлучено да се промени методот на дејствување, т. е. да се изврши поделба на четите на мали одреди веднаш по преминувањето на грчко-османлиската граница – одлука која била донесена како резултат на „катастрофата“ од Белкамен.²⁹

Паралелно, и грчката влада зазела став околу новонастанатата ситуација и донела одредени одлуки. „Македонската комисија“, формирана за испитување и регулирање на воените потреби на Солунскиот и на Битолскиот Вилает, решила дека е неопходно во Битола да се основа „Посебен центар за управа на борбата во Западна Македонија“.³⁰ Дејноста на овој „Центар“ (кој требало да наликува на оној што претходно бил формиран во Солун) се состоела од планирање и координација на активностите на четите. За таа цел, во текот на 1905 година во битолскиот конзулат биле испратени поручникот Панајотис Спилијадис (Параскеваидис) и потпоручникот Николаос Кондогурис

²⁹ *О Македоникос агон и та еис Θρακην γεγονота*, 195, 196.

³⁰ Во своите спомени Јоанис Каравитис на следниот начин ја опишал дејноста на „Центарот“: „Центарот [во Лерин] во кој се собираа информациите од целата околина се пренесуваа во централниот 'Центар' во Битола, кој беше формиран од офицери што служеа со псевдоними како конзуларни службеници во Конзулатот, а истовремено беа и капетани во околијата. 'Центарот' во Битола претставува штаб и генерално седиште на борбата.“ *Πετοίβας, Ιωάννης Καραβίτης*, 249.

(Синис), додека за истата работа во Лерин бил поставен за учител Василиос Панусопулос.³¹

Како и да е, по извршената реорганизација и по добивањето насоки од Атина за начинот на водење на вооружената борба, било забележано засилување на андартското движење во Југозападна Македонија. Започнал да се реализира планот од почетокот на годината, т. е. распространување на андартското движење на една поширока територија во Битолскиот Вилает. Главните околии, покрај постојните, кон кои биле насочени грчките чети биле преспанската, битолската, источниот дел од леринската околија и Мариово.³² Последните две биле од посебно стратешко значење за грчката „македонска борба“ бидејќи претставувале важна алка во координацијата на вооружената борба меѓу Солунскиот и Битолскиот Вилает. Исто така, главна цел на грчките чети во планот за проширување на својата дејност кон север бил обидот за заземање територии кои веќе биле организирани од страна на МРО, воспоставување некаква си „внатрешна грчка организација“ и конвертирање што поголем број верници од егзархисти во патријаршисти. Во своите спомени Каравитис, кој во поголемиот дел од 1905 година дејствувал меѓу леринската и битолската околија, забележал: „(...) и сега кога се ослободија од заканата на комитите [се однесува на селата Драгош и Раково, б. н.], јас да тргнам на север кон Бистрица, Буково, Орехово, Лавци до Магарево и да ја исчистам оваа околија пред

³¹ *О Македонијос агон и та еис Θρακην γεγονота*, 196.

³² Во погореспоменатиот извештај на Д. Калапотакис до грчкото МНР од 14 мај 1905 година се планирало четата на Катехакис на север да стигне до гратчето Крушево, на тој начин стигнувајќи до границите на големогрчката држава планирана според *мегали-идејата*. Μουσείο μακεδονικου αγωνα, *Η ελληνική αντεπιθεση στη Μακεδονια (1905-1906); 100 εγγραφα απο το Αρχαιο του Υπουργειο των Εξωτερικων της Ελλάδος*, 145.

зимата [се мисли од чети на МРО, б. н.], главно да се стационираме на Пелистер и така идната пролет да отвориме линија кон Крушево, кое го сметаме за наша последна национална претензија.³³ Се разбира, ваквите планови требало да се реализираат со помош на вооружено насилство, терор, закани, убиства и напади врз невооруженото цивилно население, но и врз структурите на МРО.

Вооружената дејност на андартските чети во овој период можеме да ја поделиме на следниов начин: судири со османлиската војска и со жандармеријата, судири со вооружените структури на МРО (организациските чети и селската милиција) и насилни напади на населени места и убиства на невооружено цивилно население.

Според директивите од повисоките институции на грчката „македонска борба“ кои биле испраќани до водачите на вооружените чети во Македонија, воочливо е дека се барало максимално да се избегнуваат конфликти со месната османлиска власт. Од друга страна, познато е дека била издадена и друга наредба до грчките чети и до нивните центри за соработка со Османлиите дури и, по потреба, да ѝ нудат и да ѝ дават помош на османлиската војска.³⁴ Сепак, околностите на теренот и непредвидените настани, кои, впрочем, биле секојдневје, во многу случаи ги принудувале грчките чети на судир со османлиската војска. Такви биле и претходно споменатите битки кај селото Белкамен и кај Мурикот. Најчеста причина за овој тип судири било раното откривање на движењето на андартските чети, што во најголем број случаи било резултат на информациите што властите ги добивале од месното население. Така, на пример, во текот на јуни 1905 година вооружената

³³ Πετσιβας, Ιωάννης Καραβίτης, 356.

³⁴ Битовски, Грчката „Македонска борба“, 185.

чета под водство на Калогеракис била предадена во селото Ајтос (Леринско), при што загинале водачот и уште двајца негови борци.³⁵ Исто така, неретко за време на одредена битка меѓу четите на МРО и андартите доаѓало до интервенција на османлиската војска, при што најчесто доаѓало до отстапување и повлекување на двете спротивставени групи. Имено, грчките чети претпочитале до последен момент да ги избегнуваат судирите со османлиските потери, а кога биле принудени на тоа, најчесто или се обидуваале да пробијат пат за безбедно повлекување или пак по краток судир ѝ се предавале на војската.³⁶ Андартите ја претпочитале последната опција главно како најбезбедна, бидејќи османлиските власти кон нив имале коректен, дури и пријателски однос, а на заробениците најпрвин им се судело во обични, а потоа и во вонредни судови.³⁷

Вооружените судири меѓу структурите на МРО и паравоените формации на грчката држава во текот на 1905 година добиле на интензитет главно на целата територија на Организацијата на која претендирале андартските чети. Најчесто тие се случувале во и за одредени населени места, при што од оружените дејства страдало и месното население.³⁸ Присуството на одредена грчка чета во конкретно

³⁵ *О Македонијос аџон и та еис Θρακην γεγονота*, 197.

³⁶ Според Христо Силјанов, андартската чета од 27 борци на 27 ноември 1905 година била опколена, а потоа и целосно заробена од османлиската војска. Впечатливо е тоа што меѓу заробените андартски чети имало и четворица Турци. Христо Силјанов, *Ослободителните борби на Македонија II (Скопје: Култура, 1994)*, 236.

³⁷ Повеќе за односот на османлиските власти кон грчките заробеници во текот на грчката „македонска борба“ види кај: Битовски, *Грчката „Македонска борба“*, 279–287.

³⁸ На 24 мај 1905 година грчка чета под водство на војводите Макрис и Филотас го нападнала селото Прекопана, силна база на МРО. Реагирале четите на Кузо Блацки и на Георги Попхристов, кои биле во близина и успеале со енергичен напад да ги протераат андартите. Сепак, по две недели, како одмазда, грчки чети повторно го

село најчесто значело контрола врз него, која обично се постигнувала со насилство врз неговите жители. Всушност, и двете вооружени формации се обидуваа да извршат влијание на одредена територија која претходно ја изгубиле или на која за првпат се појавуваат – последното се однесува, пред сè, на андартските чети. Така, на пример, најголем дел од судирите во текот на оваа година се случиле во селата по течението на Рулска Река,³⁹ кои претходно биле под силно влијание на покојниот грчки платеник Коте Христов, а во овој период станале главна база на андартите. Последните се обидуваа да го зацврстат своето влијание и, според можностите, да ја прошират контролата и врз соседните населени места, додека, од друга страна, четите на Организацијата настојувале да ги прогонат грчките чети, но и да ги заштитат селата кои биле дел од организациската мрежа на МРО.

Во текот на 1905 година четите на МРО неколкупати се обиделе да ги прогонат андартските групи од територијата на северозападниот дел на костурската околија и од пределите на Јужна Преспа. Карактеристично е тоа што во голем број наврати имало координирано дејствување на неколку обединети организациски чети, не само од костурската околија туку и од соседните околии – преспанската и леринската. Овој метод бил користен, пред сè, за стекнување вооружена предност и поголема тактичка ефикасност, но и поради бројниот состав на самите андартски чети. Во текот на јуни, според Попхристов, четите под раководство на Пандо Кљашев, Атанас Кршаков, Митре Влашето, Георги Попхристов и други, вкупно 40-ина четници, одлучиле „каде и да

нападнале селото, при што запалиле неколку куќи и ги убиле егзархискиот учител и егзархискиот свештеник. Георги Попхристов, *Револуционата борба во битолскиот округ* (София: 1933), 64, 65.

³⁹ Станува збор за селата Писодери, Желево Брезница, Трново, Оштина и Руља.

ги откриеме [андартите] – да ги нападнеме и да се бориме со нив“.⁴⁰ Битката се случила во близина на селото Буковик (Преспа) кон крајот на јули или во почетокот на август. Андартите, поради подобрите позиции и раното откривање на движењето на своите противници, успеале да го одбијат нападот, при што биле убиени двајца герилци, меѓу кои и познатиот војвода од селото Смрдеш, Стерјо Стерјовски, а еден четник бил потешко ранет.⁴¹ Сличен ваков обид имало и во октомври, кога костурското раководство ја повикало на помош ресенската чета за заедничко дејствување против андартите стационирани во околината на селото Желево. Располагајќи со информации дека грчките чети имаат план да го нападнат селото Оровник, четите на Организација се распоредиле околу него. Нападот на андартите бил неуспешен и тие биле принудени под притисок на координираната акција на четите на МРО да се повлечат кон својата база во селото Желево.⁴²

Како и да е, без резултат останале напорите на македонското револуционерно движење за протерување на грчките паравоени формации од одделни територии во Југозападна Македонија. За ова постоеле неколку фактори кои им оделе во прилог на грчките чети. Имено, нивните загуби, по потреба, биле пополнувани со цели чети активни војници или платеници од грчката држава. Исто така, според потребите, се практикувало ротирање на одделни чети од една на друга територија. Понатаму, од посебно значење за нивното опстојување и успешно спротивставување на македонското револуционерно движење била добро развиената информаторска мрежа и месните платеници. Со

⁴⁰ Попхристов, *Револуционата борба*, 65.

⁴¹ Попхристов, *Револуционата борба*, 65.

⁴² „По диритџ на андартитџ“, *Иллюстрация Илинденъ*, София (1927): 6–9.

нивна помош андартите лесно се движеле по непознатиот терен, но и навреме биле информирани за дејноста на своите противници. На крајот, и кусото времетраење на самите битки им одело во прилог на грчките паравоени формации. Постоењето на трета страна, во овој случај на османлиската војска, значело неможност за долготрајно војување меѓу комитите и андартите, бидејќи секогаш требало да внимаваат на својата заднина, т. е. на активирањето на османлиската власт за нивно прогонување.

Теророт се смета за успешен ако постигне максимален ефект со минимално насилство. Насочен е кон застрашување, а не кон истребување, според мотото: „Убиј еден, ќе заплашиш илјада“. Тоа значи дека основната цел му е да обезбеди послушност и целосна контрола врз населението.⁴³ Оттука, следејќи ја оваа тактика, грчките паравоени формации продолжиле да го користат насилството, кое, всушност, е резултатот на теророт, и по нападот на селото Загоричани. Целта била да ја наметнат својата национална идеологија и да воспостават успешна контрола врз месното население. Насилството најчесто се практикувало кога андартска чета за првпат ќе се појавела на одредена територија и во населени места кои биле под силно влијание и контрола на МРО.

Во поглед на препораките и на наредбите на грчкиот „Македонски комитет“ и на Конзулатот во Битола за максимално избегнување на теророт и на насилството по нападот на селото Загоричани, може да се каже дека тие останале без резултат. Одделни водачи на андартските чети ја продолжиле ваквата практика. Во овој поглед, два настана привлекуваат посебно внимание. Првиот се случил на 29 јули 1905 година,

⁴³ Н. С. Каљавас, „Црвениот терор: Левичарското насилство за време на окупацијата“, *Откако војната заврши* (Скопје: Евро Балкан, 2007), 248.

кога четите на водачите Каравитис и Макрис го нападнале селото Кладероб (Леринско), убивајќи 17 селани, кои за грчката историографија биле „членови на Комитетот“, т. е. на МРО.⁴⁴ Меѓутоа, од спомените на Макрис дознаваме дека во наредбата на „Центарот“ од Битола се барало да бидат убиени само петмина селани како поддржувачи на комитите. Макрис потврдил дека „фативме двајца од петтемина. Другите 15 што ги фативме (...) беа обични селани.“⁴⁵ Убиството се случило по кратко испрашување од страна на Каравитис, кој сакал да добие информации и признание за нивната наводна соработка со структурите на МРО. Каравитис решил да остави жив еден од заробениците како сведок на настанот кој требало да прераскаже што се случило, а со цел психолошки да влијае на преостанатиот дел од население. „Раскажи им на околните села“, му рекол Каравитис на заробеникот, „дека ако некој прифати да принуди Грк [патријаршист, б. н.] да се откаже од својата религија и нација, нема да оставам ни жива душа во неговата кука.“⁴⁶ Исто така, порака со заканувачки карактер, која требало да предизвика страв и несигурност кај населението, била оставена и врз телата на убиените.⁴⁷

Овој настан, слично како и претходните од ваков тип, повторно ги вознемирил дипломатските претставници на европските држави. Веќе наредниот ден на местото на убиството, од Битола пристигнале конзулите на Русија и на Австро-Унгарија. Мерки презела и османлиската власт, која во Лерин ги уапсила претставниците на тамошниот „Центар“, Тегос Сапунсис и Христос Егзархос. Поради бурните реакции, до Каравитис реагирал и „Центарот“ од Битола, кој, всушност, и ја дал

⁴⁴ *Ο Μακεδονικός αγών και τα εις Θρακην γεγονότα*, 198.

⁴⁵ Γ. Δικωννίου-Μακρή, *Απομνημονεύματα* (ΙΜΧΑ, 1959), 11.

⁴⁶ Πετσίβας, *Ιωάννης Καραβίτης*, 351.

⁴⁷ Πετσίβας, *Ιωάννης Καραβίτης*, 352.

наредбата за изведување на акцијата: „Го уби целиот народ, а ние имавме дадено одредени имиња. Ова твое дело беше лошо злосторство (...).“⁴⁸ Сепак, андартите ја постигнале целта. Пред месното население го претставиле својот метод на работа и покажале што може да им се случи на сите оние што живеат во спротивност со националистичките критериуми поставени од грчката пропаганда.

На 29 октомври 1905 година, речиси една година по крвавата свадба во селото Зеленич, историјата се повторила. Овој пат цел на андартите било леринското село Неволјани, кое идентично како и Зеленич било мешано, зашто во него покрај македонско патријаршиско и егзархиско население, живееле и Турци. Одлуката за напад на селото повторно ја донел „Центарот“ од Лерин, кој решил дека претстојната свадба е одличен момент за да се одмаздат за убиството на патријаршискиот свештеник од Неволјани.⁴⁹ Во тогашната констелација, присуството на свештено лице, без разлика дали тоа ѝ припаѓало на патријаршиската или на егзархиската црква, во едно населено место било од огромно пропагандно значење. Тоа во својот дневник го посведочил и Вардас, кој на 29 август 1905 година забележал: „Претходно да дејствуваме против Неволјани, каде што по смртта на нашиот поп [се мисли на патријаршискиот, б. н.], [селото] се подготвуваше да се бугаризира [да стане егзархиско, б. н.], затоа е потребно да се договориме со Османлиите кои живеат во него.“⁵⁰ Вардас, исто така, ја разрешил дилемата околу соработката на грчките чети со месното османлиско население, без чија помош, како логистика, ќе било исклучително тешко

⁴⁸ Πετσίβας, Ιωάννης Καραβίτης, 352.

⁴⁹ Χοτζίδης, Ευθυμιος Καουδης, Ενας κρητικός, 113.

⁵⁰ Τσοντου-Βαρδα, Ο Μακεδονικός Αγών, Ημερολόγιο 1904-1905, 240.

да се изведе успешно ваков вид вооружен напад. Куќата каде што се одржувала свадбата било лесно да се лоцира, затоа што селскиот првенец Георги Јанев го женел својот син Коте. Откако била опколена куќата, започнал синхронизиран напад, при што по краткотрен отпор андартите ја запалиле.⁵¹ Еден дел од свадбарите успеале да се спасат бегајќи од задната врата, додека најголем дел од убиените (11) биле застрелани кога ја напуштале куќата од главната порта. Две мртви тела биле пронајдени во самата куќа, починати, најверојатно, од задушвање. Како и во претходните напади слични на овој, грчките четници не правеле разлика меѓу тие што ги убиваат, што го потврдува фактот дека на свадбата биле убиени и егзархисти и патријаршисти, како и еден муслиман.⁵² Заедничкото чествување, идентичните традиции и истата култура јасно покажуваат дека станува збор за еднородно население, колку и да се обидуваат пропагандните структури на балканските држави да докажат дека црковната определба означува и своевиден етникум. Наредниот ден, веќе како востановена практика, од Битола во Неволјани пристигнале дипломатските претставници. Тие ја констатирале ситуацијата по нападот, по што го напуштиле селото. Последиците и од овој терористички чин на андартите биле слични како и оние од претходните, односно имале за цел да се создаде чувство на страв и да се пасивизира македонското население, особено оној дел што бил поврзан со македонското револуционерно движење.

⁵¹ Според В. Трифунов, единствен отпор бил пружен од еден свадбар, кој во моментот поседувал револвер, додека Каудис во своите спомени навел бројка од четворица вооружени свадбари. „Нападение на сватбата въ с. Неволяни, Леринско“ (1940), 11; Хотџидџ, *Ευθυμιος Καουδης, Ενας κρητικός*, 113.

⁵² Според австроунгарскиот конзул, кој наредниот ден го посетил селото, биле убиени 7 егзархисти, 5 патријаршисти и 1 муслиман, додека 8 биле ранети. Хотџидџ, *Ευθυμιος Καουδης, Ενας κρητικός*, 114.

Крајот на годината, со доаѓањето на зимата, значел и делумно намалување на дејноста на грчките паравоени формации. Голем дел од грчките чети се вратиле во грчката држава или пак се спуштиле јужно, во елинофоната зона од територијата на османлиска Македонија. На „спорните“ територии, т. е. таму каде што постоел конфликт меѓу андартите и структурите на МРО, останале мал број грчки чети со минимален број платеници, пред сè месни андарты со негрчко потекло. Но, и тие во текот на зимата или се повлекле во Атина или во реони каде што се чувствувале побезбедни.⁵³

Како и да е, вооружените акции и пропагандната дејност на грчките чети во текот на 1905 година до одреден степен ја постигнале својата цел. Од грчка гледна точка, забележително е проширувањето на територијалниот опсег на андартските дејства и создавањето силни бази, особено во области населени со негрчко население. Ова претставувало добар предуслов за грчката вооружена пропаганда и во наредната година (1906) да преземе поенергични акции против МРО, но и да ги зацврсти своите дотогашни позиции, како и да навлезе на нови територии од средната „спорна“ зона на османлиска Македонија.

⁵³ *О Македоникос агων και та εις Θρακην γεγονота*, 201, 214.

Dimitar LJOROVSKI VAMVAKOVSKI

ANDARTES AND “THE GREAT ACTION” IN THE PART OF THE
SOUTHWEST OTTOMAN MACEDONIA
(1905)

-SUMMARY-

The term Greek “Macedonian struggle” is used for the historical period between the years 1904 and 1908. The actions of the so called “Macedonian struggle” took place on the large area in Ottoman Macedonia, mainly in its Southern and Central parts. In its essence it represent paramilitary intervention of the Greek state against the Macedonian revolutionary organization (MRO). The focus of this article is on the terrorist attacks towards the civilians by the Greek andartes in the Southwestern parts of Ottoman Macedonia. These acts are known as the “Great Action” of 1905.

Liljana GUSHEVSKA,
Natasha KOTLAR-TRAJKOVA
Institute of National History –
Skopje

AROMANIANS IN MACEDONIA BEFORE AND DURING THE BALKAN WARS (IN DIPLOMATIC SOURCES)¹

INTRODUCTION

When it comes to the Aromanians and the Aromanian issue, the diplomatic documentation of various provenances is an important source for reviewing mainly the following aspects:

- The presence of Aromanians in the various ethnic statistical reviews on Macedonia and the Balkans in the period prior to the Balkan Wars;
- The attitude of the Constantinople Patriarchate towards the Aromanians in Macedonia and the activities of the Romanian propaganda;
- The attitude of the other peoples in Macedonia and on the Balkans towards the Aromanians;

¹ A version of this paper was presented on the International conference „Balkan Entanglements - Peace of Bucharest“, held on 07-08 November in Bucharest, Romania, organized by University in Busharest, Faculty of History, and Romanian Ministry of Foreign Affairs.

- The Aromanian church-educational issue and the ideas for autonomy.

THE PRESENCE OF AROMANIANS IN THE VARIOUS ETHNIC STATISTICAL REVIEWS ON MACEDONIA AND THE BALKANS IN THE PERIOD PRIOR TO THE BALKAN WARS

There are a number of statistics on the number of Aromanian population in Macedonia, mainly in the context of the statistics on the population in European Turkey. However, the numbers presented vary depending on the time period in which the statistical data was gathered, and depending on the origins of the author of a particular statistics, as well as on the definition of “Macedonia”. Thus, it is estimated that in the period between 1860–1903 their numbers were greatest in the villayets of Bitola and Thessalonica, while within the Macedonian part of the Kosovo Villayet they were settled mainly in the larger towns as merchants and craftsmen.²

One of those statistics refers to the population within the Ottoman villayets on the Balkans at the beginning of the 20th century which contains a number of headings with different ethnic-religious affiliations, the contents of which is completely or partly unclear. In that respect, there is no mention of Macedonians who were, most probably, listed under the heading *Orthodox Bulgarians*, and in that regard the affiliation *Orthodox Turks* is also questionable. As an illustration, in this statistics one finds Muslim Turks, Orthodox Turks, Orthodox Bulgarians, Muslim Bulgarians, as well as Muslims, Catholics and Orthodox population separately, Muslim Albanians, Orthodox

² Никола Минов, *Влашкото прашање и романската пропаганда во Македонија (1860-1903)*, (Скопје: Ламина, 2013), 42.

Albanians, Albanians-Catholics, Muslim Gypsies, just Gypsies, Muslim Serbs, Orthodox Serbs, Orthodox Greeks, Orthodox Vlachs, Jews, and Armenians, and it also contains a number under the heading *mixed race*. For the purpose of this text, we shall present the number of Aromanians as presented in this statistics: 24,970 Aromanians in Thessalonica (Salonika); 64,945 Aromanians in Bitola (Manastir); 10,000 Aromanians in Skadar (Işkodra); and 910 Aromanians in Kosovo (there is no data of Aromanians living in Adrianople and in Yanya).³

The notes written by foreign advisor M. Petraiev regarding the nationalities in Macedonia, which in his opinion is more of a political than a geographic term, are particularly interesting for reviewing.⁴ He explains that Macedonia encompasses the villayets of Thessalonica and Bitola, and about half of the Kosovo Villayet, and has a population of approximately 2,500,000 people. As regards the ethnic composition of the population, he presents the generally accepted view, supported by the official Turkish statistics as well, that the population is comprised of Turks, Albanians, Greeks, Bulgarians, Serbs, Kutzo-Vlachs, Jews, and Gypsies. But he is of the opinion that if one puts aside the Turks, Jews and Gypsies as elements that have settled there additionally and have kept their individuality, then the rest of the population is a separate, mixed 'Macedonian' type that cannot be placed under the

³ Aram Andonyan and Zavren Biberyan (Türkçesi or Turkish translator), *Balkan Harbi Tarihi* (Istanbul: Sander Yayinlari, 1975), 86-87, taken from Edward Erikson, *Defeat in Detail. The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913*, Foreword by Briton C. Busch (Westport, Conecticat - London: Greenwood Publishing Group, 2003), 41.

⁴ Notes by the foreign advisor Petriaev regarding the nationalities in Macedonia dated the 17th December 1909, created in St Petersburg. Симон Дракул, изб., прев., ред. и ком., *Македонија меѓу автономијата и дележот (Зборник руска дипломатска документација - 1894-1913)*, седми том 1909, 1910-1913 (Селектор: Скопје, 2007), 61.

heading of any of the known ethnographic groups. Hence, he points out as follows: *“Any designation given to it – Bulgarians, Greeks, Serbs, Albanians, and Romanians (Kutzo-Vlachs) – appear solely as political labels imposed to it by the Balkan states neighbouring Macedonia that are in this or that way interested in its fate.”*⁵

Petraiev, giving a historical overview on the creation of this, so called, Macedonian type and the various influences on it (Roman, Greek-Byzantine, Slavic), also presents some partly or fully arbitrary statements. Thus, he states that the language spoken by the Albanians should be included in the group of Romanian dialects because it contains a large number of words with Latin roots. He also states the following: *“The Kutzo-Vlachs, scattered throughout Macedonia in not so large groups, are closely related to the Albanians. Romanians, and nowadays the Italians as well, carry out an intensified propaganda among the Kutzo-Vlachs and the Macedonian Albanians, considering them to be their kin in language and in tribal origin.”*⁶

The Russian Consul Kalj addresses more specifically the population in one of the villayets on the territory of Macedonia; he sends a short review to the First Department under the title “Statistical and Ethnographic Accounts on the Population in the Villayet of Bitola”, dated the 19th February 1910.⁷ He stresses that he wrote it after the secret address of the Department on the 5th November the previous (1909) year. He also underlines that presenting *“impartial ethnographic and statistical data on the numbers, the tribal, and religious affiliations of the population in the district”* is not at all an easy task. According to him, this is due to several reasons, one being the fact that

⁵ Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, 62.

⁶ Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, 62–63.

⁷ Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, 95.

the official Turkish statistical data are utterly incorrect and incomplete because the Young Turk authorities, amongst other things, usually manipulated the figures regarding the presence of the Turkish element on account of the number of Christians, so as to benefit in the elections.⁸

At the same time, he explains why one cannot rely on the data provided by the authors who research that subject matter. In that respect, he states the following:

*“Most of the authors that are researching the ethnography of Macedonia and are trying to present tables of its population, belong to the nationalities and are interested in one of the existing propagandas; such is the case with: the Bulgarians – Shopov, Brankov, Knchev, Ishirkov; the Serbians – Cvijich, Ivanich, Gopchevich; the Greeks – Nikolaidis, Kazasis; the Romanians – Margariti, Duma, Diamandi; and others...”*⁹

Hence, according to him, the most impartial work in this regard is the ethnographic table of the population containing data gathered by his predecessor, the Consul A. A. Rostkovsky in 1897.¹⁰ Elaborating on the sources and the principle on the basis of which Rostkovsky had gathered the material, Kalj states again that despite *“the numerous new printed works about Macedonia that have appeared since then, the best statistics on the population in the Villayet of Bitola”*¹¹ is no other than the one gathered by his

⁸ Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, 96.

⁹ Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, 97.

¹⁰ Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, 97.

¹¹ Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, 98.

predecessor. In that table, which does not contain a heading for *Macedonians*, the number of Aromanians is 59,000.

Besides this statistics, the Consul Kalj encloses another one as well, which contains the population's own feeling of national affiliation. This table shows serious discrepancies with respect to that by Rostkovsky, which is due to the national determination of people according to their affiliation with different church institutions. Thus, amongst other things, Kalj points out that "36,500 Aromanians, devotees of the Patriarchate, call themselves Greeks". Interpreting this occurrence, Kalj concludes the following:

*"If all nationalities that live in Macedonia were aware of their own nationality, and if the ethnographic numbers matched the numbers of their own national affiliations, then this fierce battle between them, which forces the Bulgarians, Greeks and Serbs to lure the Slavs on their own side, would not exist and the Romanian and Albanian propagandas, the purpose of which is to develop the awareness of their own nationality in Aromanians and Albanians-Christians and tear them away from the Greeks, would not exist either."*¹²

¹² Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, 99. Regarding this, we must emphasise that often there are ethnonyms used in documents from various provenance that should be carefully interpreted. In that respect, just a small number of people of Greek ethnic origins should be considered as 'Greeks', because this term refers much more to the adherents of the patriarchate belonging to the Orthodox Christian population as a whole (Macedonians, Aromanians and Albanians). In that respect, one should also bear in mind that the ethnonyms Serbs and especially Bulgarians, which are used to name the ethnic Macedonians, is a common practise in various sources and not just the Russian diplomatic documentation. That

THE ATTITUDE OF THE CONSTANTINOPLE PATRIARCHATE TOWARDS THE AROMANIANS IN MACEDONIA AND THE ACTIVITIES OF THE ROMANIAN PROPAGANDA

The above introduces us directly into the issue concerning the attitude of the Constantinople Patriarchate towards the Aromanians in Macedonia and the activities of the Romanian propaganda. In that respect, we shall focus on the Consul Kalj's perception who points out that the Greek Patriarchate, positioning itself as the patron of all Orthodox Christians within the Ottoman Empire, was the only one, throughout the centuries, that had the right to set up its own churches and schools. He emphasizes: *"Liturgies and classes in the schools were conducted in Greek language and the entire Christian population, no matter which nationality it belonged to, was considered as being 'Rum' by the Turkish authorities, which later became a synonym for the word 'Greek'."*¹³ The Consul states that the Greek spiritual leadership exhibits a hostile attitude not only towards the "Bulgarians" and the "Serbians", but also *"towards the Orthodox Aromanians and Albanians who, recognising the Patriarchate, persist in demanding that the Patriarchate lets them have liturgies in their folk and, for them, comprehensible language"*.¹⁴

The Russian diplomat explains why he focuses in great detail on the role of the Patriarchate in Macedonia – namely *"to explain the existence of so*

is why the analysis made by the Consul Kalj and his perceptions which are presented further on in the text, are of particular significance for an objective analysis of the issue regarding the ethnic composition of the population in Macedonia and throughout the Balkans.

¹³ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, 107.

¹⁴ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, 108.

many Greeks who, considering their origins, belong to other nationalities, and who do not know a single Greek word and yet think of themselves as Greeks".¹⁵

In fact, in the said document, the Consul Kalj focuses on each nationality separately, which in the Villayet of Bitola are, as he names them, Turks, Greeks, Albanians, Slavs, Aromanians and Jews. He does not present this overview just from the aspect of the current moment, or from the point of view of a person well acquainted with the current events, but he also presents it in a historical context, and with the aim to shed some light on the implications regarding the contemporary positions and relations within Macedonia and on the Balkans in general. So, addressing the theories on the origins of the Aromanians, he also says the following: *"Throughout the history, Aromanians were left entirely in the hands of oblivion, they never played any special role; however, thanks to their noticeable agility, they still managed, despite being scattered, to maintain their nationality and language."*¹⁶ The Consul points to the Hellenisation as the main hindrance for raising the national awareness and the affirmation of the Macedonian Aromanians. In that respect, he explains that from a typically nomadic people at the beginning of the 19th century, *"today"* they are differentiated into two strictly distinguished groups – Aromanians-merchants and Aromanians-herdsmen. Furthermore, he continues, the members of the former group, mostly city population, *"are completely Hellenised and present themselves as being more fanatic than the Greeks themselves"*.¹⁷ On the other hand, the Aromanians-herdsmen kept all of the particularities of the nomadic way of

¹⁵ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, 108.

¹⁶ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, 109.

¹⁷ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, 109.

life, that also includes a certain degree of isolation, which is the reason why the acceptance of Greek is not as noticeable as with the city population. It is also important to note Kalj's statements that their wives speak only "in Vlach", as well as the fact that with these Aromanians "that fanaticism with Hellenisation is not so noticeable".¹⁸ In fact, the Consul here notes an occurrence known as social stratification which, within the framework of the Balkans, means that the word *Greek* is used to name every person who carries out trading activities, much as the word Aromanian is a synonym for a herdsman.

Addressing its chronology, the Consul states that "during the 43 years of activities carried out by (Apostol – our note) Margariti, the Romanian propaganda was developed and grew stronger, mainly in the Villayet of Bitola". A significant amount of finances were allocated for that purpose, amounting to 800,000 francs in 1909. Still, he emphasises, the Romanian propaganda had but insignificant success in Macedonia. According to the Consul, the reasons for this, besides the attacks of Greek gangs "who terrorise the Aromanian population in the last four years", were that the Aromanians were scattered, i.e. the absence of compact settlements, as well as the insufficient number of priests.¹⁹

Kalj wrote about this situation approximately six months previously as well. Thus, on returning from his leave towards the end of August 1909, he notes a certain calming of the situation between the "Christian nationalities" in the said area with respect to the previous period. In these circumstances, the Consul reports that the "Aromanians carry out their quiet propaganda as they did before, maintaining the best possible relations with the Young Turks

¹⁸ Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, 110.

¹⁹ Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, 111.

and trying to use the appropriate moment to their advantage and drive out the Greeks”.²⁰ He states that they did not protest the closing down of their national club, but that wanting to win over the Young Turk Committee “Unification and Progress”, they themselves had renounced it and suggested its closing down. Here, the Consul also underlines that the successful activity of the Romanian propaganda was hindered by constant accusations regarding the finances between the Romanian Consulate and the inspector for the Aromanian schools.²¹

RELATIONS BETWEEN THE AROMANIANS AND THE OTHER PEOPLES IN MACEDONIA AND ON THE BALKANS

In the said document dated February 1910, the Consul Kalj also analyses, in separate articles, the relations between various nationalities in the Villayet of Bitola. So, writing about the relations between Albanians and other nationalities, he says that they had always had friendly, even protective, relations with the Aromanians, helping them in their struggle with the Greeks. But he also points out the following: *“I recently notice, however, a certain cooling or, more precisely, a shadow of contempt in the Albanians towards Aromanians, most probably because of the latter exhibiting an attitude of growing attachment towards the Young Turks.”*²²

As for the “Bulgarians”, as most of the Macedonians are usually named in these documents, Kalj states that they treat the Aromanians *“friendly and often come to their assistance in their struggle against the*

²⁰ Copy of the report of the Russian Consul in Bitola, Kalj, to the imperial diplomatic representative in Constantinople, dated the 28th August 1909. Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, 36.

²¹ Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, 36, 38.

²² Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, 102.

Greeks". What is noticeable is that the Russian Consul makes his analysis of the relations between Aromanians and the other nationalities through the prism of their strivings to tear away from the Greek domination.

THE AROMANIAN CHURCH-EDUCATIONAL ISSUE AND THE IDEAS FOR AUTONOMY

In circumstances of intensified Greek propaganda with its open aspirations towards southern Macedonia and Thessalonica, which directly threatened Austria-Hungary's interests, Vienna supported Romanian actions in Macedonia, that is to say in the three villayets. Because of that, the Austria-Hungary diplomats in the Ottoman Empire expressed their support for Romanian aspirations in Macedonia untill the last years of the 19th century, and were direct protectors of Romanian propaganda activists, thus skilfully redirecting the eyes of the Romanian public from Transylvania. The Russian-Bulgarian close relations in 1896 forced a change in the Austria-Hungary's attitude towards the Romanian propaganda in Macedonia. Being aware of the Russian intentions to create a Slavonic front on the Balkans, and realizing the danger of the Russian influence entering Macedonia via Bulgaria, Austria-Hungary worked on creating an anti-Slavonic alliance between Romania and Greece. For its realization, Vienna was to contribute to overcoming the problems standing between Athens and Bucharest. Hence the meeting of the Greek King with the Romanian King in Abacija, where Karol committed to moderating the Romanian propaganda in Macedonia. In fact, what the dual monarchy needed was strengthening and uniting the Patriarchate element in Macedonia and redirecting the Romanian attention from the south of the Balkans towards South Dobrudza, which would put

Romania in a position to become a constant threat to the Russian partner – Bulgaria. It is no coincidence that the Austria-Hungary diplomats showed indifference and even hostility towards the Romanian aspirations in 1896–1903 for church separation of Aromanians from the religious authority of the Patriarch of Constantinople.²³

Given the circumstances, it is no coincidence that the Aromanian issue is found relevant by the Young Turk authority as well, and at a time, no less, when the Serbian-Bulgarian relations begin to get closer on many levels, under Russian patronage. In this respect, an illustrative example is the report of the Russian Consul-General in Thessalonica, Chirkov, sent to the diplomatic representative office in Constantinople in November 1909, in which he reports about this process. He states that this causes serious concerns with the Young Turk committee which, in answer, takes the side of the Greek and Aromanian interests in the country. In fact, the Young Turk authority plays on the card that the “attempts to create unity between the Slav peoples in Macedonia shall come across a most decisive resistance by the representatives of ‘the great Hellenic idea’.” It is also the reason why they, at that particular time, focus “their full attention on the Vlach element of the population, trying to secure sympathizers within this Christian bearing”. In that respect, the Aromanian propaganda too, which has “its own influential representatives in both the capital city and the local Young Turk committee, is now taken under special patronage of the authorities”. The Young Turk Committee even decides, “by way of settling the Greek-Vlach disagreements, to create a counter balance to the potential getting closer of Bulgarians and Serbians in Macedonia”.

²³ Минов, *Влашкото прашање*, 344.

The role of the Young Turk authorities as mediators consists of securing the consent from the Greek circles for certain concessions “regarding the Kutzo-Vlachs in the area of their church aspirations”. The Committee also asked the Aromanians for a “program of their demands” promising them that if they were acceptable as far as the general state interests were concerned, they would “give them the broadest possible support at the coming discussion on the church-Macedonian issue in the Parliament”.

The “Kutzo-Vlachs”, as the Consul names them in this document, submitted their program to the Young Turk Committee. In it they pointed out the above mentioned problem of not having enough priests “due to the Patriarchate refusing to appoint ones that would hold a service and perform other things in Romanian language”. Moreover, the consul reports that the program states that the difficulties the Aromanian population encounters in fulfilling their religious needs, as well as the intensified Catholic propaganda by Italian missionaries, increase the flow of Kutzo-Vlachs to the bearing of Grekomans. Having that in mind, it was decided that all Aromanian church communities should submit a collective application to the Patriarchate for appointing priests who would hold the religious services in Romanian language. It is important to point out that in case the Patriarchate’s answer was negative, the Kutzo-Vlachs would have been forced “to turn to the other Orthodox patriarchs, asking them to appoint a separate bishop for them and, finally, to attain autocephaly for their church in Macedonia”. That is why the Russian consul is of the opinion that the Young Turk authorities see the

appearance of a new church unit as beneficial for their internal politics in Rumelia.²⁴

What stands out is that, in the following period, the Aromanian issue is no longer treated as an issue of topical interest, and it virtually disappears in the consulted Russian diplomatic correspondence. In the period when the process of creating the Balkan alliance intensifies, the constellation of forces also changes, as well as both the interests of the Balkan countries and those of the Great Powers. In that respect, the Aromanian issue becomes interesting again during the First Balkan War, and it becomes so within the activities of the Austria-Hungary politics. Significant information on this is acquired from the official letter by the Minister Berchtold, dated the 30th October 1912, that he sent from Vienna to Ambassador Segjenji in Berlin, in which the Austria-Hungary's position regarding the war on the Balkans is stated. In it, amongst other things, it is stated the following:

“Essentially, our interests can be summarised in the following way:

- Free development of Albania;*
- Reject Serbia's request for enlarging its territory to the Adriatic Sea;*
- Meeting Romania's justified desires;*
- Securing Austria-Hungary's significant economic interests on the Balkans, especially in regards to the railroad connection with the Aegean Sea.”²⁵*

²⁴ Copy of the report of the Russian Consul in Thessalonica, Chirkov, to the imperial diplomatic representative in Constantinople, dated the 23rd November 1909. Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, 54–55.

The Aromanian issue undoubtedly causes interest during the Conference of the Ambassadors in St Petersburg, where the Russian side attempts for the last time to be the chief mediator in settling the disagreements between the Balkan allies. We learn of this from the telegram by the Austrian Ambassador Turn, dated the 11th January 1913 and sent from St Petersburg to the Minister Berchtold in Vienna, regarding the contemplations on some kind of autonomy for the Aromanians. In fact, the ambassador reports about his contacts with the Russian Minister of Foreign Affairs, Sazonov, who points out to the fact that in overcoming the Bulgarian–Romanian differences one should be particularly careful in dealing with Bulgaria which displays that it is greatly concerned by the existing situation. In the document, it is stated that Bulgaria suggests four points with which to respond to the Romanian desires, amongst which the one on the “*autonomy of the Macedono–Vlachs and relinquishing all previous requests for Dobrudza...*”²⁶ The response from the Romanian Minister of Foreign Affairs is that he will present these points to His Majesty the King, adding that it is the first time that the Bulgarian and Romanian sides are having serious talks about the issues in dispute.

Further developments are accounted for in the brief telegram by the Austrian Ambassador in London, Count Mensdorff, dated the 29th January 1913 and sent to Count Berchtold, where it is stated the following:

²⁵ Securing this important economic interest signifies, at the same time, that Austria-Hungary intended to have the territory of Macedonia within its sphere of influence. Државен архив на Република Македонија, 1369. М-1305/219 / ÖSTA, HHStA Wien, PA I, Fasz. 1114, Diplomatische Aktenstücke, Dok. 60, S. 36–37 (quoted DARM).

²⁶ DARM, 1.1369, М-1305 / ÖSTA, HHStA Wien, PA I, Fasz. 1114.

“Mister Mишy²⁷ just told me that he and mister Danev²⁸ signed a Protocol in which they determined their mutual standpoints.

Bulgaria recognises regulating the border by cutting off the two areas located on the junction of three borders and one line from the eastern junction of three borders to an end line at the Black Sea.

In return, they ask for the well known concessions for the Macedonian Vlachs.”²⁹

The idea for a kind of autonomy, even a conditional one, for the Aromanians in Macedonia becomes a topical issue during 1913. But it has existed even before; thus, on the 26th November 1912, the Macedonian-Romanian association for intellectual culture from Bucharest, under the leadership of Dr. A. Leonte, C. F. Robesku, J. Valaori, G. Murnu and Dr. D. Dudumi, issued a pamphlet entitled “Macedonia to Macedonians” in French language, in which the Greeks and Serbs are accused of brutality towards Aromanians on the territory of Macedonia occupied during the First Balkan War. In this publication, the Aromanians from Macedonia advocate the establishment of autonomous Macedonia under the protection of the Great Powers. Details of this pamphlet are included in the report by USA diplomacy

²⁷ Romanian representative in London, 1913.

²⁸ Dr. Stojan Danev, chairman of the Bulgarian Parliament before the Balkan wars, and later the Prime Minister as well.

²⁹ DARM, 1.1369, M-1305 / ÖSTA, HHStA Wien, PA I, Fasz. 1114.

on the agitation of Aromanians from Macedonia, dated the 14th December 1912 and sent from Bucharest.³⁰

The American diplomatic reports state that as the Balkan states that were engaged in war began their preparations for the Bucharest Peace Conference, the strivings of Aromanians from Macedonia and from Albania for creating an Albanian–Aromanian autonomous state as a counter balance to the Pan-Slavism began to intensify as well.³¹ It was envisaged for this state to be organised on the territories of Albania, south-western Macedonia and Epirus (Greece). The idea for creating an Albanian–Aromanian autonomy develops under the instructions of the Romanian government and on the suggestions of Austria–Hungary. Representatives of the Association of Aromanians from Romania and from Macedonia attended the Albanian–Aromanian conference held towards the end of October 1912 in Trieste. At the conference, it was agreed to ask Austria–Hungary and Italy for their support. As a result of this conference in Trieste, a letter was sent on the 10th March 1913 to Woodrow Wilson, the President of USA himself, in which it was demanded that *“in the name of Vlachs, the only just solution to the Eastern Issue be supported, which is Macedonia for the confederate Macedonian nationalities, so as to secure a long lasting peace and political balance”*.³²

The result of these demands is well known – namely, the Aromanians share the fate of the Macedonians after the partition of Macedonia with the Treaty of Bucharest. The letter by the minister of education to the Prime Minister of the Serbian government regarding the rights of the Aromanians

³⁰ Ванче Стојчев и Александар Стојчев, *Букурешкиот мировен договор и поделбата на Македонија во 1913 година*, (Скопје: Институт за национална историја, 2013 г.), 154.

³¹ Стојчев и Стојчев, *Букурешкиот мировен договор*, 154.

³² Стојчев и Стојчев, *Букурешкиот мировен договор*, 155, 747.

in the newly conquered areas in Macedonia (1913), can serve as an illustration to the actual state of affairs in the Kingdom of Serbia at the time. There, amongst other things, it is written the following:

*“If the Romanian government asks for a national–church autonomy for the Vlachs, as until now it was the patriarchate for the Greeks and the exarchate for the Bulgarians... it absolutely should not be granted. If such autonomy of the Vlachs is to be granted, there is no doubt that shortly after, amongst other troubles, it would become a lair of national agitation with our own Vlachs within the old borders. And as we should not agree to grant the autonomy, we should also not agree to Romania giving the Vlachs any kind of subventions for their national needs.”*³³

The Serbian authorities, having in mind the international situation and “realising that the Romanian government must be satisfied as regards this issue”, agrees to the following:

*“Regarding the church issue, the Vlachs can have the right to their own church communities recognised, and have Romanian liturgies and priests who would only look after the churches, but under no circumstances are the Vlachs to have a separate church with Romanian archpriests, but they are to belong to the Serbian church and as its part they shall fall under the Head of the Serbian church of the said region.”*³⁴ The minister is resolute in that “the Vlachs should not be granted the right to any kind of educational

³³ Стојчев и Стојчев, Букурешкиот мировен договор, 552–553, 750.

³⁴ Стојчев и Стојчев, Букурешкиот мировен договор, 552–553, 751.

*organisation, but shall be part of our state educational organisation. All schools, even the Vlach ones on the territory of Serbia, belong completely to the Serbian state and it shall look after them in every respect”*³⁵ The intention is for the Serbian state to fully control the syllabus, the school books, the appointing of teachers and managers, and so on, as well as to ensure that the history of the Serbian people is taught in these schools in Serbian language as a regular subject. The Serbian minister points out: *“It is precisely these schools that would be Vlach and would nurture Vlach national feelings, but they would not be able to take matters in their own hands and raise opponents to Serbia and Serbianness.”*³⁶ He believes that if the schools are organised in this way, then they *“could become a source of loyalty towards the Serbian state and a foundation for good relations and accord of Wallachia with Serbia”*.³⁷

Finally, the Serbian politician clearly points out that this refers only to the Macedonian Aromanians, and not to the others who live in Macedonia. Actually, in view of the fact that the Aromanians (or Tsintsars, as they are named in this document) are a minority as a people, he has no objections to making even greater concessions than those listed. But there are other reasons for his restraint which can clearly be seen at the end of the document where it is said as follows:

“Besides, one should not forget the possibility of Europe (at some kind of congress, conference or the like) to impose to us obligations towards other nationalities too in the new regions, and so because of

³⁵ Стојчев и Стојчев, Букурешкиот мировен договор, 552–553, 751.

³⁶ Стојчев и Стојчев, Букурешкиот мировен договор, 552–553, 751–752.

³⁷ Стојчев и Стојчев, Букурешкиот мировен договор, 553, 752.

*that the Vlachs should not be recognised something that otherwise could be recognised in their case, them being in insignificant numbers, but which could be very inconvenient to give to another, stronger group.*³⁸

CONCLUSION

The consulted diplomatic sources (published and unpublished) enable us to follow the Aromanian issue which is constantly in the focus of various national propagandas in Macedonia and throughout the Balkans. And in the context of the events that took place before and during the Balkan Wars, its trajectory under certain historical circumstances, and depending on the political interests of both the Balkan states and the Great Powers, oscillates to various degrees. Hence the impression that the benefits in the church and cultural-educational fields that the Aromanians achieve in period immediately prior to the Balkan Wars are part of the strategic manoeuvre by the Young Turk authorities for maintaining their positions. The formal interest displayed by Austria-Hungary for the idea for a kind of autonomy of Aromanians can also be interpreted in that respect.

Also, we should emphasise that the Balkan wars, and later the First World War as well, were the reason for the mass emigration of Aromanians, for example from the Ohrid-Struga region, or more precisely from the villages of Upper and Lower Belica. There were several reasons for this, one of which is the fact that the border between Albania and the Kingdom of Serbia at first, followed by the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes later, the structures of which contained, with some exceptions, the territory of today's Republic of

³⁸ Стојчев и Стојчев, *Букурешкиот мировен договор*, 554, 752.

Macedonia after the Balkan wars, that is to say after the First World War, ran just above the village itself, along the ridge of Jablanica Mountain. That way the herdsmen of Belica had lost a great deal of the area which provided for their livelihood. At the same time, the border reduced their opportunities to use the coastal area Muzekija, that is to say they could not spend the winter periods there with the herds.³⁹ The same applies to the Aromanians from the eastern and from the central parts of Macedonia under Serbian rule, who had no access to the rich pastures of the Thessalonica Plain.

And finally, we can conclude that the Aromanians of this period share the fate of those peoples that after the dissolution of the Ottoman Empire become parts of several state formations on the Balkans that would create their positions towards them differently.

³⁹ Тодор Трајановски, *Влашките родови во Струшко* (Скопје: НИО „Просветен работник“, 1979), 88.

Лилјана ГУШЕВСКА
Наташа КОТЛАР-ТРАЈКОВА

ВЛАСИТЕ ВО МАКЕДОНИЈА ПРЕД И ЗА ВРЕМЕ НА БАЛКАНСКИТЕ ВОЈНИ (ВО ДИПЛОМАТСКИТЕ ИЗВОРИ)

-РЕЗИМЕ -

Овој прилог се задржува на третирањето на Власите и на влашкото прашање во дипломатската документација главно од руска и од австриска провениенција, и тоа во периодот 1908 – 1913 г. Во своите опсежни анализи и сондирања на теренот во Македонија во пресрет на Балканските војни, дипломатите се осврнуваат и на етнографската состојба, споменувајќи ги и Власите како дел од народностите што живеат на овој простор. Притоа, се оценува дека тие иако се расфрлани низ целиот Балкански Полуостров, благодарение на својата забележлива „пргавост“ успеале да ги задржат својата националност и својот јазик. Во таа смисла, во дипломатската документација се среќаваат определени забелешки и податоци од историско-етнолошки карактер што се однесуваат на влашката популација.

Посебно внимание му се посветува на просветното прашање, како и на заложите за црковна автономија на Власите. Притоа се истакнува односот со Вселенската патријаршија, која настојува да им се наметне и на Власите како и на другите православни христијани во Македонија и на поширокиот балкански ареал. Во врска со ова, се проследува и дејствувањето на романската пропаганда во Македонија, чија цел е преку училишната и црковната пропаганда да ги ослободи македонските Власи од елинизацијата.

На мировните конференции, пак, Власите се споменуваат и во смисла на постигнување некаква политичка автономија, но се нотираат и иницијативите за влашко-албанска политичка унија.

Todor CHEPREGANOV

Sonja NIKOLOVA*

UGD – Goce Delcev - Stip

THE BALKAN WARS AS A REASON FOR MIGRATION OF JEWS FROM MACEDONIA¹

Alliances and agreements between the Balkan countries to resolve the political, military, economic and other issues began in the second half of XIX century. The purpose and meaning of their formation were diverse and varying; the parties involved were different and depended primarily on the interest of the parties who participated in the signing of such agreements. In the period from 1866 to 1868 the first alliance was concluded between Serbia, Greece and Montenegro. The initiator of the idea was the Kingdom of Serbia with the pretext to release Balkan peoples from the Ottoman authorities. The Balkan Alliance of 1912 was formed as a result of bilateral agreements between Bulgaria, Greece, Serbia and Montenegro.² Subsequently, the founding members of the Association started to get ready for war against the

* A version of this paper was presented on IVth International Congress „The Balkan and Migration“ on the 100th Anniversary of the First World War, held in Istanbul, R. Turkey, in 2016.

¹ The authors in the article refer to the part of Macedonia which became part of the Kingdom of Serbia after the Treaty of Bucharest in 1913.

² Ванче, Стојчев, *Воена историја на Македонија* (Скопје: Сојуз на друштвата на историчарите на Република Македонија, Воена академија „Генерал Михаило Апостолски“, 2000), 515.

Ottoman Empire. They initiated pressure on the Ottoman government for reforms and autonomy for Albania and Macedonia. The Albanian uprising, a rebellion of the garrison in Edirne and Bitola/Monastir, and the fall of the Young Turk government enhanced the anarchy in Turkey. For its part, the Great Powers sought to maintain the existing situation, but with the introduction of some limited reforms which had no greater meaning. In such situation, the Balkan allies had decided to settle the issue with weapons. An ultimatum was sent to the Ottoman Empire by the Allies in relation to the introduction of the reforms: to carry out administrative autonomy, to introduce local assemblies, to allow free classes, to establish a local militia etc. The ultimatum was dropped and the Ottoman Empire ordered a partial mobilization in the European territories on September 23rd. In meantime the Allies responded with a general mobilization on September 30th, 1912, and the next day the same was made by the Ottoman Empire. On October 8th, 1912 Montenegro proclaimed war on the Ottoman Empire, until October 19th, 1912 and the other members of the Allies declared war to the Ottoman Empire as well. Thus, the First Balkan War starts.³

In the first phase of the war the Allies managed to defeat the Ottoman army. The Bulgarian army was close to Istanbul/Constantinople and Salonika, the Greek army entered Thessaloniki and established control over Epirus and part of Macedonia. Serbian and Montenegrin army occupied Kosovo, Novi Pazar, Northern Albania and part of Macedonia. The Greek navy paralyzed the Ottoman communications in the Aegean Sea, and the Bulgarian navy did the same in the Black Sea. In late November the truce was signed. Greece did not sign it and continued the war until it took over the east Aegean islands of Lemnos, Lesbos, Chios and Samos, and advanced in South Albania. The

³ Стојчев, *Воена историја на Македонија*, 518.

armistice between the Allies and the Ottoman Empire was signed on December 4th, 1912, under the pressure of the Great Powers. Peace talks began in early December 1912 in London, where the ambassadors of the Great Powers, working out the conditions for peace. The Balkan allies were trying to get all European Ottoman territories west of the Midia-Rodost line and the Aegean islands, including Crete. In such situation, the Ottoman Port offered to give autonomy to Macedonia and Albania, without losing those territories. The agreement, proposed by the Great Powers, was similar to the proposal of the Allies. It generated a coup d'état in Istanbul and the new government has terminated negotiations, renewed hostilities in mid-January 1913. The second phase of the war lasted almost three months.

The Ottoman counterattacks in Eastern Thrace were rejected by the Bulgarian army, Montenegrin army took the fortress of Shkodra/Skadar, the Greeks occupied the fortress of Ioannina and the Bulgarian army took Adrianople/Edirne. Peace talks continued in London and on May 17th, 1913 the peace was signed. The Allies took over all Ottoman territories in Europe, west of the Midia-Enos line and also Crete. The moment had come to divide the "prey". That would lead to friction among allies and the end of the Balkan Allies. All the Balkan statesmen, armed with all possible kinds of arguments, sought more territories. The "apple of discord" was Macedonia where the drawing of the borders was shown to be almost an insoluble problem. While the split between Serbia and Greece passed at ease, Bulgaria's aspirations could not be met. In order to meet their aspirations on June 16th, 1913, King Ferdinand ordered General Savov to attack the Serbian and Greek lines in Macedonia. Greece, Serbia and Montenegro, supported by Romania, declared war on Bulgaria. The Second Balkan War started. The Ottoman Empire also sends his armies against Bulgaria. After more than a month of cruel war, the

Great Powers intervened again and stopped the military actions. The Treaties of Bucharest and Istanbul set the new territorial order in South-Eastern Europe. Romania took South Dobrudza, Serbia got Kosovo, Novi Pazar and Vardar Macedonia. Greece received Epirus and Aegean Macedonia. Montenegro annexed a number of neighbouring territories. Bulgaria took Pirin Macedonia and Western Thrace. The Ottoman Empire returned Eastern Thrace. Albania was proclaimed an independent state.

The result of the Balkan wars was terrible: a large number of victims among all participants in the war, burned villages, economic destructions, and a wave of large migrations and suffering of the civilian population. Moreover, the Balkan wars created hatred, suspicion and fear among the Balkan nations.

Undoubtedly, the ethnic cleansing of the territories which were taken by the Ottoman state were the largest and continued after the war as well. According to Turkish historiography, 200 000 Turkish refugees came to the Ottoman state from Thrace, Macedonia and Epirus, territories within Greece after the war, was to come. 240 000 Turks were expelled from Macedonia alone.⁴

Our article focuses on the situation of the Jews from the part of Macedonia which became part of the Kingdom of Serbia after the Bucharest peace agreement.

In the territories which became parts of the Kingdom of Bulgaria, the Kingdom of Greece and the Kingdom of Serbia began immediately a process of introduction of special regulations and a harsh regime against the local population. Much of the companies become bankrupt, trades failed, many workers lost their jobs, employment became very uncertain and the wages

⁴ Исмет Кочан, *Битка за Македонија (Турската историографија за Балканските војни 1912-1913, со посебен осврт за Македонија)*, (Скопје: Бата прес, 2010), 176–177.

were very small. The Serbian government introduced their own teachers, police, clergy, etc. This situation resulted in the eviction of Turkish, Macedonian and especially the Jewish community because of changed economic opportunities. According to a census in 1912, in Bitola lived 48 000 inhabitants out of which approximately 10 to 15 000 people were Jews. As a result of the war many Jews, because of the decline of the economy, were forced to migrate. As a result of the migration of the Turkish and Jewish families the population in Bitola declined notably.⁵

Undoubtedly, the Jews as well as the other citizens who lived in Macedonia within the Ottoman Empire could move freely and conduct trade. They were aware that in a divided Macedonia, trade would become very difficult. However, it should be borne in mind that despite their notion for Macedonia to be in the frame of the Ottoman Empire, the Jewish community in the Balkans had no political influence and hardly was possible to change something for them. Therefore, the Balkan wars and the First World War had a major impact on the migration of the Jewish community from the Balkans.

While the London conference (December 17th, 1912 - May 30th, 1913) was in process, in January 1913, the Union of Israelite companies based in Berlin sent a delegation on the spot with the aim to introduce the state of Jews and Jewish communities in the Balkans after the First Balkan war. The delegation was made up of well-known Jewish leaders of the time, Elkann Adler from London and Dr. Paul Nathan and Dr. Bernhard Kahn from Berlin. After the visit they submitted a detailed report on the situation of the Jews. According to what they saw in Macedonia, which was exposed in the report, they could

⁵ Ѓорѓи Димовски-Цолев, *Битолските Евреи*, (Битола: Друштво за наука и уметност, 1993), 107–108.

conclude that in January 1913 the situation of the population in certain cities in Macedonia was the following:

TOWN population	Total population	Jewish
Bitola / Monastir	60 000	6 000
Skopje	60 000	2 000
Stip	25 000	750
Strumica	15 000	650
Kumanovo	10 000	50
Dojran	3000	100
	173 000	9 550 ⁶

Representatives of the Union of Israelite Associations on January 21st, 1913 visited Skopje. In the report they emphasized that even in Kumanovo they saw terrible scenes as a result of the fighting. On the road they could only see ruined villages without residents. When they came to Skopje they saw that the city was already reeling from the aftermath of the war as they named them "the atrocities of war." They concluded that the city had approximately 60 000 inhabitants from which 2 000 were Jews. According to information received prior the First World War they noted that Jews suffered severe damage from what they named "The Albanian revolution"⁷ when

⁶ Жени Лебл, *Плима и слом, од историјата на Евреите во Вардарска Македонија* (Скопје: Фонд на холокаустот на Евреите од Македонија, 2013), 200.

⁷ The activities of the Albanians in the period after the proclamation of Hurriyet in 1908 were aimed at getting the promises given by the Young Turks: declaring Albanian as the official language in schools, children to learn Albanian, hiring Albanian teachers, military service in vilayets inhabited by Albanians etc. However, in the following years none of the

almost 50 Jews from Kosovo, were in the middle of the battles between Turks and Albanians, in search for shelter in Skopje. They were without any means of livelihood, so they became a burden to the Jewish community.⁸

Subsequently a Skopje delegation went to Bitola. The number of residents of Bitola was the same as in Skopje approximately 60 000 inhabitants of which the number of Jews was through 6 000, so the Jewish population was the fourth largest in the area of military operations (in Thessaloniki, Istanbul and Edirne). They concluded that Bitola was one of the hardest hit cities in the First Balkan War. Bitola and its surroundings suffered from the heavy battles that have been directed towards Lerin (Florina) against the Greeks, and towards Prilep against Serbs. On the way to the road to Bitola

promises were fully met. As a result of this on May 20th, 1912, a meeting was held in the village of Junik. The meeting was attended by Hasan Prishtina and Nexhipi Draga. Here they gave outh (besa) that the Young Turk government had to be crashed. Immediately afterwards they gathered a group of about 3,000 armed men which were divided into two parts: one group went to Pech and the other to Gjakova.

In such a situation began talks between the Turkish officers and Albanian rebels whose officers crystallized concessions to the rebels. The only unacceptable request to the Ottoman officers was the request for autonomy of Albania. Recognizing the complexity of the situation in the Balkan domains, the current government of Ghazi Muhtar Pasha established contact with the rebels immediately after taking office. A delegation was formed at the end of July 1912, and arrived in Pristina in order to negotiate with the rebels. Among the insurgents occurred a dispute. One group advocated for full autonomy of Albania and the other was only interested in improving the situation and giving greater rights to the Albanian in the vilayets. Such an act of leniency was an incentive for the rebels gathered in Pristina to highlight their demands still known as "14 points of Hasan Prishtina". The government was given 48 hours to respond. Otherwise, they threatened to occupy the center of the Kosovo Vilayet, Skopje. Because there was no response, the rebels rushed to Skopje. The very act of coming to Skopje was taken in order to push the Ottoman authorities to accept Albanian demands, but not as a "liberating action" of Skopje from the Ottomans. Peter Bart, *Albanians from Middle ages until today* (Belgrade: Danas, Trans. By Ljubinka Milenković, 2001), 136.

⁸ Лебл, Плима и слом, од историјата на Евреите во Вардарска Македонија, 201.

the delegates went through the destroyed and devastated villages and towns that once were Jewish homes and shops.⁹

They could conclude that in Bitola was formed a Committee in which leadership entered a Jew who was governor of the schools of the Alliance. The Committee, during the First Balkan War, distinguished itself by its sacrificial work for the common good of the community. They concluded that the school was damaged "by the former, and the new masters." Also they noted that the "Turks committed, prior to withdrawal, requisition of many goods from Jewish shops without any compensation". They emphasized that after Serbs entered Bitola they also committed robbery. They highlighted that many Jews who had their commercial activities in the surrounding villages during the war remained unable to sell their goods on the market, much longer failed to settle their debts "of its major customers, villagers - Turks who usually used 'credit' and in the war they disappeared, killed or expelled."¹⁰

The next city the delegation visited was Stip. Before the Balkan wars nearly 160 Jewish families with 560 inhabitants lived in Stip. Their main occupation was trade and crafts. Some have dealt with petty services.¹¹ During the Balkan wars the old synagogue was alight and burnt to ashes with most Jewish houses around it. Because of the war many Jews fled to Thessaloniki. After the Balkan wars most of them were back in town.¹² Most of the

⁹ Лебл, *Плима и слом, од историјата на Евреите во Вардарска Македонија*, 201.

¹⁰ Лебл, *Плима и слом, од историјата на Евреите во Вардарска Македонија*, 201.

¹¹ Исак Сион, „Евреите во Штип во војна и мир“, во: *Штипските Евреи, Зборник на трудови и сеќавања, ученички творби од фондацијата „11 март 1943“ – Штип* (Скопје: Еврејска заедница на Македонија, 1999), 171.

¹² Сион, „Евреите во Штип во војна и мир“, 104.

propertied families were leaving Macedonia for France, Greece and Italy, the poorer migrated to the United States of America.¹³

Leon Trotsky, as a war correspondent for the "Kyiv thought" wrote about the Bulgarian entry in Stip. Among other things, he pointed out in his article that Bulgarian troops did not do mischief only on Muslim population but also on Jews, as he highlighted, they were tortured by hunger. He quoted a statement by a Bulgarian clerk who was sent to Stip to set up a branch of the National Bank of the newly conquered territories. Among other things, the clerk said that "half of the kasaba constituting Turkish and Jewish houses was completely empty. Up to 25 chetnik-komitadzi attacked in broad daylight a Jew and beat his head with a stone. Because I intervened they attacked me. A terrible condition: Turkish civilian villagers were killed for no reason and they looted their property ... Between Radovis and Stip 2 000 Turkish refugees, most of whom were women and children, died of hunger. Indeed only hunger".¹⁴

According to the statistics the delegates of the Union of Israelite companies held in 1913 in Stip lived around 25 000 inhabitants, of which approximately 750 Jews. The city was in Serbian hands, but the Serbian troops were stationed in the barracks outside the city, while Bulgarians were in the city. According to information they received in Stip there were "Bulgarian gangs" from which the Jews suffered a lot. Bulgarians in the city were from October 11th, 1912 and during their administration they forced the Jews to leave the town.¹⁵

¹³ Благоја Цветковски, „Составот и структурата на Штипските Евреи“ во: *Штипските Евреи, Зборник на трудови и сеќавања, ученички творби од фондацијата „11 март 1943“ – Штип* (Скопје: Еврејска заедница на Македонија, 1999), 82.

¹⁴ Кочан, *Битка за Македонија*, 170–171.

¹⁵ Лебл, *Плима и слом, од историјата на Евреите во Вардарска Македонија*, 202.

In the city remained only six old men, among them a sick rabbi who died two days after the entry of Bulgaria, and two boys. Indeed, as the delegates cited in the report, the expulsion of the Jews preserved their lives because Bulgarians rage slaughtered and killed about 750 Muslims from the town and the surrounding area. Of the remaining seven Jews, two were killed. All Jewish homes and stores were looted and demolished.¹⁶

During the Bulgarian administration, Bulgarians set two fires up, which completely burned the synagogue, 24 Jewish houses and six of their stores. From the synagogue were looted all valuables and the Torah scrolls and prayer books were torn and destroyed. Many escaped Jews fled to Thessalonica, where beds were made in the building of the Talmud Torah School in the "Baron Hirsch" in the city.¹⁷

Jews were in a very poor condition. A German Jewish organization for assistance granted 20,000 francs to the refugees from Stip and promised further support to enable a return to their hometown. The work was very urgent because most of those people in Stip were engaged in opium production obtained by drying the liquid milk from poppies. The work was seasonal and had to be done a month after the visit of the delegates, because they would become penniless if they arrived after the season. Meanwhile, 15 Stip Jews decided to settle in Thessaloniki.¹⁸

During a visit to Strumica, delegates of the Union of Israelite companies concluded that in Strumica in 1913 lived approximately 15 000 inhabitants, from which 115 Jewish families with around 650 people. Most of them were engaged in petty trade: thirty were greengrocers, seven had

¹⁶ Лебл, Плима и слом, од историјата на Евреите во Вардарска Македонија, 202.

¹⁷ Лебл, Плима и слом, од историјата на Евреите во Вардарска Македонија, 202.

¹⁸ Лебл, Плима и слом, од историјата на Евреите во Вардарска Македонија, 202.

manufacture workshops, six were selling dried fruit, and six had wine workshops. A Jew was a banker and had three money changers, two clerks of the insurance companies, two were tinsmiths and all other were unskilled workers. Josef Chaim (born in 1880) was rabbi in Strumica over 35 years, later he moved to Skopje.¹⁹

When in 1913 Strumica was won by Bulgarians they started to demolish houses to rob and kill. They killed two Jews. Pillaged goods from Jewish shops were estimated at 50 000 francs. A Jew, Baruch A. Shaltiel had to collect the sum of 5000 francs and handed over to the Bulgarians not to be killed. All property people were ruined. Market day, which during the Turks for centuries was Monday, was moved to Saturday. That fact hit badly the Jews, whose faith and tradition forbade working on Saturdays and Sundays, so they had to keep their shops closed.²⁰

With the arrival of refugees from Dojran, a destroyed town in the war, the Jewish population in Strumica grew in 1916, but shortly afterwards the natives had to leave Strumica as well. Twenty-five families moved to Skopje.

Interestingly, of the 15 000 residents, as counted Strumica in January 1913, 650 were Jews” the people of this city in 1921 counted altogether about 45% of the pre-war number, or 6733 people, and only one Jew!²¹

In the census of 1931, the number of Jews increased to five. In 1932, when Skopje felt the consequences of the global crisis, the Jewish-comer from Strumica wanted to help the community which accepted them. They turned to their Strumica municipality and asked to pay the Skopje Family Jewish community - if they could no longer value their personal possessions that

¹⁹ Лебл, Плима и слом, од историјата на Евреите во Вардарска Македонија, 202.

²⁰ Лебл, Плима и слом, од историјата на Евреите во Вардарска Македонија, 202.

²¹ Лебл, Плима и слом, од историјата на Евреите во Вардарска Македонија, 203.

were left in the city - at least by the property that belonged to the Jewish community ("Jewish Harvey") and as such had been registered in the municipal books. In this sense it was sent a letter from Skopje to the Federation of Jewish Confessional municipalities in Belgrade, II in 1932. The letter reads:

"In Strumica, in the regional unit, until the wars of the 1912-1918 there was a strong and rich Jewish community. During the war, the enemies of Yugoslavia caused many crimes and expelled the Jews from Strumica, so they had to displace and most of them arrived in Skopje and became members of our community. Now in Strumica there were altogether two Jewish houses and the real estate remained:

1. Synagogue burned; There is a ground 16x16 m²;
2. Old school burned; There is a ground 12x12 m²;
3. The new school, damaged building with ground 15x290 m²;
4. Jewish cemeteries, now level with a size of 5 500 m².

"This Jewish property today is enrolled in the local municipal books as 'Jewish Harvey', which in November last year convinced our MPs (that went) to review this property. Now in Skopje live 25 Jewish families who moved from Strumica and they want to turn this property into money and transfer the value in favour of this community. So we ask the Association for report and for guidance: what to do to keep the property and continue as a Jewish property and whether our community can take possession because after the wars that property no one exploits ..." ²² It is known that the equivalent of such property was never paid.

The delegation of the Union of Israelite companies visited Negotino as well. In 1913, 8 000 people lived there nearly from which five Jewish families, mostly traders. With the arrival of the Bulgarians, Jews were

²² Лебл, Плима и слом, од историјата на Евреите во Вардарска Македонија, 203.

completely looted and forced to leave Negotino. And in neighbouring Udovo, the only two Jewish families had to leave because they had been previously robbed.

In Dojran in 1890 lived 5 900 people from which 225 Jews. But just before the Balkan wars their number decreased to about 5 000, and the number of Jews dropped to 20. Before the First World War in Dojran there were only roughly 100 Jews. During the First World War, Dojran was evacuated. Dojran Jews found refuge first in Strumica, then in Skopje. The Jewish community in Dojran is no longer updated.²³

In Gevgelija in 1913 there were about 15 Jewish families. Among them were tinsmiths and glaziers, tanners and traders. They had a place for praying on the floor of the building, as in the same time served as an office of the small community. The community was headed by the merchant AvrahamButon. When in World War I began the breakthrough of the Thessaloniki Front, Bulgarians depopulated Gevgelija. The Jewish community is not renewed.²⁴

From Kumanovo, around whom fought fierce battles, in Skopje rumbled 15 Jewish refugee families. In Skopje found refuge 20 Jewish families from Bujanovec as well, and many came from Kosovska Mitrovica, Pristina and Novi Pazar. In Skopje itself the situation was very difficult. Around 50 families of Skopje Jewish merchants who traded in Turkish villages were on the brink of collapse because there was no one to pay the goods they gave "the veresija." Fortunately, not all settlers were poor, though most came with nothing.²⁵

²³ Лебл, Плима и слом, од историјата на Евреите во Вардарска Македонија, 204.

²⁴ Лебл, Плима и слом, од историјата на Евреите во Вардарска Македонија, 204.

²⁵ Лебл, Плима и слом, од историјата на Евреите во Вардарска Македонија, 204.

On the twenty-sixth of October 1912, after centuries of slavery to the Turks, the Greek army liberated Thessaloniki. Intoxicated with victory, the Greeks began revenge not only to the Turks but also to the Jews, to which they had special "accounts", not only as to the "friends of the Turks", but also as against competitors in crafts and trade. The Jewish population was threatened, insecure, without hope for a better future, so individuals decided to leave. Some of them had relatives in Skopje and Bitola, so they decided to join them.²⁶

At the end of the Balkan Wars and the First World War the Jewish population in Macedonia was reduced. Some of them returned, but most leaved Macedonia permanently. Jews continued to exist only in three towns in Macedonia: Bitola, Skopje and Stip until March 11th, 1943 when Bulgarian occupation forces send them to the German concentration camp Treblinka where in one day 98% of the Macedonian Jews were exterminated.

²⁶ Лебл, Плима и слом, од историјата на Евреите во Вардарска Македонија, 205.

Тодор ЧЕПРЕГАНОВ

Соња НИКОЛОВА

БАЛКАНСКИТЕ ВОЈНИ КАКО ПРИЧИНА ЗА МИГРАЦИЈАТА НА ЕВРЕИТЕ ОД МАКЕДОНИЈА

-РЕЗИМЕ-

Во периодот од 1866 до 1868 година бил склучен првиот сојуз помеѓу Србија, Грција и Црна Гора. Иницијатор на идејата било Кралството Србија, со образложение дека целта е ослободување на балканските народи од османлиските власти. Балканската алијанса од 1912 година е формирана како резултат на билатералните договори помеѓу Бугарија, Грција, Србија и Црна Гора. Тие започнале да вршат притисок врз османлиската влада за спроведување реформи и за давање автономија на Албанија и на Македонија. Од своја страна, Големите сили се обиделе да ја задржат постојната ситуација, но со воведување на некои ограничени реформи кои немале поголемо значење. Во таква ситуација, балканските сојузници одлучиле да го решат проблемот со оружје. Ултиматумот испратен до Османлиската Империја бил одбиен. На 8 октомври 1912 година Црна Гора ѝ објавила војна на Османлиската Империја, а до 19 октомври 1912 година и другите сојузници го направиле тоа. Така започнува Првата балканска војна.

Резултатот од Балканските војни бил ужасен: голем број жртви меѓу сите учесници во војната, изгорени села, економски деструкции и бран големи миграции и страдања на цивилното население. Покрај тоа, Балканските војни создале омраза, сомнеж и страв кај балканските народи.

Во тој контекст, научниот прилог се фокусира на ситуацијата на Евреите од делот на Македонија што со Букурешкиот мировен договор станува дел од Кралството Србија.

Габриела ТОПУЗОВСКА

Институт за национална историја,

Скопје

МАЛАРИЈАТА ВО МАКЕДОНИЈА ВО ПЕРИОДОТ ОД ПРВАТА СВЕТСКА ВОЈНА ДО НЕЈЗИНОТО ИСКОРЕНУВАЊЕ ВО 1973 ГОДИНА

Болестите, особено заразните заболувања, претставувале еден од многуте предизвици со кои човекот бил и ќе биде во постојана борба. Големите епидемии на заразни заболувања кои се јавувале во минатото го поттикнале развојот на научната мисла, особено во областа на медицината. Со напредокот и со развојот на човековата свест се определувале и се детерминирале размислувањата и сфаќањата кај луѓето поврзани со појавата и со предизвикувачите на болестите, како и со начините и можностите за заштита и за справување со нив.

Несомнено е дека маларијата е сè уште една од најраспространетите заразни заболувања во светот, чија историја датира уште од антиката. Оваа болест ја предизвикуваат четири вида паразити од родот *Plasmodium*, и тоа: *P. falciparum*, *P. vivax*, *P. ovale* и *P. malariae*.¹ Според податоците на Светската здравствена организација, во светот

¹ „Упатство за медицина заснована на доказа при дијагноза, терапија и превенција на маларија кај пациентите“, *Службен весник на Република Македонија* бр. 49/2014, Скопје, 13 март, 2014, <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/91e1819cbfb54f8a9fc0b5bfceea7ae6.pdf> (пристапено на: 3.11.2017).

заболуваат од 300 до 500 милиони луѓе годишно од маларија, 1 до 3 милиони умираат, а половината од нив се деца.²

Со започнувањето на човечките миграции најпрвин во Стариот Свет, а потоа и со експедициските поморски истражувачки мисии во Новиот Свет, започнува и ширењето на маларијата. Првите записи за оваа болест се евидентирани во Древната Кина во 2700 г. пр. н. е., а таа била опишана и во старите грчки и римски списи. Описи за маларијата имало и во белешките на индиските, арапските и на европските лекари до XIX век.³

До крајот на XIX век се сметало дека маларијата настанува како последица од труење на човекот со вдишување загаден воздух⁴, од каде што и потекнува нејзиното име. Тоа доаѓа од италијанскиот збор *malaria* (лош воздух).⁵ Првите научни докази за откривање на причинителот на маларијата, начинот на кој се пренесува и како се развива се поврзуваат со имињата на неколку лекари. Шарл Луј Алфонс Лаверан⁶ го

² „Malaria“, *Nacionalni inštitut za javno zdravje*, Ljubljana, <http://www.nijz.si/sl/malaria> (пристапено на: 18.9.2017).

³ Journal list, „History of human parasitology“. *Clinical Microbiology Reviews*, 15(4): 595–612, doi:10.1128/CMR.15.4.595-612.2002, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC126866/>, (пристапено на: 31.10.2017).

⁴ Čedomir Simić, *Malaria* (Zagreb: Izdanje škole narodnog zdravlja u Zagrebu, 1936), 7.

⁵ Petar Paunović, „O malariji u Krajinskom srezu 1948 godine“, *Тимочки медицински гласник*, Glasilo Podružnice Srpskog lekarskog društva Zaječar, 32/2-3, Zaječar (2007): 146–149; <http://www.tmg.org.rs/v322311.htm> (пристапено на: 31.10.2017); Dr. Slobodan Marković, „Malaria (Malaria, plasmodium)“, *Svet medicine na dlanu*, Zdravstveno informativni portal, <https://svetmedicine.com/bolesti-i-stanja/zarazne-bolesti-infektivne-bolesti/438-malaria-malaria-plasmodium> (пристапено на: 31.10.2017).

⁶ Шарл Луј Алфонс Лаверан (Charles Louis Alphonse Laveran, 1845 – 1922), француски воен лекар, добитник на Нобеловата награда за физиологија и медицина во 1907 година за своите откритија на паразитските протозои како предизвикувачки агенси

открил предизвикувачот на маларијата, Роналд Рос⁷ го утврдил развојот на малариските хематозои⁸ во стомакот на комарецот, како и начинот на пренесување на паразитот од едно лице на друго, а Батиста Граси⁹ е заслужен за детектирање на типот на комарецот анофелес кој ја пренесува маларијата кај човекот¹⁰. Откритието на Граси било потврдено од страна на еден француски лекар, кој во 1900 година бил дел од тимот на компанија што го градела Суецкиот Канал. Имено, тој успеал да ја сузбие маларијата преку прскање на комарците со петролеј и со исушување и потрупување на мочуриштата кои се наоѓале во околината на градот Исмаилија. Во дваесеттите години на минатиот век светските малариолози сметале дека кининот е единствениот лек за борба со

на заразни болести како што се маларијата и трипаносомијаза. Дипломирал медицина во Стразбур во 1867 година. <http://pavelnik.esy.es/Sprav/Nobel/1907/Laveran.htm> (пристапено на: 1.11.2017).

⁷ Роналд Рос (Ronald Ross, 1857 – 1932), англиски лекар, заслужен за утврдување на врската меѓу комарците и маларија. Добитник е на Нобеловата награда за физиологија и медицина во 1902 година за својот придонес во проучувањето на маларијата и во откривањето на маларичниот паразит во гастроинтестиналниот тракт на комарецот. https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/medicine/laureates/1902/ross-bio.html (пристапено на: 1.11.2017).

⁸ Крвни паразити.

⁹ Џовани Батиста Граси (Giovanni Battista Grassi, 1855 – 1925), римски професор и член на Академијата на науки во Рим, познат по своите научни истражувања за патологијата и за лекувањето на маларијата. Тој го утврдил целиот круг на развој на маларичниот паразит и неговото пренесување кај човекот, што е објавено во 1900 г. во неговото капитално дело *Маларија, студија на зоологот*. Повеќе во: Боро Николовски, *Прилози за историјата на здравствената култура на Македонија* (Скопје: Македонско фармацевтско друштво, 1995), 319.

¹⁰ Simić, *Malaria*, 14.

маларијата. Подоцна, со пронаоѓањето на инсектицидот ДДТ¹¹ (дихлор дифенил трихлор етан), таквото мислење се променило.¹²

Маларијата, како едно од најраспространетите паразитски заболувања, била присутна и на македонска почва. Се смета дека во Античка Македонија оваа болест била донесена од војниците кои војувале во Мала Азија и во Персија. Записите од Хилендарскиот манастир обилуваат со податоци за епидемиите на маларија. За време на Првата светска војна, во текот на операциите на Солунскиот фронт (1915 – 1918), маларијата предизвикала големи загуби во редовите на воените сили и кај цивилното население во Македонија.¹³ Во литература се среќава терминот *македонска маларија*, која за време на војните им нанесувала сериозни штети на воените единици. Честопати воените операции биле одложувани или откажувани кога голем број војници поради болеста биле отстранувани од борбените редови, што ги принудило командите на армиите сериозно да му пристапат на проблемот. Сосотојбата станала толку алармантна што за време на војната била формирана и Специјална анкетна лабораторија за испитување на маларија¹⁴.

¹¹ Паул Херман Милер (Paul Hermann Müller, 1899 – 1965), швајцарски биохемичар кој во 1939 година го открива инсектицидното дејство на ДДТ. Во 1948 година ја добива Нобеловата награда за медицина за откривање на високата ефикасност на ДДТ, https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/medicine/laureates/1948/ (пристапено на: 3.11.2017).

¹² Николовски, *Прилози за историјата на здравствената култура на Македонија*, 320.

¹³ Ibid., 322.

¹⁴ Wenyon CM, Anderson AG, Mclay K, Hele TS, Waterston J: Malaria in Macedonia 1915–1919. Parts I–V. *Journal of the Royal Army Medical Corps*. 1921, pp. 137, <https://www.cabdirect.org/cabdirect/abstract/19222901702> (пристапено на: 4.11.2017).

Journal
of the
Royal Army Medical Corps.

Original Communications.

MALARIA IN MACEDONIA, 1915-1919.

By C. M. WENYON, A. G. ANDERSON, K. McLAY, T. S. HELE,
AND J. WATERSTON.
Staff of Malaria Inquiry Laboratory, Salonika.

INTRODUCTORY REMARKS.

It is now general knowledge that the military operations in Macedonia were seriously handicapped by the epidemic of malaria which attacked the troops with such devastating results during the three years of our occupation. It would seem that practically every known means of combating this terrible disease was put into operation, yet in spite of all this expenditure of energy it is doubtful if any appreciable reduction in infections took place during our stay in the country, some parts of which cannot be described as anything but pestilential. In organizing the campaign against malaria it soon became evident that so many gaps occurred in our knowledge of the etiology of the disease, its prevention and treatment, that a special Malaria Inquiry Laboratory was instituted, the duties of which were the investigation of any questions which might assist in eradicating or diminishing the incidence of the disease. The unit was recognized by the War Office as the Malaria Inquiry Laboratory, and was given the following War establishment:—

6

Лабораторија за испитување на маларијата
(Malaria Inquiry Laboratory)¹⁵

Лабораторијата имала задача да изнајде начини и можности за спроведување на стратегијата за ерадикација на болеста, која ги десеткувала воените сили. Во извештајот поврзан со работата на Анкетната лабораторија за маларија, полковникот Ворен дава една живописна слика на „окупираната земја“, на Македонија, при што констатира дека „воените загуби предизвикани од најсмртоносните борбени и вооружени воени дејства се ништо во споредба со оние што произлегуваат од нездравата воена локација (...).“¹⁶ Британската борбена

¹⁵ Види: <http://jramc.bmj.com/content/37/2/81> (пристапено на: 4.11.2017).

¹⁶ Ibidem.

линија се протегала од устието на реката Струма, па сè до долниот тек на реката Вардар. Влажната и мочурлива земја била погодна почва за размножување на комарците, така што, како што е наведено во извештајот, „во долините преовладуваа *Anopheles maculipennis*, а во ридското подрачје *Anopheles superpictus* (...)“.¹⁷

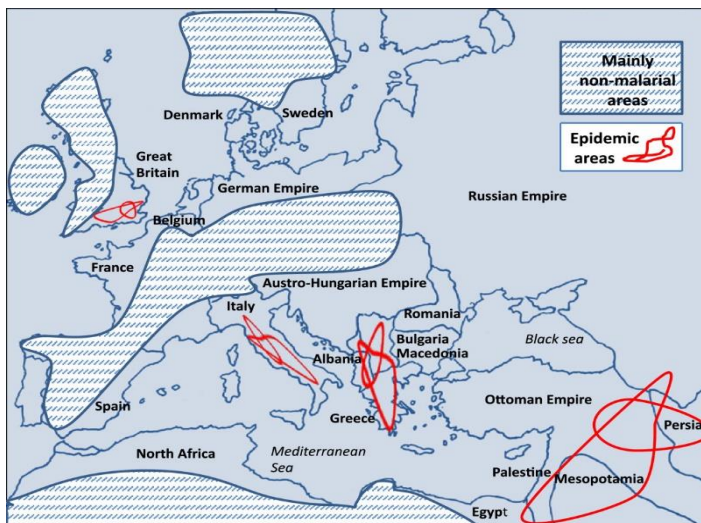
Бројот на војници заболени од маларија во втората половина на 1916 година изнесувал над 30 000. Во почетокот на септември 1917 година, иако мерките за уништување на комарците се одвивале со полн интензитет, бројот на заболени војници се зголемил на 70 000, со стапка од 4 500 новозаболени неделно. Следната година, како резултат на мерките преземени од страна на Анкетната лабораторија, бројот на заболени се намалил и во месец јануари изнесувал 650 новозаболени на седмично ниво. Во март овој број се зголемил на 1 500 и продолжил да расте до средината на јуни.

Во вакви околности, околу 25 000 илјади најтешко заболени биле имобилизирани од воената ефектива, по што бројот на новозаразени на седмично ниво се намалил меѓу 1 000 и 1 600 во месец октомври и до крајот на декември опаднал на 500.¹⁸ Всушност, во целиот период на војната повеќе од една четвртина од половина милион сојузнички војници и исто толкав број војници од бугарските и од германските трупи биле имобилизирани поради оваа болест. Меѓу британските трупи биле регистрирани сезонски бранови на маларијата, од јули до ноември 1916 година, во текот на 1917 година и од мај до ноември во 1918 година. Што се однесува до француските трупи, вакви бранови биле забележани во текот на 1916 година. Од 150 000 француски војници, дури 60 000 заболеле

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

од маларија.¹⁹ Средната вредност на смртноста од маларијата изнесувала под 2 %, а највисоката смртност, која била регистрирана во септември 1917 година, достигнала до 5,1 %.²⁰

Маларични региони во Европа за време на Првата светска војна²¹

Кај цивилното население, за кое немало организирана медицинска заштита како во случајот со војските, маларијата достигнала големи епидемични размери. Се смета дека од тешките форми на маларија заболело дури 95 % од населението²². Најголемиот број отпаѓа на децата, додека околу 5 000 умираше годишно.²³ Имено, областите покрај

¹⁹ Simić, *Malaria*, 158.

²⁰ Bernard J Brabin, *Malaria's contribution to World War One – the unexpected adversary, The Macedonian epidemic, Malaria Journal*, 201413:497, <https://doi.org/10.1186/1475-2875-13-497> (пристапено на: 4.11.2017).

²¹ Види: <https://malariajournal.biomedcentral.com/articles/10.1186/1475-2875-13-497> (пристапено на: 4.11.2017).

²² Николовски, *Прилози за историјата на здравствената култура на Македонија*, 326.

²³ Simić, *Malaria*, 166.

реките и мочуриштата и населените места во нивна близина претставувале вистински резервоари за размножување на паразитите на маларија. Затоа д-р Фридрих Филеборн²⁴, лекар од германскиот воен санитет, презел активности за уништување на леглата на анофелесот по течението на реката Брегалница. Тој вршел обуки и на месното население за заштита од комарците. Д-р Филеборн правел брани на оризовите полиња, кои ги затворал на крајот на седмицата и ги испуштал по завршувањето на викендот. Водата од браната истекувала во текот на 48 часа, при што коритото се засушувало и на тој начин многу од паразитите на комарците биле уништувани.²⁵

И по завршувањето на војната, состојбата со маларијата не се подобрила. Иако населението во овој период се соочувало со повеќе заразни заболувања, сепак проблемот со маларијата и натаму останал најактуелен. Во 1921 година во скопската воена болница од маларија починале 10 % од пациентите, а во 1921 година во селото Р'жаничино процентот на смртност изнесувал до 86 %, додека во селото Огњанци до 82 %.²⁶ Само во Скопје во периодот од 1921 до 1929 година, од маларија се лекувале 18 679 лица, што претставува 50 % од вкупното население во градот.²⁷

²⁴ Фридрих Филеборн (Friedrich Fülleborn, 1866 – 1933), германски лекар, специјалист за тропска медицина и паразитологија. https://en.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Fülleborn (пристапено на: 30.11.2017).

²⁵ Елена Јосимовска, *Завод за здравствена заштита – Штип*: 90 години, (Штип: 2002), 50–51.

²⁶ Николовски, *Прилози за историјата на здравствената култура на Македонија*, 326.

²⁷ Благоја Алексоски, главен уредник, „Бурен интензивен и успешен развој“, 80 години Републички завод за здравствена заштита, (Скопје: 2004), 14.

Ваквите статистики ги поттикнале здравствените власти на Кралството на СХС/Југославија да преземат сериозни напори за организирано и систематско справување со болеста. На иницијатива на познатиот хрватски лекар д-р Андрија Штампар²⁸, во Македонија била организирана антималяричната служба. Д-р Штампар истакнал дека е потребно „да се создаде здравствена организација-мрежа, во која лекарот ќе ги бара болните, а не болниот лекарот, бидејќи само на тој начин може во нашата грижа да опфатиме што поголем број на оние, чие здравје треба да го чуваме (...).“²⁹ Така, во Скопје била монтирана Декерова барака на бактериолошката станица, што, всушност, претставува прва социјално-медицинска установа основана врз база на Уредбата за формирање бактериолошки станици од 1920 година.³⁰ Главната задача на оваа станица била следењето и сузбивањето на заразните болести. Скопската бактериолошка станица за кусо време прераснува во Институт за тропски болести. Во документацијата и во сите официјални преписки во периодот од 1924 до 1926 година таа се среќава под името Завод за тропски болести – Скопје, а од средината на 1927 година како Хигиенски завод – Скопје. Во рамките на Заводот, покрај администрацијата и другите одделенија³¹, работело и антималяричното одделение. Со

²⁸ Андрија Штампар (Andrija Štampar, 1888 – 1958), хрватски лекар и истакнат научник од областа на социјалната медицина. На 24 јуни 1948 година е избран за претседател на Светската здравствена организација. A Tribute to Andrija Štampar, „Transcript of the speech given by Andrija Štampar by the end of the First World Health Assembly held in Geneva from June 24th 1948“, *Andrija Štampar School of Public Health Medical School, University of Zagreb, Zagreb*, 2008.

²⁹ Алексоски, *80 години Републички завод за здравствена заштита*, 17.

³⁰ *Ibid.*, 13.

³¹ Во рамките на Заводот за тропски болести функционираше бактериолошко, хемиско, ветеринарно, малярично, паразитолошко и социјално-медицинско одделение, како и администрација и сметководство.

прераснувањето на оваа институција во Хигиенски завод, била извршена целосна реорганизација на здравствената служба во Македонија и се формирале домови за народно здравје. Тука се вршеле бесплатни лекарски прегледи и се делела бесплатна медикаментозна терапија.³²

Со воведувањето на Законот за сузбивање на маларијата од 29 април 1931 година, покрај другите одредби, Министерството за социјална политика и народно здравје изработило упатства за испитување и сузбивање на маларијата и презело мерки за „пресушување, одводнување и дренажа на хидротехничките, државните и на индустриските површини каде што вештачки се создава застоена вода (...).“ Во согласност со Законот, подрачјето на територијата во однос на маларијата било поделено во три категории: „1) здрави предели, каде што нема ниту автохтона маларија ниту анофела; 2) анофелични предели, каде што има анофела, но нема ендемична маларија; 3) маларични предели (...).“ Исто така, се предвидувало набавка на кинин и на други лекови за лекување на болеста.³³

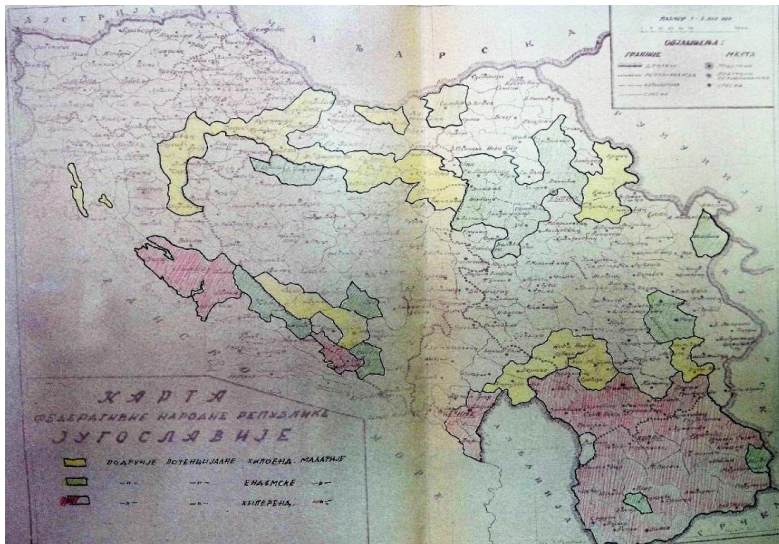
Во периодот меѓу двете светски војни во Македонија биле регистрирани 140 000 случаи позитивни на маларија. Оваа бројка драстично се зголемила во 1936 година, кога биле регистрирани околу 325 000 случаи на заболени. Во 1939 година 73,4 % од регистрираните случаи биле позитивни.³⁴ Следувале тешки години за здравствените служби, кои во текот на Втората светска војна, во исклучително тешки услови, без кадар и без лекови, продолжиле да ја водат битката со маларијата и со другите заразни болести, кои не стивнувале и го земале својот данок.

³² Јосимовска, *Завод за здравствена заштита – Штип*: 90 години, 104.

³³ Simić, *Malaria*, 218.

³⁴ Николовски, *Прилози за историјата на здравствената култура на Македонија*, 327.

По завршувањето на Втората светска војна, во Македонија започнува да се обновува разрушената земја и да се преземаат сериозни мерки за надминување на културната, економската и на здравствената заостанатост во земјата.

Состојбата со маларијата во ФНРЈ по ослободувањето;
најзагрозен е регионот на Македонија и на Косово³⁵

И во повоените години, со околу 300 000 заболени годишно, маларијата продолжила да го зема својот данок.³⁶ Големите мочуришта претставувале постојан извор на маларични паразити. Покрај маларијата и туберкулозата, меѓу руралното население биле раширени и цревните

³⁵ Архив Југославије, Фонд: 31, Комитет за заштиту народног здравља, к. 21, а. е. 41.

³⁶ Алексоски, 80 години Републички завод за здравствена заштита, 26.

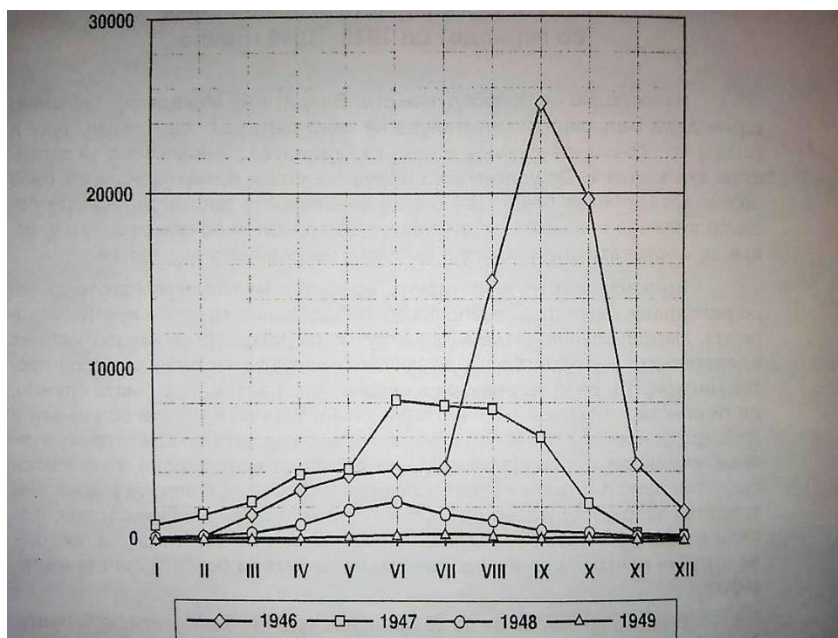
заразни заболувања. Подемот на епидемиите го алармирал Министерството за народно здравје, кое презело и почнало да спроведува итни мерки за подобрување и за надминување на состојбата. Во рамките на големата антималярична кампања, како дел од преземените теренски активности, била спроведена акција за пресушување на Моноспитовското Блато³⁷ во Струмичкото Поле. Во таа акција бил ископан канал во должина од 24 160 м, при што се добила и обработлива површина од 8 000 хектари. Се спровело и резидуално прскање со 25-процентна емулзија на инсектицидот ДДТ.³⁸

Сепак, во 1946 година биле регистрирани 600 000 заболени од маларија, што претставувало речиси три четвртини од вкупниот број заболени во Југославија.³⁹ Во периодот од 1946 до 1948 година болеста во Македонија имала свои сезонски падови и пораста.

³⁷ Во периодот од 1947 до 1963 година биле спроведени интензивни мерки за пресушување на Моноспитовското Блато, при што е ископан Моноспитовскиот Канал и е изграден Младинскиот Канал во подножјето на планината Беласица. Љупчо Меловски, Ѓорѓе Иванов, Наталија Ангелова, и сор. уредници, „Моноспитовското Блато по Втората светска војна“, *Моноспитовско Блато: последното мочуриште во Македонија*, (Струмица: 2008), 8, https://www.academia.edu/3142515/Моноспитовско_Блато_последното_мочуриште_во_Македонија (пристапено на: 30.11.2017).

³⁸ Државен архив на Република Македонија – Скопје, Подрачно одделение – Тетово. Фонд: 736, Ристо Брезјанин, Историја на здравствената култура на Тетово, необјавен труд, к. 1. а. е 110.

³⁹ Јосимовска, *Завод за здравствена заштита – Штип*. 90 години, 135.

Движење на маларијата во Македонија во периодот 1946 – 1949 година⁴⁰

Започнало организирање на антималяричната служба, во чии рамки на територијата на целата земја биле формирани осум антималярични инспекторати, и тоа во: Штип, Струмица, Кочани, Куманово, Гостивар, Охрид, Битола и Велес.⁴¹

На седницата одржана на 22 мај 1946 година, Пленумот на Комитетот за заштита на народното здравје, како дел од активностите во борбата против маларијата го смета и преобразувањето на Хигиенскиот институт во Скопје во Сојузен институт за маларија и останати субтропски болести со задача: „(...) а/ да стане висококлучна медицинска школа за оспособување малариолози и други противмаларични

⁴⁰ Николовски, Прилози за историјата на здравствената култура на Македонија, 337.

⁴¹ Ibid., 336.

работници; 6/ да стане центар за научно-методолошки испитувања и разработка на теоретски и на практични прашања во борбата против маларијата (...).⁴²

Во текот на 1947 година, на иницијатива на Комитетот се организирале и курсеви за: „(...) 1/ микроскописти и за технички асанатори – 6 месеци, посетуван од 20 курсисти; 2/ микроскописти – 6 месеци со 29 курсисти; 3/ 15-дневен курс за асанатори со 37 курсисти; 4/ лекари малариолози; 5/ курс за помошни медицински сестри – 6 месеци со 22 курсисти; 6/ курс за лекари педијатри – 20-дневен со 14 лекари; (...).⁴³ Во истиот период министерот без ресор и претседател на Комитетот за заштита на народното здравје, д-р Димитар Несторов, во извештајот до Претседателството на Владата на ФНРЈ констатирал дека „ширењето на маларијата на целата територија на ФНРЈ и покрај дотогашните активности, не покажува тенденција на опаѓање, туку напротив, станува сè потешко прашање за здравствената служба (...).⁴⁴

Следната година, како резултат на систематската активност за сузбивање на маларијата, регистриран е пад на заболувањата од дури 11,1 %. Во 1949 година ситуацијата станала пооптимистичка од аспект на поактивното и поорганизирано дејствување.⁴⁵

Во соработка со повеќе меѓународни организации, како УНРРА (UNRRA)⁴⁶, УНИЦЕФ (UNICEF)⁴⁷, СЗО (WHO)⁴⁸, во периодот од 1947 до 1973

⁴² Архив Југославије, Фонд: 31, Комитет за заштиту народног здравља, к. 21, а. е. 41 (документот е на српски јазик).

⁴³ Ibid., к. 6, а. е. 15.

⁴⁴ Ibid., к. 21, а. е. 41.

⁴⁵ Николовски, *Прилози за историјата на здравствената култура на Македонија*, 338.

⁴⁶ United Nations Relief and Rehabilitation Administration, Fonds (Фондови на Обединетите нации за помош, рехабилитација и администрација).

година активно се работело на организирано сузбивање и ерадикација на маларијата на територијата на цела Југославија. Од 1949 до 1953 година антималяриската програма била спроведувана во соработка со УНИЦЕФ. За само четири години во земјата биле испорачани 100 тони 100-процентен инсектицид ДДТ и 30 тони 50-процентен инсектицид ДДТ, емулгатори, лабораториска опрема, превозни средства во вредност од 182 244 американски долари.⁴⁹ Уништувањето на маларичните комарци и на нивните паразитски легла во ендемските подрачја било изведувано со авиони, како и со работни екипи кои дејствувале на теренот. Се правеле бесплатни крвни анализи и се делеле бесплатни лекови за заболените.

Во своето обраќање по повод Светскиот ден на здравјето, генералниот директор на Светската здравствена организација, д-р Марколино Гомес Кандау⁵⁰, изјавил дека „за прв пат во историјата на човештвото само една болест претставува предмет на толку широка меѓународна коалиција. Сите деведест земји-членки на Светската здравствена организација се согласија да ги концентрираат знаењата и средствата за искоренување на маларијата (...).“⁵¹

Како резултат на активностите преземени во повеќето земји од континентална Европа, во шеесеттите години на минатиот век веќе било

⁴⁷ United Nations Children's Fund (Фондот за деца при Обединетите нации).

⁴⁸ World Health Organization (Светска здравствена организација).

⁴⁹ „Suzbijanje i eradicacija malarije u svetu“, *UNICEF dobitnik nobelove nagrade za mir 1965 godine, Jugoslovenska komisija, Pomoc UNICEF-A i Svetske zdravstvene organizacije našoj zemlji na suzbijanju i eradikaciji malarije i nas*, Vol. VII, No. 1 (Beograd: 1974).

⁵⁰ Марколино Гомес Кандау (Marcolino Gomes Candau, 1911 – 1983), бразилски епидемиолог. Од 1953 до 1973 година бил вториот генерален директор на СЗО. <http://www.who.int/dg/candau/en/>, (пристапено на: 30.11.2017).

⁵¹ Алексоски, 80 години Републички завод за здравствена заштита, 30.

постигнато искоренување на болеста. Бројот на заболени од маларија бил намален и сведен на минимум. Земјите во кои сè уште постоела маларија ги трансформирале своите акциски планови за контрола на болеста во планови за ерадикација на маларијата, кои со имплементација на соодветни оперативни методи, препорачани од страна на експертскиот комитет за маларија на СЗО, биле усвоени и прифатени.⁵²

Прифаќајќи го фактот дека искоренувањето на маларијата на предлог на Светската здравствена организација треба да се одвива како меѓународно синхронизирана акција, југословенска влада ѝ се приклучила на светската кампања за ерадикација на маларијата. Во 1959 година Владата на СФРЈ и Светската здравствена организација го потпишале проектот, воедно и договор за ерадикација на маларијата, а во таа пригода СЗО донирала и помош во вредност од 450 000 американски долари.⁵³

Во 1960 година македонскиот Централен хигиенски завод изготвил и презентирал сопствена програма и план за ерадикација на маларијата. За поуспешно изведување на акцијата, Македонија била поделена во три подзони:

„(...) Подзона II/А, во која влегуваа Скопска, Тетовска и Кумановска околија, со седиште во градскиот завод за здравствена заштита во Скопје;

Подзона II/Б, во која влегуваа Битолска и Охридска околија, со седиште во околинскиот завод за здравствена заштита во Битола;

⁵² „Lessons learned during the final stages of malaria eradication in Europe“. *World Health Organization*. WHO/Mal/467, 11 September (WHO: 1964), 467.

⁵³ „Pomoc UNICEF-A i Svetske zdravstvene organizacije našoj zemlji na suzbijanju i eradikaciji malarije i nas, “, *UNICEF dobitnik nobelove nagrade za mir 1965 godine, Jugoslovenska komisija*, Vol. VII, No. 1 (Beograd: 1974).

Подзона II/Ц, во која влегуваа Штипската и Титовелешка околија, со седиште во околинскиот завод за здравствена заштита во Штип (...).⁵⁴

Како резултат на интензивната активност на здравствената служба, за релативно кусо време биле постигнати значајни резултати, а програмата и заедничката соработка на сојузните институции со УНРРА/УНИЦЕФ/СЗО биле успешно завршени. На 19 декември 1973 година во Скопје, генералниот директор на Светската здравствена организација, д-р Тибор Лепеш⁵⁵, му го предава на д-р Ѓорѓи Гаврилски⁵⁶ Сертификатот на Светската здравствена организација со кој се потврдува дека маларијата во СФРЈ е искоренета.⁵⁷

„(...) Господине, имам чест да Ве известам дека на ден 30 ноември 1973 год. името на Југославија е внесено во службениот регистар како подрачје во кое е искоренета маларијата врз основа на извештајот што ми го поднесе директорот на Регионалната канцеларија на СЗО за Европа, како и на неговите препораки поддржани од Комитетот на стручњаци за маларија.

⁵⁴ Николовски, *Прилози за историјата на здравствената култура на Македонија*, 341.

⁵⁵ Тибор Лепеш (Tibor Lepes, 1922 – 2012). Студирал на медицинските факултети во Белград (1940 – 1941) и во Будимпешта (1941 – 1945). Бил специјалист во Институт за паразитологија во Белград, како и директор на Одделот за искоренување на маларијата – Светска здравствена организација, Женева, 1971 – 1973. <https://prabook.com/web/tibor.lepes/758410> (пристапено на: 30.11.2017).

⁵⁶ Ѓорѓи Гаврилски (1911 – 1987), прв примариус и прв специјалист по општа медицина во Македонија. Учесник во НОВ, член на АСНОМ, секретар на Владата на НР Македонија и помошник-министер за народно здравје. https://mk.wikipedia.org/wiki/Ѓорѓи_Гаврилски (пристапено на: 30.11.2017).

⁵⁷ Николовски, *Прилози за историјата на здравствената култура на Македонија*, 344.

Во нашиот неделен епидемиолошки преглед, на секои шест месеци ќе биде објавуван статусот на ерадикација на маларијата во Вашата земја, а врз основа на полугодишните извештаи кои во Регионалната канцеларија ќе ги поднесува Вашата служба одговорна за надзор во поглед на маларијата Во вашата земја.

Ја користам оваа пригода да го изразам своето длабоко задоволство и воедно да Ви честитам Вам и на Вашите здравствени служби кои го постигнаа сето ова.

Господине, примете ја мојата длабока почит.

СЗО Женева

M2/180/11

17.12.1973

Генерален директор,

H. Mahler, M.D(...).⁵⁸

По повод успешно завршената кампања за сузбивање на маларијата, југословенската пошта отпечатила јубилејна марка посветена на оваа акција во тираж од 200 000 примероци.⁵⁹

⁵⁸ „Vesti iz rada UNICEF-a u SFRJ“, *UNICEF dobitnik nobelove nagrade za mir 1965 godine, Jugoslovenska komisija*, Vol. VII, No. 1 (Beograd: 1974).

⁵⁹ Ibidem.

Поштенска марка⁶⁰

⁶⁰Види:<https://www.google.com/search?biw=1366&bih=662&tbm=isch&sa=1&ei=ZYEDWuqg>

GIXdwQKytLhw&q=postanska+marka++malariaje&oq=postanska+marka++malariaje
&gs_l=psy-ab.3...16353.18356.0.19071.0.0.0.0.0.0.0.0....0...1.1.64.psy-
ab..0.0.0....0.X8qKoA_BeTE#imgsrc=hliuJcJ7стаУУМ (пристапено на: 4.11.2017).

Gabriela TOPUZOVSKA

**THE MALARIA IN MACEDONIA IN THE PERIOD FROM THE FIRST
WORLD WAR TO ITS ELIMINATION IN 1973**

-SUMMARY-

Malaria is an infectious disease caused by parasite protozoa of the genus Plasmodium. The disease is transmitted by biting the female mosquito of the genus Anopheles. Undoubtedly, malaria is one of the most common infectious tropical diseases, which has passed almost the whole world. In tropical and subtropical zones that represent an endemic area for malaria, lives 40% of the population. In countries with a high incidence of this disease millions of people travel each year.

According to WHO reports, for the first time in the history of humanity, only one illness "THE MALARIA" was the subject of such a broad international coalition.

On December 19, 1973, SFR Yugoslavia it gets the battle with this deadly disease, confirmed by the WHO certificate of eradication.

Елена ВАЛЕВА*

Институт славяноведения РАН

Ольга ИСАЕВА

Саратовский госуниверситет

МАКЕДОНИЯ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ В ТРУДАХ РОССИЙСКИХ/СОВЕТСКИХ ИСТОРИКОВ

Любого специалиста по истории Балкан может поразить факт наличия огромной литературы, в том числе и на русском языке,

* Редакцията со искрено жалење информира дека нашата колешка и соработничка, проф. д-р Елена Валева (1952 – 2017), почина на 10 декември 2017 г. во Москва.

Елена Валева дипломира на Историскиот факултет при Московскиот државен универзитет „М. В. Ломоносов“, а таму ја одбранила и докторската дисертација. Од 1978 г. до крајот на својот живот таа работи во Институтот за славистика при Руската академија на науките (РАН). Нејзиниот истражувачки интерес бил насочен, главно, кон прашањата поврзани со советско-бугарските и со советско-германските односи пред и во текот на Втората светска војна, на политика на Коминтерната на Балканот, на политичкиот развој на балканските држави на крајот од XX и во почетокот на XXI век, на историјата на славистиката во Франција и др. Елена Валева била член на Комисијата на историчарите на Русија и на Бугарија, како и член на Меѓународната асоцијација за проучување на државите од Југоисточна Европа.

Проф. Валева е автор или коавтор на следните трудови: История стран Центральной и Юго-Восточной Европы XX века: [Учебное пособие для студентов высшей школы]. М., 1997 (коавтор); The CPSU, the Comintern and the Bulgarians // The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944-1949. Boulder (Colorado), 1997; Советско-германское противоборство на Балканах в контексте международных отношений накануне и в начале Второй мировой войны (1939-1941 гг.) // Россия, Польша, Германия в европейской и мировой политике XVI-XXI вв. М., 2002; Центральноевропейские страны на рубеже XX – XXI веков: Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. М., 2003 (коавтор); Болгария в XX веке: Очерки политической истории. М., 2003 (одговорен уредник и еден од авторите); Болгарское социалистическое государство и турецкая этническая общность (1980-е годы) // Национальные меньшинства в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: исторический опыт и современное положение. Москва, 2014; Евроинтеграция Болгарии: ожидания и реальность // Между Москвой и Брюсселем. М., 2016 и др.

Подетални информации за Елена Валева можат да се најдат на: <http://inslav.ru/people/valeva-elena-lyubomirovna-1952-2017>

касающей Македонии. Авторы этой статьи поставили перед собой задачу выяснить: 1) каковы причины неугасающего интереса к этой центральной области Балкан; 2) какие проблемы интересовали исследователей в императорской России, Советском Союзе и современной Российской Федерации; 3) какова была их идеологическая мотивация и какие научно-познавательные задачи они ставили перед собой; 4) какими методами исторического исследования они пользовались и какие формы исторического знания преобладали в тот или иной период¹.

Интерес российских исследователей к Македонии проявился значительно позднее, нежели к другим славянским землям. Объясняется это тем, что до конца XIX века Македония – отсталая периферия Османской империи – не играла сколь-нибудь заметной роли. Но после Берлинского конгресса 1878 г. она приобрела важное геополитическое значение не только для формировавшейся системы независимых государств региона, но для политики великих держав. В начале XX века в условиях менявшегося распределения сил на мировой арене это значение только возрастало. Известно, что именно македонский вопрос – вопрос о судьбе османской провинции – стал основной причиной серии региональных конфликтов и войн начала XX века, проложивших дорогу к Мировой войне 1914-1918 гг.

В силу того, что Балканы всегда были зоной приоритетных внешнеполитических интересов Российской империи, события в Македонии на рубеже XIX-XX вв. оказались в центре внимания российских политиков и ученых. Следует напомнить, что традиция и

¹ В связи с ограниченным объемом статьи в ней рассматривается лишь новая и новейшая история Македонии.

идеология внешней политики Российской империи всегда предполагали деятельную поддержку и защиту единоверного и единокрвного славянского населения Балкан. Уже с конца XIX века в России стали появляться первые публикации об этом крае Османской империи. Рассказы и фотографии, свидетельствовавшие о тяжелом положении местного христианского населения, образно говоря, были «фотографической съемкой» объекта. В начале XX века, когда ситуация в Македонии осложнилась и грозила новым обострением Восточного вопроса, начались интенсивные поездки русских путешественников и ученых в эту область. Наряду с путевыми заметками и научными отчетами появилась и соответствующая научная литература².

В публикациях того времени рассказывалось о произволе турецких властей в македонских вилайетах, приводившем к частым антиосманским выступлениям местного населения, а также анализировалось соперничество соседних стран – Болгарии, Сербии, Греции, мечтавших о полном или частичном включении этой историко-географической области в свои границы. Авторы отмечали, что ожесточенная борьба балканских государств за обладание македонскими территориями была напрямую связана с определением национальной идентичности местного славянского населения, составлявшего основную часть жителей края. В своем большинстве они склонялись к тому, что славяне Македонии имели болгарское самосознание.

² См.: А. Амфитеатов, *Страна раздора. Балканские впечатления* (Санкт-Петербург, 1903); А. Башмаков (Вещий Олег), *Болгария и Македония* (Санкт-Петербург, 1903); Н. Кондаков, *Македония. Археологическое путешествие* (Санкт-Петербург, 1909); А. Селищев, *Доклад на заседании Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском Университете* (Казань, 1914); Н.С. Державин, *Болгаро-сербские взаимоотношения и македонский вопрос* (Санкт-Петербург, 1914).

Авторы этих работ, будучи современниками драматических событий, по сути, не имели возможности оценивать их спокойно и беспристрастно. Поэтому большинство работ, не отличавшихся глубоким осмыслением происходящего, носило скорее публицистический, нежели научный характер и формировало публицистическое историческое знание. Тогдашние публикации субъективно и даже тенденциозно описывали и объясняли события, происходившие в то время в Македонии, чтобы соответствующим образом обосновать внешнеполитический курс Российской империи на Балканах или политику какой-либо политической партии России.

Так, политически ангажированным историком был П.Н. Милюков – видный представитель русского либерализма и крупный специалист по балканским проблемам. Он часто посещал Македонию как ученый, путешественник и как государственный деятель. Результатом этих поездок стали серия статей в газете «Русские ведомости» и журнале «Вестник Европы», а также книга «Балканский кризис и политика А.П. Извольского»³. Сделав вывод о преобладании в Македонии болгарского населения, Милюков признавал притязания Болгарии на эту территорию вполне обоснованными, тем более что Болгария, в отличие от Сербии и Греции, выступала против ее раздела. Милюков считал невозможным нарушение территориальной и национальной целостности Македонии. Не скрывая своих явных симпатий к стремлению Болгарии восстановить Сан-Стефанские границы, Милюков подчеркивал необходимость решения македонского вопроса путем предоставления Македонии автономии в составе Болгарского государства. Следует отметить, что

³ П.Н. Милюков, *Балканский кризис и политика А.П. Извольского* (Санкт-Петербург, 1910).

Милюков не исключал возможности и обретения Македонией автономии в составе Османской империи. В дальнейшем он обходил молчанием вопрос о государстве, в рамках которого необходимо предоставить Македонии автономию, делая упор на сохранении ее целостности. В цикле статей, опубликованных в газетах «Речь» и «Саратовский листок» (с 22 декабря 1912 г. по 12 марта 1913 г.), Милюков впервые представил точку зрения македонской интеллигенции и деятелей ВМОРО, которые выступали за единую и неделимую Македонию. Милюков отмечал, что «македонская» позиция была ближе всего болгарской. Предоставление Македонии автономии при номинальном сохранении статус-кво дало бы Македонии, по мнению Милюкова, шанс стать впоследствии независимым балканским государством.

Войдя в состав международной комиссии пацифистского фонда Э. Карнеги, Милюков как представитель России участвовал в написании доклада по анализу причин и последствий Балканских войн 1912-1913гг. Поскольку свои выводы о положении в Македонии в период военных событий Милюков основывал почти исключительно на болгарских материалах, то он подвергся критике за отсутствие объективности. Этот доклад комиссии Карнеги до сих пор не принимается в Сербии и Греции и не используется в качестве источника при изучении Балканских войн. Сомнения в беспристрастности П.Н. Милюкова может усилить также и то обстоятельство, что в «Письмах из Македонии», он делал однозначный вывод о преобладании болгарского населения в крае, отмечая при этом, что вполне определенное болгарское самосознание имело только городское население⁴.

⁴ Научно-исторические взгляды П.Н. Милюкова по македонскому вопросу исследованы в диссертации С.Г. Мирзоевой *„Место македонского вопроса в научной и*

Если П.Н. Милюков, лидер партии кадетов, главный смысл событий 1912 г. на Балканах видел в национальном освобождении славянских народов, то В. И. Ленин, лидер российских социал-демократов, следуя установкам К. Маркса, усматривал суть тогдашних балканских событий в социально-экономическом освобождении Македонии, последнего бастиона средневековья в Восточной Европе. Выделяя в Балканских войнах 1912–1913 гг. в качестве главных общественно-экономический и классовый аспекты, Ленин утверждал, что для Македонии завоевание ее Болгарией и Сербией означают буржуазную революцию, своего рода 1789 или 1848 годы. Победам балканских стран над Турцией Ленин придавал всемирно-историческое значение, полагая, что подрыв феодализма в Македонии означает великий шаг в общественном развитии балканских стран, задержанного

политической деятельности П.Н. Милюкова: 1898-1917 гг.“, защищенной в Нальчике в 2002 г. В целом соглашаясь с выводами автора, можно возразить ему только по следующему вопросу. С.Г. Мирзоева полагает, что в решении македонского вопроса Милюков расходился с официальной российской позицией. Действительно, общим местом в историографии стало утверждение, что российская дипломатия, отвергая в принципе популярную идею автономии Македонии, активно содействовала накануне и в период Балканских войн 1912-1913 гг. ее разделу между соседними государствами, причем в ущерб национальным интересам Болгарии. Однако если рассматривать все действия и предложения России по умиротворению Македонии с 1903 г. (Мюрцштегская программа) по 1913 г., то можно увидеть последовательное движение от весьма ограниченных преобразований в македонских вилайетах к весьма радикальным, открывавшим путь к изменению их административного устройства и введению автономного управления. (Подробнее см.: О.Н. Исаева, „От войны к войне: проблема Македонии в русско-болгарских отношениях (1878-1913 гг.)“, сборник *Россия-Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII-XXI вв. Российско-болгарские научные дискуссии* (Москва, 2010)).

турецким абсолютизмом и крепостническими отношениями. Войны на Балканах, по мнению Ленина, открывали новую главу всемирной истории, в которой исторической задачей демократических сил балканских стран, прежде всего балканского крестьянства всех национальностей, становилось окончательное освобождение от помещичьего и монархического гнета путем революции. Вину за исключительную кровопролитность Балканских войн Ленин возлагал на «коронованных разбойников и буржуазию»⁵. Статьям В. И. Ленина о Балканском кризисе 1912 г. надо уделить особое внимание потому, что высказанные там оценки и выводы способствовали зарождению марксистской традиции в отечественной, да и мировой историографии. Суть ее состояла в приоритетном исследовании экономического фактора и классовой борьбы как движущей силы исторического развития.

До раздела Македонии, осуществленного балканскими странами в 1912–1913 гг., ее история в России изучалась в основном как история территории. После Первой мировой войны, в целом закрепившей итоги Балканских войн, Македония, если и рассматривалась советскими авторами, то лишь в контексте истории государств, ее разделивших. К тому же, после большевистского переворота 1917 г. в России коренным образом изменилось содержание ее внешней политики на Балканах, которые стали рассматриваться новым советским руководством как важный резерв мировой революции. Поэтому в 1920-х – первой половине 1930-х годов положение в македонских землях анализировалось в

⁵ В.И. Ленин, *Балканские народы и европейская дипломатия*. Полн. собр. соч., 5 изд., т. 22. (Москва, 1968); он же, *Новая глава всемирной истории*, там же; он же, *Ужасы войны*, там же; он же, *Социальное значение сербско-болгарских побед*, там же; он же, *О лисе и курятнике*, там же; он же, *Позорная резолюция*, там же; он же, *Балканская война и буржуазный шовинизм*, там же, т. 23 (Москва, 1973).

основном с точки зрения возможности дестабилизации политической ситуации в Болгарии, Греции и Югославии и создания там революционной ситуации. Авторами большинства статей в журналах «Коммунистический Интернационал», «Мировое хозяйство и мировая политика», проявлявшими гипертрофированное внимание к революционному движению в регионе, были не столько профессиональные историки, сколько партийные публицисты. Со второй половины 1930-х годов революционные движения малых народов данного региона теряют свою былую значимость для советского руководства. В условиях начавшейся Второй мировой войны, когда знание исторического опыта приобрело особую актуальность, советские историки вновь стали обращаться к проблематике Балканского кризиса начала XX в.⁶

Новый всплеск интереса к Балканам в целом и к Македонии в частности, наступил после Второй мировой войны. Тогда в советской политике в регионе большевистский мессианизм соединился со старыми имперскими планами России. Особое место в этих планах «сталинского панславизма» уделялось обновленной Югославии и Болгарии. После образования в рамках югославской федерации македонской республики в СССР началось ее изучение по страноведческому принципу. В то время вообще отдавался приоритет изучению стран и народов по этническому принципу. Официальное рождение нового южнославянского народа, получившего этноним «македонцы», открывало возможность создания новых гуманитарных дисциплин, связанных с его языком, историей и культурой. Следует отметить, что власти социалистической Югославии

⁶ А.А. Могилевич и Айрапетян М.Э., *На путях к мировой войне. 1914–1918* (Москва, 1940).

приложили значительные усилия для формирования особой македонской идентичности: она была институализирована в федеральные системы, гарантировавшие республике большие права, в ней целенаправленно развивалась сфера образования и культуры.

Но изучение в СССР всего корпуса проблем, связанных с историческим и культурным прошлым и настоящим Македонии, сразу же столкнулось с немалыми трудностями, носившими идеологический и политический характер.

Во-первых, конфликт между партийным и государственным руководством Советского Союза и Югославии 1948–1953 гг. крайне осложнил объективное изучение в СССР истории всех славянских народов, входивших в югославскую федерацию. К тому же, пресловутый македонский вопрос и после Второй мировой войны продолжил свое существование в качестве важнейшего фактора балканской политики. Новым моментом стало то, что разделившие Македонию страны оказались в противоположных военных блоках (Греция – в НАТО, Болгария – в ОВД), а социалистическая Югославия, по сути, стала страной нейтральной. В силу этого обстоятельства значение македонского вопроса резко возрастало в периоды международных кризисов. Македонский вопрос не только усиливал напряженность между западным и восточным военно-политическими блоками (в период гражданской войны в Греции), но и существенно ослаблял «фронт социализма» на Балканах. Между югославскими (македонскими) и болгарскими учеными шли ожесточенные споры по вопросу о том, существует ли македонская нация. Болгарская сторона отказалась в конце 1950-х годов от признания македонцев в качестве национального меньшинства и стала рассматривать население Пиринского края как

этнических болгар, а македонцев, живущих в Югославии, как нацию искусственную, созданную по политическому заказу, а потому ущербную и нежизнеспособную. На позицию болгарских ученых и политиков влияла национальная традиция, в силу которой большинство населения Болгарии смотрело на славянское население Македонии как на неотъемлемую часть болгарского народа.

Этнолингвистические споры между Болгарией и Югославией (Македонией) привели к тому, что македонская тематика была полностью исключена из научной сферы деятельности советских ученых. Но творческая мысль продолжала развиваться, ученые «работали в стол». В качестве примера можно привести первую в советской/российской историографии монографию по истории Македонии XIX в., подготовленную в конце 1960-х годов сотрудником Института славяноведения и балканистики К.Л. Струковой, опубликованную уже после смерти автора в 2004 г.⁷

Необходимость писать о Македонии в справочных и учебных изданиях привела к скандалу вокруг учебника «История южных и западных славян», подготовленного на Историческом факультете Московского университета в конце 1960-х гг.⁸ Советские ученые в 1970 г. в

⁷ К.Л. Струкова, *Общественно-политическое развитие Македонии в 50-70 гг. XIX в.* (Москва, 2004).

⁸ *История южных и западных славян*, ред. И.М. Белявская, И.А. Воронков, В.Г. Карасев, И.В. Созин (Москва, 1969). Подробнее о перипетиях вокруг учебника см.: Е. Валева и Исаева О., „Македонистика под запретом. К истории становления науки в СССР“, сборник *България, Балканите и Русия. XVIII-XXI век. Българо-руски научни дискусии* (София, 2011).

были вынуждены обсуждать вопрос, в каком ключе следует рассматривать историю Македонии: как историю территории, на чем настаивала болгарская сторона, или как историю самостоятельного народа, чего требовали югославы. К общему заключению так и не пришли, но основы концепции формирования македонской нации были заложены. В 1974 г. в свет вышел 15 том Большой советской энциклопедии (БСЭ) со статьями о Македонии и СР Македонии⁹. Эти материалы вызвали в Югославии настоящий скандал. Острая негативная реакция Болгарии и Югославии на публикации о Македонии справочного или учебного характера, их попытки придать им политическое звучание привели к фактическому запрету в СССР на исследования в этой области.

Советская концепция становления и развития македонского этноса впервые наиболее подробно была сформулирована в рецензии на пресловутый учебник по истории южных и западных славян, подготовленной в Институте славяноведения и балканистики АН СССР в 1970 г. Кратко суть этой концепции сводилась к следующему. Когда речь идет о средневековье, нет оснований говорить о существовании особого македонского народа на территории Македонии. Развитие национально-освободительного и культурно-просветительного движения в Македонии на протяжении большей части XIX века шло в общем русле болгарского национального Возрождения, начало формирования македонской нации приходится на вторую половину XIX века. Берлинский трактат 1878 г. изменил судьбу македонских земель и их населения. И хотя этническая, языковая, культурная общность Македонии и Болгарии еще сохранялась, раздельное существование их территорий способствовало возникновению особых местных задач и стремлений. Постепенно

⁹ Автор исторического очерка – Л.Я. Гибианский.

экономическая, политическая и культурная специфика вела, по мнению авторов рецензии, к вызреванию элементов македонской нации.

Со времени раздела македонских земель после Второй Балканской войны (1913 г.) социально-экономические и общественно-культурные процессы в разных частях Македонии пошли самостоятельным путем. Македонское национальное самосознание, язык и литература находились в процессе формирования вплоть до Второй мировой войны. Лишь образование Народной Республики Македония в рамках ФНРЮ положило начало «новому этапу развития македонского самосознания и формирования македонской нации в условиях социалистического строительства». Авторы рецензии сочли необходимым четко «констатировать факт: в рамках Социалистической Республики Македония развернулся процесс складывания македонской социалистической нации»¹⁰.

Начавшиеся в 1990-е годы кардинальные изменения общественно-политических условий в СССР не могли не отразиться на развитии исторической науки. Стала меняться тематика исследований, наметились новые приоритеты в методологии. С исчезновением идеологических запретов усилился интерес к острым национальным проблемам в Центральной и Юго-Восточной Европе, в том числе к македонскому вопросу. С крахом советской системы исчезли все ненаучные, политические причины запрета на изучение македонской проблематики. В условиях архивной «революции» начала 1990-х годов открылась возможность исследовать ее с подлинно научных позиций. В коллективных трудах по истории Болгарии, Югославии, по истории

¹⁰ Подробнее см.: Е. Валева и Исаева О., „Македонистика под запретом. К истории становления науки в СССР“.

международных отношений на Балканах, изданных в постсоветский период, появились главы, посвященные истории Македонии¹¹.

Опираясь на недоступные прежде архивные фонды, вооруженные обновленным научным инструментарием, ученые вновь обратились к ключевой проблеме Балкан конца XIX – начала XX века – македонскому вопросу.

Исследованием истоков и содержания македонской проблемы стали заниматься Исаева О.Н., Ямбаев М.Л., Сквозников А.Н., Лабаури Д.О.¹². Осмысливая исторический феномен македонского вопроса, они справедливо отмечают, что в разные исторические периоды в него вкладывали различное содержание. Сложилось устойчивое представление, что после 1878 года главным было политическое содержание, то есть политическое будущее трех македонских вилайетов, на обладание которым претендовали все соседние государства. Политическая составляющая неизбежно вызывала актуализацию и другого аспекта македонского вопроса – этнического, связанного с определением национальной принадлежности местного славянского

¹¹ См.: *Нации и национальный вопрос в странах ЦЮВЕ во второй половине XIX - начале XX века* (Москва, 1991); *Очаги тревоги в Восточной Европе (Драма национальных противоречий)* (Москва, 1994); *Болгария в XX веке. Очерки политической истории* (Москва, 2003); *История Югославии в XX веке: очерки политической истории* (Москва, 2011); *На путях к Югославии: за и против* (Москва, 1997); *В «пороховом погребе Европы». 1878–1914* (Москва, 2003).

¹² См., напр.: Д.О. Лабаури, „Идеология македонизма в 1886-1903 гг.“, *Славяноведение* (2005), 2; он же, *Болгарское национальное движение в Македонии и Фракии в 1894 – 1908 гг.: идеология, программа, практика политической борьбы* (София, 2008); М.Л. Ямбаев, „Сербская политика в Македонии на рубеже XIX–XX веков глазами русских консулов“, сборник *Двести лет новой сербской государственности* (Санкт-Петербург, 2005; А.Н. Сквозников, *Македония в конце XIX - начале XX века – яблоко раздора на Балканах* (Самара, 2010).

населения. Исследователи выявили феномен лабильности этнического сознания части славянского населения Македонии. В ряде работ убедительно показывается, что неопределенность национального самосознания, присущая преобладающей части македонских селян, создавала благоприятную почву для деятелей болгарской, греческой и сербской пропаганд, а те, в свою очередь, способствовали разворачиванию в Македонии этномотивированного терроризма¹³. Анализ путей разрешения македонской проблемы, предлагавшихся в конце XIX – начале XX вв. как внутренними, так и внешними силами, показал, что тупиковыми оказались и революционный, и эволюционный (мирный) путь. В результате была открыта дорога к военному решению проблемы силами самих балканских государств.

Открытие архивов стимулировало исследование македонского движения в рамках международного коммунистического движения 1920–30-х гг.¹⁴ Если в начале своей деятельности Коминтерн не уделял внимания национальному вопросу, считая его отвлекающим внимание от классовой борьбы, то затем в нем стали усматривать катализатор революции. Что касается Балкан, то здесь пропаганда этнического сепаратизма сочеталась с балканским федерализмом. В статьях Р.П. Гришиной показана эволюция отношения большевистского руководства

¹³ О.Н. Исаева, „Мюрцштегский опыт «умиротворения» Македонии“, сборник *Македония. Проблемы истории и культуры* (Москва, 1999); она же, „Национальное самосознание славянского населения Македонии в начале XX века“, *Славяноведение* № 3 (2002); В.И. Косик, „Гордиев узел Балкан“, сборник *Македония. Проблемы истории и культуры* (Москва, 1999); М.Л. Ямбаев, „Четы Внутренней македонской организации на начальном этапе деятельности“, *Славяноведение* № 1 (2006).

¹⁴ *Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции в документах центральных российских архивов начала – середины 1920-х годов* (Москва, 2000–2003).

к македонскому вопросу, который со временем стал рассматриваться в качестве одного из важнейших инструментов прогнозируемой на Балканах революции. Балканская коммунистическая федерация приняла решение о наличии уже в то время отдельных македонской, фракийской, добруджанской наций¹⁵.

Вопрос о времени появления на исторической арене македонской нации до сих пор сохраняет свою дискуссионность и требует углубленного изучения. Но исследователям, занятым поисками конкретных дат или событий, так или иначе связанных с этим процессом, стоит прислушаться к мнению авторитетного российского историка Р.П. Гришиной, полагающей, что в условиях Балкан «с их этнической чересполосицей, с частой вынужденной миграцией населения с места на место, из страны в страну особенно трудно определить, когда „начинается“ собственно нация, а также затруднительно сказать, когда ее строительство более или менее состоялось»¹⁶.

Еще одной проблемой, пользующейся повышенным вниманием российских историков, являются планы Москвы в отношении Македонии в период Второй мировой войны и в первые послевоенные годы, а также проекты балканской интеграции, обсуждавшиеся балканскими

¹⁵ Р.П. Гришина, „Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции (по документам Коминтерна)“, сборник *Национальный вопрос в Восточной Европе: прошлое и настоящее* (Москва, 1995); она же, „Формирование взгляда на македонский вопрос в большевистской Москве. 1922–1924 (По документам российских архивов)“, сборник *Македония: проблемы истории и культуры* (Москва, 1999); Я. Войтова, *Македонский вопрос и политика Коминтерна (1918–1925)*. Автореферат дисс. (Краснодар, 2007).

¹⁶ Р.П. Гришина, *Лики модернизации в Болгарии. (Бег трусцой по пересеченной местности)* (Москва, 2008), 101.

коммунистическими лидерами в период антифашистского Сопротивления. Планы кардинального решения македонского вопроса в конце Второй мировой войны, предлагаемые Москвой и компартиями Болгарии и Югославии, исследованы Л.Я. Гибианским. Они касались изменения границ Македонии в рамках федерации южных славян. Автор вскрыл нарастание противоречий между Тито и Димитровым по вопросу о южнославянской федерации, в рамках которой и предлагалось окончательное решение македонского вопроса. Нарастающее противостояние двух складывающихся блоков в мировой политике и его влияние на послевоенное устройство Балкан, в ходе которого периодически всплывал вопрос о Македонии, исследовал А.С. Аникеев¹⁷.

В рамках темы становления новых независимых посткоммунистических государств Юго-Восточной Европы объектом исследования стала Республика Македония, обретшая свою независимость в 1991 г.¹⁸. Специалисты пытались выяснить, почему этому государству, несмотря на всю остроту межнациональных отношений, крайне тяжелое социально-экономическое положение, враждебное

¹⁷ Л.Я.Гибианский, „Проблема Македонии и вопрос о федерации на Балканах в отношениях между Москвой и коммунистами Югославии и Болгарии в 1941–1945 гг.“, сборник *Македония: проблемы истории и культуры* (Москва, 1999); А.С. Аникеев, „Македонская проблема в контексте международных отношений на Балканах. (1943–1949)“, сборник *Македония: проблемы истории и культуры*; он же, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США в начальный период «холодной войны» (1945–1957)* (Москва, 2002).

¹⁸ А.В. Карасев, В.И. Косик, „Этапы борьбы македонского народа за независимость“, сборник *Македония. Путь к самостоятельности. Документы* (Москва, 1997); Е.Ю. Гуськова, „Первые шаги Македонии на пути самостоятельности (1991–1995 гг.)“, сборник *Македония. Путь к самостоятельности*; С.А. Романенко, *Югославия: история возникновения, кризис, распад, образование независимых государств* (Москва, 2000).

внешнее окружение и бушевавшие по соседству вооруженные конфликты, на протяжении почти 10 лет удавалось сохранять мир и спокойствие. Затем их внимание привлекло острое македоно-албанское противостояние начала 2000-х гг. Подводя промежуточные итоги двадцатилетнего существования этого государства, исследователи отмечают, что Республика Македония, обремененная многими проблемами экономического, этнодемографического, внешнеполитического характера, находится в политической «серой зоне», характеризующейся синдромом бесплодного плюрализма. Смена у руля политических партий, построенных либо по гражданско-социальному, либо по этнически-государственному принципу, не приводит к существенным изменениям во всех сферах жизни. Разность этнических идентификаций, менталитета и конфессиональной принадлежности во многом обуславливает высокий уровень конфликтности межличностных отношений, зачастую транслируемых на политическую систему общества¹⁹.

В последнее десятилетие российские исследователи плодотворно использовали цивилизационный подход (или, точнее, концепт цивилизации), который позволил смягчить экономический детерминизм и развернуться в анализе исторических процессов к человеку. Введение концепции модернизации, давно используемой в западной исторической науке, также расширило операционное поле для российских ученых, помогло им выйти за пределы узких страноведческих исследований и применить междисциплинарный инструментарий.

¹⁹ Юго-Восточная Европа в эпоху кардинальных перемен (Москва, 2007); Е.Г. Пономарева, *Политическое развитие постюгославского пространства (внутренние и внешние факторы)*(Москва, 2007).

Коллектив Института славяноведения РАН подготовил целую серию трудов под общим названием «Человек на Балканах», посвященных различным аспектам модернизации в традиционном обществе балканских стран. Этот крупномасштабный проект позволил выявить не только специфику региона, но и сопоставить развитие отдельных его государств. В трудах этой серии была затронута и македонская проблематика. Дальнейшее развитие она получила в монографии Р. П. Гришиной «Лики модернизации в Болгарии»²⁰. В ней македонский вопрос исследован автором и на партийном, и на государственном уровне. Рассматривая дилемму, вставшую перед Болгарией и другими балканскими государствами в начале XX века – война или модернизация, автор делает вывод, что выбор в пользу войны был сделан при большом давлении «македонствующих». Приоритет же силовой политики над проведением в жизнь курса на развертывание производительных сил затормозил движение балканского общества по пути действительной модернизации. Балканские войны 1912–1913 гг. оборвали линию экономического и социокультурного восхождения Болгарии, добытого трудом ее населения за 30 лет после Освобождения. Обращаясь к «вечному» для Балкан национальному вопросу, один из авторов работ указанной серии «Человек на Балканах», Ар.А. Улунян приходит к парадоксальному выводу, что именно «решенность “государственного вопроса” в его балканской форме с этнополитической моделью государственно-территориальной организации вела к нерешенности так называемого национального вопроса»²¹.

²⁰ Р.П. Гришина, *Лики модернизации в Болгарии*.

²¹ *Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX – первая половина XX в.)* (Москва, 2004), 127.

Следуя антропологическому принципу, отечественные ученые проявили в последнее время особый интерес к личности и ее роли в истории. Этот интерес вполне оправдан, поскольку уравнивает прежний крен в сторону абстрактных изысканий из истории классов, социальных групп, их борьбы за смену общественных формаций. Усилиями целого коллектива авторов была создана галерея наиболее ярких лидеров стран Центральной и Юго-Восточной Европы, объединенных идеей объединения нации и создания единого государства²². Герои этой книги, вошедшие в пантеон национальной истории, выступили на ее авансцену в переломную для всего континента эпоху, центральным событием которой стала Первая мировая война. Именно с ней они связывали окончательное решение «своего» национального вопроса, реализацию «национального идеала».

В названном издании впервые в российской исторической литературе создан портрет знаковой фигуры для Болгарии и Македонии – Тодора Александрова, профессионального революционера-террориста, принимавшего самое непосредственное участие во всех перипетиях македонского вопроса²³. Еще до недавнего времени в исторической и мемуарной литературе (главным образом, болгарской) Т. Александрова либо превозносили, либо ругали, а его деятельность замалчивали, он побывал и героем национально-освободительной борьбы, и военным преступником. Основываясь на недавно введенные в научный оборот

²² *До и после Версаля. Политические лидеры и идеи национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе* (Москва, 2009).

²³ Р.П. Гришина, „Между Болгарией и Македонией: идеи и практика Тодора Александрова (миф о легендарном болгарском патриоте)“, сборник *До и после Версаля. Политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе*.

болгарскими специалистами документальные материалы, автор соответствующей статьи Р.П. Гришина попыталась воссоздать объективный образ этого крайне неоднозначного политического деятеля, воинствующего революционера, проложившего путь к войне на Балканах с помощью циничных провокаций с массовыми жертвами в Македонии. Развенчивая «миф о легендарном болгарском патриоте», Гришина задается вопросом: чего же хотел в действительности Александров – свободы Македонии или власти над ней? Чем была для него Болгария? Дать прямые ответы на эти вопросы, считает автор, не получилось ни у его современников, ни ныне – притом ни в Республике Македония, ни в Республике Болгария.

В последнее время стали исследоваться новые аспекты македонской истории. Так, церковная жизнь в Македонии в первой половине 1940-х гг. анализировалась исследователем из Санкт-Петербурга М.В. Шкаровским²⁴. Он пришел к выводу, что основание самостоятельной Македонской православной церкви происходило при активной содействии коммунистического руководства Югославии, заинтересованного в ослаблении власти Сербской православной церкви.

Современные российские исследователи, расчищая историческое поле от почти вековых политических наслоений в виде мифов и стереотипов, не оставили без внимания мифологическую трактовку национальной истории, характерную для современной македонской историографии и, по сути, являющуюся примером использования истории в политических целях. В статьях В.К. Волкова, В.А. Шнирельмана были подвергнуты справедливой критике попытки македонских авторов

²⁴ М.В. Шкаровский, „Церковная жизнь в Македонии в 1941-1944 годы и создание Македонской православной церкви“, *Славяноведение* № 5 (2012).

экстраполировать историю своей страны в далекое прошлое, придать ей легендарный характер. Указанные авторы отмечают, что безраздельное господство этноцентризма при создании национальной истории приводит не только к искажению исторических реалий, но и к расхождению с общепринятыми достижениями мировой исторической науки. В статье О.Н. Исаевой рассматриваются основные тезисы концепции запоздалого развития македонской нации, концепции радикального македонизма, имевшего сначала «славянскую», а затем «античную» версии²⁵.

Беглый анализ рассмотренных работ позволяет уловить критическое отношение современных российских авторов к предшествующей во многом идеологизированной историографии и стремление обратиться к дискуссионным вопросам. Их анализ фактического материала в системном контексте позволяет взглянуть на историю региона и его отдельных стран как на процесс нелинейного характера со своей динамикой, подверженный воздействию многих факторов. Печально известному македонскому вопросу, как любой крупной проблеме, касающейся исторического бытия народов и государств, пока нельзя присвоить статус «решенной проблемы». Все имеющиеся на сегодняшний день исследования означают не «заккрытие» темы, а новую, более глубокую ее постановку.

²⁵ В.К. Волков, „Македонский вопрос в политике и науке“, сборник *Македония: проблемы истории и культуры* (Москва, 1999); В.А. Шнирельман, „Национальные символы, этноисторические мифы и этнополитика“, сборник *Македония: проблемы истории и культуры*; О.Н. Исаева, „Македонский дискурс в современной историографии“, *Славянский альманах* (Москва, 2009).

Elena VALEVA

Olga ISAEVA

MACEDONIA AS AN OBJECT OF STUDY IN THE WORKS OF RUSSIAN / SOVIET HISTORIANS

-SUMMARY-

The following issues are discussed in this article:

- The reasons of historians' undying interest to the central part of the Balkans;
- The scope of problems viewed by historians in Russian Empire, Soviet Union and Russian Federation;
- Tasks and methods prevailing in different periods of XX century.

The historical research of Macedonia, which is a rather complicated territory in terms of ethnics and religion, started in the end of XIX century. Excessive politicization "of the Macedonian question" made the research extremely difficult in the Soviet time. With the beginning of Perestroika the unofficial ban on the study of the Macedonian perspective in the USSR was withdrawn. Modern Russian researchers seek to understand objectively the key moments in the history of Macedonia, the phenomenon of the "Macedonian Question" on the basis of current scientific knowledge.

Драгица ПОПОВСКА

Институт за национална историја

– Скопје

МЕЃУНАЦИОНАЛНИТЕ ТЕНЗИИ ВО ЈУГОСЛОВЕНСКОТО ОПШТЕСТВО НИЗ ПРИЗМАТА НА СПОРТОТ И НА СПОРТСКИТЕ НАСТАНИ*

Спортот претставува културен и општествен феномен поддржан од државата и обликуван со специфични утилитарни и идеолошки креации, што овозможува увид во различните начини на разбирање на општеството, во прашањата што се приоритетни во дадено време, но и во оние што се маргинализираат. Во оваа смисла, Хулијан наведува дека спортот е огледало на општеството и следствено тој е разумно точна рефлексивна на преовладувачката идеологија која опстојува во рамките на одредена држава во одредено време.¹ Тоа значи дека на него можеме да гледаме како на арена преку која стануваат видливи општествените, политичките и културните промени или случувања.

Од оваа перспектива, овој труд се занимава со настаните поврзани со спортот, односно со спортските манифестации во некогашната

* Трудот е проширена верзија на поглавјето „Спортот и спортските настани како огледало на меѓунационалните тензии во југословенското општество“ презентирани во мојата книга *Спортот и патриотизмот* (Скопје: Институт за национална историја, 2017).

¹ B. Houlihan 1994, цитирано според: Lin Chien-Yu, Lee Ping-Chao, Nai Hui-Fang, „Theorizing the Role of Sport in State-Politics“, *International Journal of Sport and Exercise Science*, 1(1): 24.

југословенска држава (ДФЈ/НРЈ/ СФРЈ), кои даваат увид во различни прашања поврзани со тогашното општество. Во согласност со антрополошките принципи, фокусот не е ставен на самиот спорт, туку на наративите кои циркулираат во рамките на симболичната комуникација што се остварува помеѓу различните учесници во даден спортски настан.

Во таа смисла, истражувањето покажа дека Југословенската Федерација ги употребувала спортот и спортските настани за остварување на идејата за обединување на различните заедници што живееле во нејзините граници или пак за „измазнување“ на разликите меѓу нив, многупати трансформирајќи го спортот во политичка арена. Ова, во крајна линија, имало за цел да го дефинира поединецот во согласност со општествено воспоставените критериуми и да го изгради во духот на социјалистичкиот „југословенски“ патриотизам. Сепак, спортот и спортските настани покрај посакуваните вредности на општествено ниво, многупати ја презентирале и *другата* страна на општеството, онаа на случувањата кои претендирале да ја нарушат идиличната претстава за него. Оттука, во фокусот на овој труд се настани или случувањата поврзани со спортот преку кои стануваат видливи меѓунационалните тензии или антагонизми кои постоеле во југословенското општество. Во овој контекст ќе бидат земени предвид најпрво слетовите, како важен дел од државната политика за организирање манифестации кои настојувале да го акцентираат заедништвото во контекст на „југословенството“, а потоа и фудбалските натпревари, односно навивачките дуели кои се случувале во тие рамки, а кои ја прикажувале „тековната наративност“ во навивачките групи, истовремено овозможувајќи увид во општествените односи во актуелниот момент.

Некогашното југословенско општество го карактеризира трендот на секаков вид масовни прослави, како внимателно осмислени и организирани претстави за народот, при што и учесниците и публиката имаат впечаток дека се дел од општата благосостојба, сила и престиж на поредокот.² Во оваа смисла, одржувањето на слетовите не било само од спортски причини, туку и по повод одбележувањето на државни празници, годишнини или некое меѓурегионално дружење на младите. Најзначаен слет во некогашна Југославија бил оној поврзан со штафетата, кој се одржувал секој 25 мај сè до 1987 година.³

Истражувачките податоци говорат за тоа дека овие манифестации служеле како механизам со кој се настојува да се обезбеди националната интеграција, и тоа преку пораките кои во овие пригоди биле испраќани до членовите на општеството, а биле експресирани преку песни, стихови, политички говори и сл. Токму овие пораки даваат приказ на тоа што се случувало во општеството и со какви проблеми се соочувала самата држава во конкретниот период. Во интерес на просторот, ќе се задржам само на наративите во контекст на претходно поставениот предмет на интерес, се разбира, без претензии за сеопфатност.

² J. Đorđević 1997, 56, цитирано според: Andrijana Ristić, „Od filozofije prvog petogodišnjeg plana do popularne kulture - ilustrovana štampa socijalističke Jugoslavije“, *Kultura*, br. 133 (2011): 342.

³ Штафетното трчање со кое од рака во рака се пренесувала штафетата со честитка за роденденот на Јосип Броз-Тито (25 мај) започнало да се изведува во 1945 година и анимирало голем дел од младата популација. Почнувајќи од 1957 година, датумот 25 мај како роденден на Тито се става во втор план, а овој ден е прогласен за Ден на младоста, по што *Титовата штафета* станува *Штафета на младоста*, која продолжува да се носи сè до 25 мај 1987 година.

Индиции за постоење на тензии од национална природа помеѓу различните заедници кои ја чинеле федерацијата содржи говорот на Јосип Броз-Тито на слетот одржан на 25 мај 1966 година, кога ѝ се обраќа на присутната младина со зборовите: *„Социјалистичкото општество не ги анулира националностите, нивното историско потекло и достигнувањата во минатото, но во социјализмот мора да исчезнат разните национални несогласувања. Никој никого не спречува да каже дека е Хрват, Словенец, Македонец, Србин, Црногорец или припадник на некоја друга нација.“*⁴

Во оваа смисла, во понатамошниот период од постоењето на југословенската заедница, поточно во ноември 1979 година, Тито во друга изјава порачува: *„Спортот мора да биде спорт, колку што може повеќе ослободен од различните негативни страсти и комерцијализам. Особено е опасно и за општеството и за спортските организации ако во спортот се дозволат појави на национална нетрпеливост. Младината треба енергично да застане против таквите појави.“*⁵ Оттука, бројните расправи кои подоцна, во почетокот на осумдесеттите години од минатиот век, го следат слетот поврзан со *Штафетата на младоста*, како што вели Кастратовиќ-Ристиќ, упатуваат „на старо-новата клима на распуштање на југословенството“.⁶

⁴ Веселинка Кастратовиќ-Ристиќ, „Континуитет у дисконтинуитету: Телесне вежбе, слетови, штафетне палице“, во: *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*, Zbornik radova sa naučnog skupa: Okviri konstruisanja jugoslovenskog kulturnog nasleđa, ur. Ivan Kovačević, Beograd (2012): 152.

⁵ Veličković, 32, цитирано според: Adnan Kajtezović, „*The disintegration of Yugoslavia and football*“, University of Northern Iowa, UNI ScholarWorks, Electronic Theses and Dissertations Graduate College, 2015, 56–57.

⁶ Види: „Dan mladosti i Slet 25.05.1986“, *You Tube*, 23.5.2017 (пристапено на: 8.7.2017).

Ваквата клима во општествени рамки е особено видлива за време на подготовките за последниот слет на Денот на младоста одржан во 1987 година. Имено, штафетата и плакатот кои биле изработени по тој повод од страна на едно словенечко дизајнерско студио предизвикале силни тензии во јавноста, кои не стивнале дури ни по изработката на „новото“ решение за нив.⁷ Имено, изгледот на „новата“, последната штафета, која на врвот имала осум црвени точки симболизирајќи ги шесте републики и двете покраини, во некои кругови била протолкувана како закана за тоа дека во југословенските републики ќе потече крв. „Проблематичен“ бил и материјалот од кој била изработена – пластика, што се толкувало негативно, во смисла на минимизирање на нејзиното значење во општествени рамки, затоа што сите претходни биле изработувани од благородни метали.⁸ Сето тоа довело до губење на смислата на штафетното трчање, кое имало за цел да го покаже духот на заедништвото, а кој по смртта на Тито се потпираше, главно, на слоганот: *И по Тито – Тито*.

⁷ За изработката на штафетата било задолжено дизајнерското студио „Нов колективизам“ од Љубљана, како победник на конкурсот објавен за таа цел. Скандалот избил по изработката и излегувањето во јавност на плакатот за манифестацијата, кој бил протолкуван како копија на нацистичкиот плакат на Германецот Рихард Клајн. Од друга страна, првичната верзија на штафета имала облик на купа со осум прстени поставена на држач кој се потпираше на четири ногарки, а пак целата композиција било предвидено да стои на основа во облик на СФРЈ. Многумина ваквата штафета ги потсетувала на коклица, а не била погодна ниту за носење. Скандалите кои ја треселе јавноста продолжиле и по изработката на новиот плакат и на новата штафета – со осум црвени точки. Повеќе за ова види: „Skandalozna Štáfeta mladosti o kojoj se još priča“, *Mondo.rs*, <http://mondo.rs/a797734/Info/Drustvo/Dan-mladosti-1987-poslednja-stafeta.html> (пристапено на: 9.7.2017).

⁸ Ibidem.

Сложената стварност во тогашното југословенско општество е видлива и во говорот кој за време на последниот слет на Денот на младоста го одржал Хашим Реџеџи, претседател на Сојузот на социјалистичката младина на Југославија. Тој при преземањето на штафетата, констатирајќи дека „сегашноста е тешка“, ѝ се обраќа на многубројната публика со зборовите: „Од оваа прослава на Денот на младоста нека потече пораката за братството и единството, која денес значи да пријдеме поблиску еден до друг, да се запознаеме подобро, да имаме повеќе доверба и заемно почитување, да покажеме повеќе разбирање за нашите разлики, а уште повеќе за единството. Националната припадност, рамноправноста на народите и народностите не е и не смее да биде пречка за јакнење на југословенскиот социјалистички патриотизам во Титовата слободна независна и неврзана Југославија.“⁹

Ова многу јасно покажува дека државните челници биле целосно свесни за фактот дека нарушувањето на општествено пласираната идеологија, во контекст на генерираните заеднички – југословенски вредности, како краен резултат ќе го има распаѓот на државата. Токму затоа се и обидите во насока на тоа меѓунационалните проблеми да се надминат преку промоција на почитта кон разликите и преку јакнење на југословенскиот патриотизам.

Во овој контекст, најпопуларниот спорт во некогашна Југославија – фудбалот, претставува идеален терен за создавање на интегративниот „југословенски дух“ во мултиетничката држава. Фудбалските клубови формирани по Втората светска војна не само што биле именувани според социјалистичките југословенски вредности туку и симболичните

⁹ „Poslednji Dan Mladosti 1987“, You Tube, 23.5.2012 (пристапено на: 8.7.2017).

елементи на нивните грбови (на пр., црвената ѕвезда, петокраката и сл.) биле во функција на воздигнување на доминантната политичка идеологија.¹⁰ Нивните навивачки групи, односно ривалитетот што постоел меѓу нив, како што пишуваат некои автори, во почетокот бил во функција на јакнење на колективниот дух, затоа што ривалството не им донесувало поголем профит на сопствениците на клубовите, туку поголемо општествено признание.¹¹ Сепак, во периодот на осумдесеттите години од минатиот век, кога навивачките групи станале профилирани и многубројни, се појавуваат и инциденти поврзани со националистички испади кои биле изразени особено по смртта на Тито.

Во овој период се појавуваат и навивачко-спортски песни, кои настојуваат да обезбедат сплотување на младината во духот на колективниот „југословенски“ патриотизам. Имено, во книгата со патриотско-спортски песни *Срце на третиот* од авторот Недељко Неша Попадик, која излегува во Белград во 1982 година, се наоѓа и песната „Навијач“. Иван Чоловик ја пренесува нејзината содржина, која го претставува ликот на навивачот.¹²

¹⁰ Најголемиот дел од клубовите кои егзистирале во претходниот период згаснале по ослободувањето или продолжиле да функционираат во поинаква форма. Фудбалскиот клуб Црвена ѕвезда бил создаден под покровителство на полицијата и на разузнавачките служби, а Партизан бил клуб на тогашната Југословенска народна армија. Дел од познатата југословенска фудбалска четворка е и клубот Динамо формиран во Загреб, за кој исто така постои мислење дека е создаден под патронат на полициските и на разузнавачките служби. Четвртиот и единствениот меѓу нив кој ја „преживеал“ војната е сплитски Хајдук. Види: Ivan Đorđević, *Antropolog među navijačima* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2015), 45. Во Македонија, скопскиот фудбалски клуб Вардар е формиран во 1947 година со спојување на фудбалските друштва Победа и Македонија.

¹¹ Radomir Đurđić, „Sport i ideologija“, *Sociološka luča*, X/1 (2016): 59.

¹² Песната ја презентира авторот Иван Чоловик во еден од своите трудови, наведувајќи дека идејата за спортското навивање е подготовка за војна (ако затреба)

„Од оних сам
што после победе певају касно у ноћ.
И што ће противничком навијачу
разбити њушку,
од оних што ако затреба сутра ће ка фронту поћ
и уместо заставе спортске
у руци ће држати пушку(...)“

Претставувајќи го и преостанатиот дел од песната, Чоловиќ пишува дека „овие навивачи патриоти, заедно со своите миленици – фудбалерите, ја чинат Титовата армија“:

„И зато (...) Пре него што се зачује пиштаљка знана
и знак за почетак меча да,
сетите се земље партизана
и знајте: сад ви сте
Титова армија!
(...)
Напред у име домовине (...) У име Куће цвећа (...)
Напред у име тробојке (...) Напред, напред за Тита!“

Како што може да се забележи, преку песната се настојува да се пренесе пораката дека младината без разлика на навивачкиот статус, клупската определба и на ривалството треба да биде обединета за една повисока цел: југословенската *тробојка*. Во овој контекст, навивачите се повикуваат на подготвеност за борба *во име на татковината*, односно *во*

дури и по смртта на Тито. Види: I. Čolović, „Fudbal, huligani i rat“, во: *Antropologija fudbala* (ur. Ivan Kovačević, Bojan Žikić), Nova Srpska antropologija, Edicija zbornika, prvo kolo, knjiga 2, Oddelenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 82.

име на *Куката на цвеќето*, во духот на веќе споменатиот слоган: *И по Тито – Тито*.

Очигледно, развиениот култ кон личноста на Тито се користи во настојувањето да се обезбеди интеграција на различните народи кои ја чинеле федерацијата,¹³ односно да се спречат појавите на национализам во нејзини рамки. Строгите казни изрекувани во оваа смисла сепак не можеле да го спречат сè поголемото ширење на националистичките наративи на фудбалските стадиони во Југославија.

Во овој контекст, интересен е примерот со навивачката група *торцида*, чии членови уште во почетокот на осумдесеттите години од минатиот век скандирале забранети пароли и пишувале политички графити, како, на пример: *SRETAN BOŽIĆ; BRAĆO HRVATI* или *SMRT KOMUNIZMU*, што било строго казнувано од тогашните власти како дело кое е шовинистичко и противдржавно, а графитите испишани вечерта веќе утрото ќе биле избришани.¹⁴

И во 1983 година, за време на фудбалски натпревар на стадионот во Белград, се извикувале содржини кои имале националистички набој. Еве како е опишан овој настан во *Њујорк тајмс* (*The New York Times*) истата година: „На фудбалски натпревар во Белград овој октомври

¹³ Објавувањето на смртта на Јосип Броз-Тито за време на фудбалскиот натпревар помеѓу Црвена звезда и Хајдук на 4 мај 1980 година резултирало со прекин на играта и предизвикало плач кој се слушал низ целиот стадион, на кој имало 50 000 гледачи. Присутните ја пееле песната *Друже Тито, ми ти се кунемо, а братството и единството* се чувствувало насекаде наоколу. Види: „Hajduk - Zvezda 4. Maj 1980.“, *You Tube*, 3.5.2012 (пристапено на: 16.7.2017); „Hajduk - Zvezda Druže Tito Mi Ti Se Kunemo“, *You Tube*, 1.10.2007 (пристапено на: 16.7.2017).

¹⁴ *Torcida Split. Povijest*. Види: <http://stari.torcida.org/povijest.htm>. Како што е наведено на веб-страницата, презентираниот материјал е дел од книгата *Torcida - pogled iznutra* од авторот Дражен Лалиќ (Dražen Lalić).

навивачите на приштинскиот тим од Косово почнаа да извикуваат: 'Е – Хо, Е – Хо!' за Енвер Хоџа.¹⁵ Полицијата интервенира и српските политичари му пишаа на Фудбалскиот сојуз на Приштина барајќи извинување. Во исто време поштата беше бомбардирана, а електричната централа саботирана (...).¹⁶

Инцидент од националистичка природа, според достапните податоци, се случил и следната, 1984 година, кога на пат за натпревар во Сараево, навивачите на ФК Партизан ги демолирале возот и станицата во Шид и се судриле со полицијата која повикала специјалци со кучиња.¹⁷ Настанот бил вешто прикриен во медиумите поради погубното влијание кое овој инцидент би можел да го има врз државата, а во контекст на распаѓање на национализмот.

Веќе кон крајот на осумдесеттите години на минатиот век овие наративи се помешале со растечкиот хулиганизам. Потврда за ова наоѓаме во пишувањата пласирани во *Нови лист* (*Novi list*) од октомври 1989 година, каде што се вели: „Фудбалот е одраз на општествените случувања. Навивачите реагираат на случувањата во општеството. Затоа политичарите и квазиполитичарите се креатори на навивачката мода на стадионот. А моментално во мода е национализмот.“¹⁸

¹⁵ Паролата *Е – Хо, Е – Хо!* била за поддршка на Енвер Хоџа, кој бил претседател на СРП Албанија, и ги претставува почетните букви од неговото име и од презимето.

¹⁶ David Binder, „A return to Yugoslavia“, *The New York Times*, 25.12.1983, <http://www.nytimes.com/1983/12/25/magazine/a-return-to-yugoslavia.html?pagewanted=all&mcubz=0> (пристапено на: 12.7.2017).

¹⁷ Види: Zoran Radulović, „Navijači, vlast, huligni: kako smo postali varvari“, *Fokus*, br. 1276, 3.4.2015. Monitor.on line, www.monitor.co.me (пристапено на: 9.7.2017).

¹⁸ *Novi list*, 8.10.1989, цитирано според: Petar Miletić, „Političke ideologije kao važna sustavnica identiteta europskih navijačkih skupina (s naglaskom na Hrvatsku)“, diplomski rad, Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci, Odsjek za povest, 2016, 81.

Практично, сериозните проблеми во контекст на растечкиот национализам, видлив и изразен во спортот, биле особено присутни кон крајот на 80-тите години. Според изјава на еден навивач на Црвена ѕвезда (Црвена ѕвезда) презентирана од Чоловиќ, подготовките за натпреварот помеѓу Црвена ѕвезда и Динамо, кој требало да се игра во Загреб на 21 мај 1989 година, подразбирале задолжително тетовирање на четирите крста (оцила) од српскиот грб на раката на секој навивач, и тоа не само на навивачите на Ѕвезда туку и на партизановците.¹⁹

Од друга страна, во претходно споменатиот риечки *Нови лист*, уште во септември 1989 година било објавено детаљното известување на Градскиот секретаријат за внатрешни работи – Сплит за случувањата од 9 септември во градот Сплит и во неговата околина помеѓу навивачите на Црвена ѕвезда, кои дошле од Белград и од Книн, и навивачите на Динамо и на Хајдук, кои дошле од Загреб со возови. Покрај каменуваните возови, скршените автобуси и физичките пресметки, навивачите користеле и непријателски пароли и пееле провокативни песни.²⁰ Во едно од наредните изданија на весникот е пренесена осудата на „хулиганското дивеење на навивачите од двата тора, пропратено со национализам и шовинизам“.²¹ За ова им била изречена и казна на некои од навивачите, а најголема, 50-дневен затвор, добил еден навивач од Хвар поради „навредување на националните чувства на граѓаните со извикување на стадионот Пољуд дека е Хрват, дека стадионот Хајдук е хрватски стадион и дека ги мрази Србите.“²²

¹⁹ Čolović, „Fudbal, huligani i rat“, 70.

²⁰ *Novi list*, 10.9.1989, цитирано според: Čolović, „Fudbal, huligani i rat“, 70.

²¹ *Ibid.*, 11.9.1989, цитирано според: *Ibid.*, 82.

²² *Ibidem.*

Во почетокот на 90-тите години од минатиот век станува популарно да се искажуваат мислења за политичарите на спортските трибини. Така, во пресрет на изборите во Хрватска, на стадионот *Пољуд*, но и на други стадиони во Хрватска се пеело: „*Haj nek se čuje, čuje, haj nek se zna, svi smo mi vojska Franje Tuđmana; O, Tuđmane, dobit ćemo izbore*“. Вакви скандирања се појавиле и на натпреварот помеѓу Хајдук и Вардар одржан на 15 април 1990 година.²³ Од навивачката група *делии*, пак, кон крајот на 80-тите и во почетокот на 90-тите, често се пеела песната: „*Делије, ајмо сви у глас, Вук, Вук Драшковић навија за нас*“.²⁴ Навивачите на Црвена ѕвезда, исто така, ја истакнувале и својата приврзаност кон Слободан Милошевиќ: „*Ми смо делије из поносне Србије. Изађите на терасу, поздравите српску расу. Од Косова, па до Книна све је Србин до Србина. Слобо, Србине, Србија је уз тебе. Ко то каже, ко то каже Србија је мала. Није мала, није мала, Слободана дала (...)*“.²⁵ Ова е период кога и навивачите на Партизан настојувале да бидат дел од ваквите националистички движења: „*Партизан, Партизан то је српски тим. Слободан Милошевић поноси се с њим*“.²⁶

Сепак, најголемо внимание во контекст на темата привлекуваат т.н. *немири на Максимир* од 13 мај 1990 година, кои се однесуваат на неодиграниот фудбалски натпревар помеѓу белградска Црвена ѕвезда и

²³ Ibid., 42.

²⁴ Ivan Đorđević, „Fudbal i jugoslovenska kriza. Prilog analizi 'nacionalizacije' navijačkog pokreta u bivšoj Jugoslaviji“, *Етноантрополошки проблеми*, н.с. год. 9, св. 4 (2014): 930.

²⁵ Čolović, „Fudbal, huligani i rat, 70–71.

²⁶ Ibid., 71.

загрепски Динамо на стадионот *Максимиr* во Загреб.²⁷ Нередите започнале уште рано утрото на улиците на Загреб, а целосно ескалирале на стадионот, кој бил демолиран, а уништени биле и трамвајски композиции. Ескалацијата на колективната нетрпеливост и омраза се одразила и во песните што се пееле и во скандирањата што си ги упатувале едната и другата навивачка група. Така, *делиите* пееле: „Друже Тито, друже Тито, тебе Срби лажу, они воле, они воле, генерала Дражу, они воле, они воле, генерала Дражу; Мегдоналдс, Мегдоналдс, ми имамо Мегдоналдс, где је вама?“ Од друга страна, *Bad Blue Boys* скандирале: „Hrvatsko, Hrvatsko, moja mati jedina, nezavisna država; Hrvatska, Hrvatska, nezavisna država.“ Тие со себе го носеле хрватското социјалистичко знаме на кое му била исечена петокраката.²⁸

Како што може да се види од претходно презентираното, навивачките групи во овој период го креирале својот идентитет преку отстранување на сличноста, а истовремено и барајќи ја меѓусебната разлика, што се јавува како погодна почва за манифестација на национализам. Во овој контекст, отстранувањето на петокраката од знамето на СР Хрватска и пеењето и скандирањето кое бара ослободување од југословенската идеологија многу јасно го покажуваат општествено-политичкото милје во дадениот период.

Кога зборуваме за настаните од *Максимиr*, треба да се спомене и изјавата на еден од *делиите*, кој себеси се претставува како Пеце Панкер, дадена пред самиот натпревар. Еве дел од интервјуто: „Новинарот: *Што*

²⁷ Овој настан е опишан од страна на многу странски автори кои пишуваат во областа на спортскиот хулиганизам, потоа во медиумите, а за него се снимени и документарни филмови.

²⁸ „Maksimir chaos: interviews with fans just before chaos“, *You Tube*, 8.10.2011 (пристапено на: 11.7.2017).

правиш тука? Пеце Панкер: Дојдов да гледам натпревар. Новинарот: Само тоа? Пеце Панкер: Па добро и малку националистички испади... за Дража, за војводата Вук... Новинарот: Тие (Bad Blue Boys) се за Туцман. Пеце Панкер: Каков бре Туцман... Хрватска никогаш немала своја држава, нема да ја има ни сега...²⁹

Очигледно, настаните од *Максимиr*, кои во себе ги вклучуваат и скандирањата, песните, изјавите на поединци итн., покажуваат силна поврзаност со политиката. Практично, самиот настан влијаел на перципирањето на навивачите како значаен политички фактор.³⁰ Во овој контекст треба да се спомене изјавата на Божидар Спасиќ од тогашната Служба за државна безбедност, кој вели дека истрагата во врска со овие случувања не покажала вмешаност на ниту една политичка структура од тој период, ниту од Србија ниту од Хрватска.³¹

Ако претходното го земеме за точно, тоа покажува дека иако навивачите, можеби, не биле инструирани од одредени политичари, сепак политиката влијаела на луѓето како консументи на спортот, кои потоа преку симболичката комуникација, за време на спортските настани и на настаните поврзани со нив пласирале мислења, ставови и сл. кои даваат увид во различните начини на разбирање на општеството во дадениот период, увид во прашањата што биле маргинализирани, но и во оние што биле приоритетни во конкретното време.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Đorđević, „Fudbal i jugoslovenska kriza“, 927.

³¹ Изјава на Божидар Спасиќ дадена за документарниот филм на Игор Граховиќ. Види: „Nedelja 13. – 1.dio“, *You Tube*, 13.5.2015 (пристапено на: 10.7.2017). Сепак, Спасиќ признава дека тоа е период кога сите републики почнуваат да ја игнорираат сојузната држава, односно дека секоја служба функционира сама за себе, што придонело за тоа да не може да се спречи настанот.

Овде треба да се споменат и други настани кои се поврзуваат со 90-тите години од минатиот век. Имено, на ревијалниот куп-натпревар Партизан – Будукност, кој се одржал во месец август 1990 година во Белград, избила тепачка помеѓу двете навивачки групи. Навивачите на Будукност (од Титоград) – *варвари*, скандирале: „*Црна Гора, Црна Гора*“, а пак *гробарите* им возвраќале: „*Ал’ без мора*“. На овој натпревар, според достапните податоци, *гробарите* искажале навреди за Петар Петровиќ-Његош. Навивачите на Будукност, опишувајќи го претходното во списанието *Ѓао Тифо*, им порачуваат на *гробарите* да ги чекаат на 5 декември истата година зашто „*Црногорците не бегаат од никого. Достание го фуравме она ’браќа сме’, но испадна она ’кој тебе со леб, ти нему со камен’*.“³²

Во овој контекст, доколку спортот го набљудуваме како огледало на општеството во кое нацијата, различните заедници и поединците го даваат одговорот на прашањето *кои сме ние?*, јасно е дека општествено вообличената „југословенска“ идентитетска арена во овој период веќе започнува да го губи дотогашниот примат, а централна важност сè повеќе добиваат посебните културни или национални идентитети. Ова е видливо од сè позачестеното носење на знамињата на републиките на фудбалските натпревари, потоа од исвирувањето на химната „Хеј Словени“ за време на меѓународни натпревари од страна на дотогашните Југословени, од пеењето забранети националистички песни³³, како и од

³² Писмо на *варвари* – *Подгорица, Црна Гора* до редакцијата на *Ѓао Тифо vodič za navijače*, br. 6, Beograd (Novembar 1990).

³³ Пеењето забранети националистички песни и употребата на разни националистички симболи било карактеристика на југословенскиот фудбал во доцните 80-ти години на минатиот век, но тие биле видливи претежно во рамките на релативно мали и општествено маргинализирани заедници. Dario Brentin, „A lofty battle for the

палењето на југословенското знаме итн. Во контекст на последното, во согласност со достапните податоци, во периодот 1990/1991 година југословенското знаме било запалено од страна на комитите за време „на еден пријателски натпревар помеѓу СФРЈ и играчи од Македонија“.³⁴

Едноставно, започнал процес во кој националниот тим или националната држава (Југославија) за повеќемина станува непосакуван идентитетски маркер. Сепак, помеѓу навивачките супкултури се среќаваат и такви кои во овој период покажуваат приврзаност кон *југословенството*. Ова го потврдуваат податоците од истражувањето. Имено, навивачи на ФК Вележ, членови на *Red Army*, спротивставувајќи се на некои претходни пишувања во списанието *Ѓао Тифо* дека не се потребни „југини застави“ на натпреварите Вележ – Црвена ѕвезда, наведуваат: „(...) Ние навиваме од срце и покрај клупските и другите знамиња, мора да се наоѓаат и југословенските, затоа што речиси секој мостарец е Југословен (...) Исто така, нека се знае дека сме најголеми Југословени и сакаме само една земја Југославија.“³⁵

Истражувањето покажа дека вакви супкултури постоеле и во Македонија. Станува збор за навивачката група *кумани*, кои за време на фудбалските натпревари во периодот 1990/1991 покажувале пројугословенска ориентираност и истакнувале југословенски знамиња. Како што е наведено во списанието *Мак Тифо*, тие „го запалија и

nation': the social roles of sport in Tadjman's Croatia", *Sport in Society*, vol. 16, No. 8 (2013): 995.

³⁴ Б. Каранфиловски, „Политика и навивачи“, *Мак Тифо*, списание за навивачи, бр. 3, Скопје (1997): 27.

³⁵ Писмо на *Bijeli Breg Red Army Mostar VALTURE TEAM* до редакцијата на *Ѓао Тифо vodič za navijače*, br. 6, Beograd (Novembar 1990).

шеснаесеткракото сонце во далечната 1990/91 (тогаш официјално знамените беше комунистичкото – црвено со петокрака)³⁶.

Очигледно ова е период кој создал плодна почва за развивање различни облици на приврзаност/неприврзаност кон југословенската држава. Анализата овозможува препознавање на напнатоста во југословенската идентитетска рамка, која манифестира голем полемички потенцијал видлив и во рамките на спортот. Комуникацијата што се остварува во спортот и на спортските настани покажува симболички репрезентации во кои се отелотворува „идејата за нацијата“. Различните политички артикулации кои се јавуваат во овој период од егзистирањето на југословенската држава навлегуваат и во популарната култура како секојдневни дискурси и логики, што доведува до мултидимензионални и комплексни артикулации на општествените разлики во контекст на идентитетот, видливи и во комуникацијата што се оставарува помеѓу навивачките супкултурни групи.

Како и да е, иако настаните од *Максимир* се толкуваат како симболичен погреб на некогашната југословенска држава и како предвесник на војната помеѓу Хрватите и Србите, сепак претходно презентираниот материјал зборува во прилог на тоа дека етничките тензии во државата постоеле многу години претходно, се разбира, под површината, а содржините на тие тензии станувале видливи во процесите на симболичка комуникација помеѓу учесниците во спортските настани и во настаните поврзани со нив. Во овој контекст, и Врцан пишува дека не е потребен некој супериорен ум за однапред да се прочита судбината што ѝ тропала на вратата на поранешна Југославија: „Всушност, од ставовите, однесувањето и од акциите, како и од

³⁶ Каранфиловски, „Политика и навивачи“, 27.

содржините на масовното скандирање и на користењето на симболиката, во Загреб, Сплит и во Белград можеле да се видат недвосмислени сигнали на распад на владејачкиот социјалистички систем (...).“³⁷

И покрај силните заложби на државата да го спречи процесот на распаѓање на колективната имажинација во контекст на југословенството, сепак меѓусебната зависност на промените на општествената стварност и когнитивните репрезентации на таа стварност споделени меѓу луѓето влијаеле на дехомогенизацијата на заедниците околу југословенската идеја. Ова, од своја страна, доведува до тоа пласираниот југословенски патриотизам да се најде во колизија со национализмот на посебните народи кои ја чинат заедницата, што неминовно доведува до распад на Југословенската Федерација.

³⁷ Srđan Vrcan, „Nogomet, politika, nasilje. Ogledi iz sociologije nogometa“ (Zagreb: Naklada jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 2003), 85.

Dragica POPOVSKA

ETHNIC TENSIONS WITHIN YUGOSLAV SOCIETY THROUGH THE SPORTS AND SPORTS EVANTS

-SUMMARY-

The paper deals with events related to sports, through which the ethnic tensions or antagonisms existed within the Yugoslav society become visible. In this context, youth relay (Titova shtafeta/ shtafeta na mladosta) events' were first taken into account, as an important part of state policy for organizing manifestations, which endeavored to foster Yugoslavian „Brotherhood and Unity”, and then the football competitions, i.e. the funs duels which were realized within that frames. Taking into account fan supporters narratives and images, the material provides insights into the relationships in the society at the actual time. According to anthropological principles, the focus is not on the sport itself, but on the narratives that circulate within the symbolic communication that is being realized between the different participants in a given sports event.

Зоран КНЕЖЕВИЌ

Министерство за внатрешни работи
на Р Македонија

ЕВРОПСКАТА МИГРАНТСКА КРИЗА, БЕЗБЕДНОСНИТЕ ПРЕДИЗВИЦИ И ЗАКАНИ И МЕСТОТО И УЛОГАТА НА БЕЗБЕДНОСНИТЕ СЛУЖБИ ВО Р МАКЕДОНИЈА

ВОВЕД

Република Македонија, како земја со долга историја, богата култура, традиција и јазик, денес е исправена пред современите безбедносни ризици и закани, како што се тероризмот, бегалската криза, економскиот криминалитет, политизацијата итн. Од тие причини, безбедносниот систем на Р Македонија, полицијата, разузнавачките и контраразузнавачките служби мораат да ја рedefинираат својата улога во согласност со безбедносната ситуација и со интересите на националната безбедност и одбрана, а воедно да водат сметка за заштитата на човековите права и слободи на мигрантите и на бегалците во согласност со преземените обврски, односно со меѓународните конвенции и декларации за нивна заштита.

1.1. ПОИМ ЗА МИГРАЦИЈА И ЗА МИГРАНТ

Зборот *миграција* или *преселба* доаѓа од латинското *migratius*, што во превод значи 'движење или преселување на населението од едно место

на друго¹. Во основа, под поимот *миграција* се подразбира физичко движење на луѓе или на лице од едно место на друго, во помали или во поголеми групи (преселување). Таа е дел од минатото на човекот, но и на неговото секојдневје. Треба да се разликува: сезонска емиграција (сврзана за одредена дејност, на пример, земјоделска, користење годишни одмори и сл.); миграција од рурални кон урбани области (во рамките на процесот на индустријализација и технолошки иновации); миграција од урбани кон субурбани средини (поради високот стандард и трошоците на животот) и меѓународна емиграција (од земји со слаба економија и стандард во високоразвиени, односно богати земји). Миграцијата може да биде привремена (привремено се напушта местото на живеење) и трајна (лицето не се враќа во местото на живеење). Најчести причини за миграцијата се демографските, политичките, економските, социјалните итн.

Лицата што мигрираат, без оглед на фактот дали станува збор за преселување во рамките на една земја или за преселување во странство, се викаат *мигранти*, а во зависност од контекстот, мигрантите се делат на *иселеници* и *доселеници*. Во основа, се работи за личен и доброволен чин поради семејни или егзистенцијални причини, како и заради барање подобра работа или услови за живот. Типолошки, треба да се прави разлика помеѓу доброволните миграции во рамките на една земја и присилната миграција, како што се, на пример, етничкото чистење и трговијата со робје.

Мигрант кој ја напуштил својата земја заради економски просперитет и подобра иднина, своја или на семејството, од правен

¹ Види: <http://www.meriam-webster.com/dictionary/migrant> (пристапено на: 14.3.2017).

аспект нема право на азил, односно во секое време, под услови и на начин утврдени со домицилното законодавство, може да биде депортиран. Странците кои се влезени во земјата без валидни документи, односно ќе бидат фатат на илегален премин или при илегален престој во земјата, а немаат намера да бараат азил или друг вид дозвола за престој, вообичаено се именуваат како *илегални мигранти* и се испраќаат во прифатен центар.

Инаку, на процесот на миграција одредено влијание имаат и технолошки најразвиените земји, кои имаат постојана потреба за дополнителни човечки ресурси од најразличити профили. Таков бил случајот со Германија во процесот на нејзината обнова по Втората светска војна, кога имала зголемена потреба за странска работна сила, која ја увезувала од поранешна Југославија, Турција, Грција, Италија, Бугарија и од други земји. Денес САД, како една од водечките економии во светот, секоја година организира лотарија за иселениците, позната како „green card lottery“, со цел да обезбеди дополнителна работна сила.

1.2. ПОИМ ЗА АЗИЛАНТ И НЕГОВИОТ ПРАВЕН СТАТУС

Зборот *азилант* доаѓа од грчкото *asilon*, што во превод значи 'засолниште', односно 'право на засолниште во странска држава, засолниште за незгрижени деца, старци и бездомници'².

Правото на азил се темели на членот 14, став 1 од Универзалната декларација, каде што се вели: „Секој има право да бара и да ужива право на азил во други земји“, и на ставот 2: „Но ова право не може да се повикува во случај на кривично гонење за дела кои не се од политички

² Види: www.hrleksikon.info/definicija/azil.html (пристапено на: 20.3.2017).

карактер или поради дела кои се во спротивност со начелата на ОН.³ Оваа одредба им овозможува на луѓето да останат во земјата во која избегале, без присилба дека ќе бидат вратени во матичната држава.

Според одредбите на Виенската конвенција за дипломатски односи од 1961 година, дипломатско-конзуларните претставништва имаат право да примаат барања за азил. Се разбира дека азил се дава на лица кои ќе докажат страв од политички мотивиран прогон во својата земја, односно дека станува збор за нивна изолација и повреда на основните човекови права и слободи. Тешката ситуација, како, на пример, сиромаштијата, не е причина за добивање азил.

Правната основа на политиката за азил на земјите членки на ЕУ е регулирана со Договорот за функционирање на Европската Унија (Римскиот договор) од 1957 година, со Параграфот II, односно со членот 78, и е насочена кон „заедничка политика за азил, супседијарна заштита и привремена заштита со цел да му се понуди соодветен статус на кој било граѓанин од трета земја кому му е потребна меѓународна заштита и обезбедување“.⁴ Правото на азил е дефинирано и со членот 18 од Повелбата за основните човекови права на Европската Унија: „Правото на азил ќе се гарантира со почитување на правилата на Женевската конвенција од 28 јули 1951 и со Протоколот од 31 јануари 1967 кој се однесува на статусот на бегалците и во согласност со Спогодбата за основање на Европската заедница.“⁵

³ Универзална декларација на ООН за правата на човекот усвоена со Резолуцијата на Генералното собрание 217 (III) од 10.12.1948 г.

⁴ *Treaty on the Functioning of the European Union*, Charter, 2 (78), Rome, 1957.

⁵ *Charter of Fundamental Rights of the European Union*, 2000/C 364/01, Nica, 7.12.2000.

Кога е во прашање правото на азил во Европската заедница, земјите членки во 1999 година на состанокот на Советот на ЕУ во Тампере (Финска) направиле институционални реформи. Всушност, усвоен е заеднички европски Систем за азил, „кој беше претставен како долгорочна цел на овој Самит, додека краткорочните цели беа претставени во форма на општи стандарди за фер и ефикасна постапка за азил“.⁶

Во таа смисла, усвоени се неколку документи од страна на Советот, и тоа: Регулацијата 343/2003/ЕЗ (Dublin II Regulation) наместо Даблинската конвенција од 1990 година; Директивата 2003/9/ЕЗ, со која се регулираат минималните стандарди за поднесување барање за азил; Директивата 2004/83/ЕЗ, која се однесува на базичните стандарди за квалификација на статусот на азилант (Директива за азиланти); Директивата 2005/85/ЕЗ, со која се определуваат стандардите за доделување и за одземање на статусот на бегалец, и Регулацијата 407/2002, со која се предвидува основање систем за база на податоци за азилантите. Преку централната база на податоци за азиланти лесно може да се утврди во која земја членка на ЕУ првично се појавило лицето што бара азил.

Во практиката, Регулацијата Даблин II ги отвора прашањата за нееднаков третман на азилантите поради обврската на земјата членка да го депортира азилантот во земјата членка во која првично влегол. Имено, азилантите се жалеле дека депортацијата во земјата членка во која прво влегле „претставува потенцијално кршење на човековите права и понижувачко постапување“, односно дека е во „спротивност со членот 3

⁶ Craig Paul, Grainne de Burca, *EU Law: Text, Cases and Materials*, 4th ed., Trans. Zorica Teofilova. (Oxford: Oxford University Press, 2008), 235.

од Конвенцијата за човековите права“.⁷ Од друга страна, земјите членки, во согласност со Регулативата, имаат право да ја искористат т.н. клаузула за суверенитет, која им дава можност за отстапување од обврската да го проверат барањето за азил од страна на државата во која влегол, со што „таа земја ги презема обврските поврзани со таа одговорност“.⁸

Колебливоста на земјите членки да го користат инструментот на т.н. клаузула за суверенитет, освен проблемот за различен третман на азилантите во различни земји членки на ЕУ, генерално, го отвора и прашањето за концептот и за функционалноста на системот за азил во ЕУ, уште повеќе што Европскиот суд за човекови права му придава „големо значење на статусот на подносителот како барател на азил, односно како член на особено обесправена и ранлива група на население кој има потреба од посебна заштита“.⁹

Од тие причини, Еврокомисијата на 13 јуни 2016 година излезе со предлог „за спроведување на реформа на Заедничкиот европски систем за азил, со цел тој да се придвижи кон целосно ефикасна, фер и хумана политика за азил и да може да функционира ефикасно и во време на нормални услови и во услови на висок мигрантски притисок“.¹⁰

Во Република Македонија во периодот 2009 – 2013 година има тренд на зголемување на барањата за азил од бегалци од земјите од Блискиот Исток и од Африка кои биле зафатени со воени и со политички

⁷ Прв дел, член 3: „Никој не смее да биде подложен на мачење, на нечовечко или понижувачко постапување или казнување.“ *Европска конвенција за заштита на човековите права*, Рим, 4.11.1950 г.

⁸ Регулатива Даблин II, член 3 (2), 15.6.1990 г.

⁹ Види: *Oršuš and Others v. Croatia*, no. 15766-03, 147, European Court Human Rights, 16.3.2010.

¹⁰ „Во пресрет на новиот бран на бегалци ЕУ го менува принципот за релокација на мигрантите“, *Вест*, четврток, 14.6.2016, 5.

конфликти, какви што се, на пример, Авганистан, Алжир, Ирак, Иран, Пакистан, Палестина итн. Во таа смисла, во текот 2009 година во Одделението за азил на МВР на РМ „биле поднесени вкупно 88 барања, во 2010 година -147, во 2011 година - 668, во 2012 година - 545 барања, а во 2013 година нивниот број достигна 1323 барања“.¹¹

1.3. ПОИМ ЗА БЕГАЛЕЦ И НЕГОВИОТ ПРАВЕН СТАТУС

Според Универзалната декларација за правата на човекот: „Секој има право во друга држава да бара и да ужива азил поради прогонување.“¹² Исто така: „Луѓето не можат да се повикаат на ова право во случај на прогонување што произлегува од неполитички злосторства или од дејствија што се спротивни на целите и начелата на Обединетите нации“.¹³

Дефиниција на поимот бегалец е дадена во Конвенцијата за статусот на бегалците од 1951 година и се однесува на секое лице „за кое се смета дека е бегалец врз основа на Спогодбата од 12 мај 1926 и од 30 јуни 1928 или на Конвенцијата од 28 октомври 1933 и од 10 февруари 1938, на Протоколот од 14 септември 1939 или на Уставот на меѓународната организација за бегалци“.¹⁴

Во согласност со одредбите на Конвенцијата, земјите потписнички треба да овозможат асимилација и натурализација на бегалците. Имено, во членот 33, став 1 од Конвенцијата се афирмира начелото „non-refoulement“, односно начелото на забрана на враќањето,

¹¹ Службен весник на Република Македонија бр. 8 од 16.1.2015, 29.

¹² Универзална декларација на ООН за правата на човекот, 1948, Париз, член 14, став 1.

¹³ Ibid., член 14, став 2.

¹⁴ Konvencija o statusu izbeglica, Poglavlje I, Opće odredbe, čl. 1, A (1), Ženeva, 1951.

според кое: „Ниту една држава потписничка не смее да протера или со сила да врати на кој било начин бегалец на територија каде што неговиот живот или слободата би му биле загрозени поради неговата раса, вера, државјанство или припадност кон некоја социјална група или поради неговите политички мислења.“ Во ставот 2 на истот член на одредбата, пак, се вели: „На правото на користење на овој член не може да се повикува бегалецот кој заради оправдани причини се смета за закана за безбедноста на земјата во која се наоѓа или кој поради конечна пресуда донесена заради злосторство или особено тешко кривично дело претставува опасност за заедницата на посочената земја.“

Всушност, Женевската конвенција за статусот на бегалците претставува основен документ со кој се регулира нивниот правен статус, односно се дефинираат условите врз основа на кои се утврдува дали некое лице ги исполнува условите да го добие статусот на бегалец. Со оглед на фактот дека по донесувањето на оваа Конвенција во светот се случиле настани кои по своја природа и по својот карактер предизвикале појава на нови бегалци, нивниот правен статус е регулиран со „дополнетелниот Протокол за статусот на бегалците“.¹⁵

Инаку, со статус на бегалец, без оглед на тоа дали лицето се наоѓа во земја која е потписник на Конвенцијата (1951) и на Протоколот (1967), може да се здобие и лице кое ги исполнува критериумите од Статутот на УНХЦР. Тие лица се дефинираат како *мандатни бегалци*, односно потпаѓаат под мандат на Високиот комесаријат за бегалци на

¹⁵ Види: www.unchr.ns/dokumenti/osnovni-dokumenti/kovencije-protokoli.ihtm
(проверено на: 3.4.2017)

Обединетите нации (United Nations High Commissioner for Refugees – UNHCR)¹⁶.

1.4. ИСТОРИЈАТ И ПРИЧИНИ ЗА МИГРАЦИСКАТА КРИЗА

Европа низ својата богата историја познава многу миграции во и надвор од стариот континент кои донеле големи промени. Некои преселби биле доброволни, во потрага по подобар живот, а другите биле принудни, односно луѓето бегале од војни и од етничко чистење.

Според истражувањата спроведени по Втората светска војна, стотици илјади жители на Јужна Европа се преселиле во Северна Европа, како и во Северна и во Јужна Америка, за да избегаат од сиромаштијата и од невработеноста. Миграцијата на населението во 50-тите години од минатиот век во Европа е резултат на движењето на населението од економски неразвиени кон економски развиени подрачја, односно од несигурни кон сигурни места за живеење.

Во 60-тите години деколонизацијата предизвикала народите од Африка, Блискиот Исток и од Југоисточна Азија да се преселат во земјите на колонизаторите. Во 70-тите продолжува трендот на миграција кон Европа како резултат на политиката за обединување на семејствата, а како најеклатантен пример за тоа се турските семејства што се преселуваат во Европа.

Европската емиграција повторно се актуелизира во 90-тите, пред сè со падот на Берлинскиот ѕид, што влијаеше на тоа етничките Германци

¹⁶ Агенцијата е формирана во 1950 година во Женева со цел да го обезбеди правото на бегалски статус, нивното доброволно враќање, локалната интеграција, трајното населување во трета земја и мандатот за координација на меѓународната заштита на бегалците и за решавање на бегалските кризи.

кои дотогаш живееле во Источна Германија и во СССР да се вратат во Западна, односно во обединета Германија. Распадот на поранешна Југославија, придружен со силен етнички конфликт помеѓу Србите, Хрватите и муслиманите од БиХ, предизика голем бран бегалци кон другите републики, но и кон земјите на Западна Европа.

Во првата деценија од XXI век се случија два настана кои повторно и сериозно влијаеја врз процесот на преселбите во Европа. Првиот настан е политиката на проширување на ЕУ кон Исток, со што се овозможи процес на миграција на граѓаните и на населението од државите на поранешниот комунистички блок кон Западна Европа каде што сега можеа легално да работат, а вториот настан е сериозната финансиска криза, која силно ја погоди економијата на одредени земји, поради што стотици илјади Шпанци, Ирци, Португалци и Грци побрзаа да се преселат во Германија, Британија, Шведска и во други побогати земји на северот од Европа.

Последниот емигрантски бран во Европа е поразличен од сите досегашни. За разлика од минатото, ова движење на населението, односно овој бран на бегалци претставува комбинација на азиланти од Сирија, Ирак и од Авганистан, како и на економски емигранти од Африка и од Балканот. Како изразито нестабилно и недоволно компактно подрачје, Блискиот Исток отсекогаш претставувал простор за геополитички натпревар и стратешко позиционирање на „големите играчи“. По падот на режимите на Садам Хусеин (2003) и на Муарем Гадафи (2011), во Ирак и во Либија не се нормализираа односите, односно не се воспостави владеење на правото и развој на демократијата. Превратите во Египет и во Тунис исто така не донесоа ништо ново, односно не доведоа до толку очекуваните промени кои ги посакуваше

Западот (воспоставување на внатрешната стабилност, функционирање на институциите на системот и заштита на човековите права и слободи). По неуспешниот обид да се сруши режимот на Башар ел Асад во Сирија (на кого Иран, а особено Русија му дадоа воена помош и политичка поддршка), состојбите уште повеќе се радикализираа.

Во подоцнежните фази на конфликтите, а особено со формирањето на Исламската, меѓународно непризната, држава – ИД (2014), како и со дејствувањето на разни милитантни и криминални групи, положбата, односно животот на цивилното население во Ирак и во Сирија стана неподнослив и се комплицира. Во едни такви услови, кога се во прашање егзистенцијата и животот, се бара решение за излез од таквата состојба преку индивидуални обиди за бегство, а потоа и со организирање илегални канали за заминување во Европа.

Од тие причини, во текот на втората половина на 2015 година европскиот континент беше зафатен од дотогаш невиден бегалски бран од земјите на Блискиот Исток, всушност, најголем по паѓањето на железната завеса, односно по распаѓањето на СССР и рушењето на Берлинскиот ѕид. Овој настан беше сериозен тест за ЕУ, кој, всушност, ја доведе во прашање нејзината способност и нејзиниот капацитет (а особено оние на безбедносните служби на земјите членки) да се справи со оваа голема безбедносна закана.

1.5. СТАТИСТИЧКИ ПОДАТОЦИ ЗА ПРИЛИВОТ НА БЕГАЛЦИ

Според податоците на Меѓународната организација за миграција – MOM (International Organisation for Migration – IOM)¹⁷, преку Средоземното Море и преку Западен Балкан во земјите на ЕУ во 2014 година влегле вкупно „283 532 лица, што е за 266 % повеќе во однос на 2013 година“¹⁸. Националната структура е следната: „Сирија 79 169, Еритреја 34 586, супсахарски државјани 26 341, Авганистан 22 069, Косово 22 069, Мали 10 577, Албанија 9 323, Замбија 8 715, Нигерија 8 715, Сомалија 7 676 и други 54 216.“¹⁹

Во 2015 година, според податоците на Високиот комесаријат за бегалци на ОН (United Nations High Commissioner for Refugees – UNHCR)²⁰, „од 84 % од пристигнувањата преку Средоземното Море, од Сирија беа 49 %, од Авганистан 21 %, од Ирак 8 %, од Еритреја 4 %, од Пакистан 2 %, од Нигерија 2 %, од Сомалија 2 %, од Судан 1 %, од Гамбија 1 % и од Мали 1%“.²¹

Кога е во прашање структурата, според УНХЦР, „од вкупно еден милион мигранти, Сиријците беа застапени со 46,7 %, Авганистанците со 20,9 % и Ирачаните со 9,4 %“.²² Во однос на полот, „58 % беа мажи, 17 % жени и 25 % деца“.²³

¹⁷ Меѓународна хуманитарна организација формирана во Женева, која се занимава со сите аспекти на миграцијата (бегалци и раселени лица).

¹⁸ „Latest Trends at external borders of the EU“, Frontex. 2.2.2015.

¹⁹ „Annual Risk Analysis 2015“ (PDF), Frontex. 27.4.2015, 59.

²⁰ Оваа агенцијата е формирана во 1950 година во Женева со цел да им се обезбеди право на бегалски статус, доброволно враќање, локална интеграција и трајно населување во трета земја на бегалците и со мандат за координација на меѓународната заштита на бегалците и за решавање на бегалските кризи низ целиот свет.

²¹ „More than 1 million asylum seekers reached Europe by sea this year UNHCR“, *Australian Broadcasting Corporation*, 12.2015.

²² „Arrivals to Greece, Italy and Spain. January-December 2015“, (PDF) UNHCR.

²³ „Over 1 million arrivals in Europe by sea: UNHCR“, *Business Standard*, 30.12.2015.

Информациите на агенцијата Фронтекс²⁴, во чијашто надлежност е заштитата на надворешните граници, укажуваат на тоа дека во 2015 година во ЕУ, преку земја и преку море илегално влегле „1 822 260 мигранти и бегалци, во 2014 година 283 175, во 2013 година 106 800, во 2012 година 77 932“ итн.²⁵

Емигрантите во почетокот доаѓале од земјите погодени со војна или со нестабилна политичка ситуација: Ирак, Сирија, Либан, Египет, Авганистан, Пакистан, Сомалија, Нигрија, за потоа да им се приклучат и економските емигранти од земји со слаба економија и со низок животен стандард, вклучувајќи ги тука и балканските земји Албанија, Косово, Црна Гора, Србија и Македонија. Според Фабрис Леджери, директор на Фронтекс, само во почеток на 2016 година во ЕУ пристигнале околу 350 000 лица, односно „180 000 преку Турција и преку Источен Медитеран, додека 170 000 пристигнале од Либија и од Египет преку централната рута и преку Средоземното Море“.²⁶

Поради тешките услови на транспорт, посебно на отворено море, во импровизирани чамци и бродови, придружени со појава на болести, изнемоштеност, криминал и проституција, како и поради пресметките со локалното население, животот го загубиле голем број мигранти, вклучувајќи и бремени жени, деца и стари лица.

²⁴ Фронтекс (доаѓа од француските зборови *frontiers exterieures*, што значи 'надворешни граници') е агенција на ЕУ одговорна за безбедноста на надворешните граници и за координација на активноста на граничните служби со онаа на државите кои не се членки на ЕУ. Формиран е со Уредбата бр. 2007/2004 на ЕУ. Седиштето на Фронтекс е во Варшава, Полска.

²⁵ „Migratory routes map“, Frontex, Retrieved, 29.8.2015.

²⁶ Види: www.blic.rs/vesti/svet/fronteks-350.000-migranata-stiglo-ove-godine-u-eu/nw-8hjlz (пристапено на: 18.1.2017).

Во соопштението на МОМ (базирано на Проектот за исчезнати мигранти, којшто има за цел да изврши идентификација на секој загинат или исчезнат мигрант) се наведува дека од почетокот на 2016 година „4 812 лица настрадале во обид преку Средоземното Море да стигнат во Европа, што е за 1 200 повеќе во однос на периодот од јануари до ноември 2015 година“.²⁷

Според генералниот директор на МОМ, Вилијам Лејси Свинг (William Lacy Swing): „Секој ден во изминатите три години умираше повеќе од десет мигранти, во просек еден човек, една жена или едно дете на секои два часа. До денес повеќе од 7 000 луѓе го изгубиле животот движејќи се по овие правци во текот на 2016 година, а тоа се само смртните случаи за кои знаеме.“²⁸

1.6. СТАТИСТИЧКИ ПОДАТОЦИ ЗА БАРАЊАТА ЗА АЗИЛ

Податоците на Евростат²⁹ укажуваат на тоа дека во текот на 2014 година биле поднесени околу 672 000 барања за азил. Во таа смисла, „најголемиот број барања биле од државјаните на Сирија, 20 %, од оние на Авганистан 7 %, од Косово 6 %, од Еритреја 6 %, и од Албанија 5 %. Со статус на азиланти во 2014 година се стекнале 160 000 баратели, а по жалбена постапка околу 23 000, или стапката на признавање е 45 % во првата инстанца и 18 % во второстепената постапка. Статусот на азилант најчесто го добиваат Сиријците, односно повеќе од половината од барањата се од

²⁷ Ibid.

²⁸ Види: www.blic.rs/vesti/drustvo/medunarodna-organizacija-izvestaji-o-broju-poginulih-migranata-ukazuju/htj7sw (пристапено на: 18.1.2017)

²⁹ Евростат е канцеларија на ЕУ која обезбедува статистички податоци за институциите на ЕУ, ги усогласува статистичките методи на земјите членки, на земјите кандидатки за членство во ЕУ и на земјите од ЕФТА.

нив, со 68 300 решени предмети или 37 %, Еритрејци со 14 600 или 8 %, и Авганистанци со 14 100 или 8 % решени предмети“.³⁰

Наредната „2015 година биле поднесени повеќе од 1 255 640 апликации за азил, што е двојно повеќе од 2014 година. Околу две третини се регистрирани во Германија, 441 800 барања или 35 %, во Унгарија 174 400 или 14 %, во Шведска 156 100 или 12 %, во Австрија 85 000 или 7 %, во Италија 83 200 или 7 % и во Франција 70 600 или 6 %, а преостанатиот број од околу 307 580 емигранти се евидентирани во другите, сега веќе 27 (по излегувањето на В. Британија), членки на ЕУ. Во споредба со населението, најголем број е регистриран во Унгарија (17 % баратели на азил на 1 000 жители), Шведска 16 %, Австрија 10 %, Финска 5,9 % и Германија 5,4 %. Половина од вкупниот број на барателите на азил доаѓаат од Сирија, односно 362 800 барања или 29 %, од Авганистан 178 200 или 14 % и од Ирак 121 500 или 10 %, по што следуваат земјите: Косово со 5 %, Пакистан со 4 %, Еритреја со 3 %, Нигерија со 2 % и Иран со 2 %.“³¹

Со статус на азиланти во ЕУ во текот на 2015 година се стекнале околу „333 350 баратели. Германија е земја која има издадено убедливо најголем број решенија за азилантски статус – 148 200, а потоа следуваат Шведска со 34 500, Италија со 29 600 и Франција со 26 000. Процентот на позитивно решени предмети е 52 во првостепена постапка, а во второстепена, жалбена постапка изнесува 18 %. Сиријците и понатаму го држат приматот со високи 97,2 % позитивно решени предмети, а потоа

³⁰ „The number of asylum applicants in the EU jumped to more than 625 000 in 2014“, (PDF) EUROSTAT.

³¹ „Record number of over 1.2 million first time asylum seekers registered in 2015“, (PDF) EUROSTAT.

следуваат азилантите од: Еритреја со 89,8 %, Ирак со 85,7 %, Авганистан со 67 %, Иран со 64,7 %, Сомалија со 63,1 % и Судан со 56 %.³²

Во август 2015 година „германската влада доби 800 000 барања за азил“.³³ Во почетокот на јануари 2016 година, според податоците на германската служба за миграција (Federal Office for Migration and Refugees – BAMF), во Германија се поднесени „476 649 барања за азил, од кои на државјани на Сирија отпаѓаат 162 510, на Албанија 54 762, на Косово 37 095, на Авганистан 31 902, на Ирак 31 379, на Србија 26 945, на Македонија 14 131, на Еритреја 10 990 и на Пакистан 8 472, а преостанатиот број отпаѓа на државјани на други земји. Процентот на одобрени барања за азил се движи 96 % за Сиријците, 92,1 % за Еритрејците и 88,6 % за Ирачаните“.³⁴

Според податоците на Уредот за емиграција на Шведска, „во текот на 2015 година оваа земја добила 162 877 барања за азил, и тоа, како во случајот на Германија, најмногу од Сирија – 51 338 барања, од Авганистан 41 564, од Ирак 20 857, од Еритреја 7 231 и од Сомалија 5 465 барања, додека преостанатиот број барања отпаѓа на други. Процентот на одобрени барања е 100 % за Сиријците и за Еритрејците и 74 % за Авганистанците.“³⁵

1.7. ОДНОСОТ НА ЕВРОПА КОН МИГРАЦИЈАТА

Големиот бран бегалци со цела сила ја погоди ЕУ, од Грција, преку Македонија до скандинавските земји. Сите држави полека, но сигурно почнаа да се соочуваат со организациски, финансиски, хуманитарни и

³² „EU Member States granted protection to more than 333 000 asylum seekers in 2015“, (PDF) EUROSTAT, 20.4.2016.

³³ „Europe migrant crisis: Germany will cope with surge“, *BBC News*, 19.8.2015.

³⁴ „476 649 Asylantrage in Jahr 2015“, BAMF, 6.1.2016.

³⁵ „Asylum Decisions, 2015“, (PDF) Swedish Migration Agency.

безбедносни предизвици и закани, дотогаш незабележани во нивната подалечна историја.

Според Евростат, стапката на невработеност кај мигрантите кои пристигнуваат во Европа е енорно висока. Еден извештај на германското МВР од октомври 2015 година покажува дека стапката на невработеност кај доселениците е речиси двапати поголема од онаа кај автохтоното население. По одредени симпатии, пријателскиот став на јавноста кон мигрантите во Европа набргу почнува да се менува и во земјите кои традиционално се сметаат за центри со висока толеранција, како, на пример, во Скандинавија. Тоа доведе до јакнење на екстремната десница во Франција, Германија, Унгарија, но и во други земји. Истражувањата и анализите укажуваат на тоа дека во одредени средини, а особено по терористичките напади во Франција и во Белгија, се појавува ксенофобија. Како последица на тоа, сè повеќе се случуваат инциденти помеѓу мигрантите и десно ориентираните организации. Сексуални престапи и насилства од страна на мигрантите стануваат секојдневје, односно тие се наведуваат како доказ за тоа дека е невозможна нивната интеграција во општеството. Појавата и ширењето на заразни болести поради слабата хигиена и условите на живеење дополнително ја усложнуваат целата ситуација, па оттаму мигрантите сè повеќе стануваат голем проблем и реална безбедносна закана за европските земји.

Паралелно расте и притисокот и отпорот спрема политиката на отворени врати на ЕУ за прием на мигранти. Германија, како „локомотива“ на ЕУ, се најде под жесток притисок и критика на земјите од т.н. Вишеградска група (Чешка, Словачка, Унгарија и Полска), кои отворено се спротивставија на идејата за пропорционална релокација на

мигрантите во државите на ЕУ. Како резултат на тоа, во намера економските емигранти повеќе да не се пуштаат, Австрија во еден момент вовеле рестрикции во однос на приемот на мигранти од Словенија, со што предизвика домино-ефект во Хрватска, Србија и во Македонија.

1.8. ПРЕДИЗВИЦИ СО КОИ СЕ СООЧУВААТ МИГРАНТИТЕ ВО ЕУ

Со истражувањата на МОМ се констатирани одредени бариери на кои наидуваат мигрантите во обидот да се интегрираат, при што се истакнува следново: „Непознавањето на домицилниот јазик или на еден од светските јазици негативно влијае на остварувањето комуникација со прифатните центри, со месното население и со невладиниот сектор, со медицинските власти и со претставниците на меѓународниот фактор; непознавање на правото и на прописите во земјата низ која транзитираат или имаат привремен престој; слабата информираност за правата во врска со мигрантскиот статус и со азилот утврдени со меѓународни документи (конвенции и декларации); дискриминација врз основа на пол, раса и на вероисповед; виктимизација – мигрантите често се појавуваат како жртви на насилство, измама, трговија со луѓе и на други кривични дела кои не ги пријавуваат поради страв, срам или поради немање доверба во институциите на системот; стигматизација – оцрнување и предрасуди за емигрантите (терористи, фундаменталисти, крадци, убијци, силувачи и сл.); психолошки проблеми – воените конфликти и жаришта можат да предизвикаат сериозни медицински и психолошки проблеми.“³⁶

³⁶ „Urban migrants, vulnerability and resilience“, *World migration report*, Sharter 3, 2015, 86.

1.9. Р МАКЕДОНИЈА И МИГРАНТСКАТА КРИЗА

Масовниот прилив на мигранти во текот на 2015 година доведе до подигање огради со жица во повеќето земји за да се спречи илегалното преминување и да се насочат миграциските текови, како и да се воведат дневни квоти, што предизвика сериозна затегнатост во односите на релација Словенија – Австрија, Хрватска – Србија и Унгарија – Србија, бидејќи на овој начин се попречуваше или се отежнуваше влезот на други лица и на неемигранти, но и протокот на стоки и на услуги.

Поради исклучителниот притисок на мигрантите, кој по овие мерки се појави на јужната граница, Р Македонија набргу престана да ги пушта Авганистанците и другите економски мигранти. Времениот прекин преку блокирање и затворање на границите низ балканската рута уште повеќе ја предизвика глобалната бегалска криза на Балканот, односно на моменти таа добиваше и драматични димензии изразени преку инциденти помеѓу мигрантите и силите за безбедност на македонската, српската, унгарската, хрватската и на словенечката граница. Од тие причини, македонската влада во 2015/2016 и во 2017 година воведо кризна состојба на јужната и на северната граница.³⁷

Со повремено затворање на македонско-грчката граница, Р Македонија се соочи со сериозни економски загуби и материјална штета, односно „земјата е принудена самата да плати за активностите на Европската унија, во тековната мигрантска криза, а тоа досега ја чинело

³⁷ Одлука за постоење на кризна состојба заради зголемен обем на влез и транзитирање на мигранти низ територија на РМ, бр.110/1 од 9.8.2015, Влада на РМ, член 31, став 1 од Законот за справување со кризи.

Македонија 28 милиони долари“.³⁸ Прашањето за компензација остана во сферата на ветувањата на авторитетите на ЕУ. На овој начин, под знак прашалник се доведуваат европските вредности и начелото на владеење на правото, посебно во делот на билатералните договори коишто земјата ги има потпишано со ЕУ.

Р Македонија, како земја аспирантка за членство во ЕУ и во НАТО, за цело време на мигрантската криза правеше сè што е во нејзина моќ за да ја олесни процедурата, односно да ги спроведе сите безбедносни стандарди и процедури околу евидентирањето на мигрантите со почитување на личноста и на нејзиното достоинство, како и на обврските преземени со меѓународните конвенции и договори. За таа цел, Р Македонија отвори и опреми современ прифатно-транзитен центар во Гевгелија, транзитен камп во Табановце, Кумановско, а ги зголеми и капацитетите на прифатниот центар во Општина Гази Баба, во прифатниот центар во Визбегово и во т.н. безбедносна кука во Скопје.

По повод преземањето на претседавањето со Советот на Европската Унија, словачкиот амбасадор Мартин Безак (поранешен амбасадор во Белград и во Атина), презентирајќи ги приоритетите на својата земја во врска со миграцијата, изјави: „Миграциската и азилантската политика како процес може да биде одржлив откако Македонија на својата граница го запре мигрантско-бегалскиот бран.“³⁹

На овој начин ЕУ ѝ оддава признание на Р Македонија, која во текот на мигрантската криза со дополнителни полициски сили и ресурси

³⁸ Види: <https://mk.voanews.com/a3231922.html>, интервју на Ѓорѓе Иванов, претседател на Р Македонија, за германско списание *Билд*, 11.3.2016 (пристапено на: 20.1.2017).

³⁹ Обраќање на амбасадорот пред македонските пратеници, Комисија за европски прашања на Собранието на Република Македонија, 32. седница, 13.7. 2016.

и со ангажирање на армијата настојуваше да се справи со сите обиди на илегално преминување на границата преку враќање и депортација во соседна Грција. Одделни земји, како, на пример, Чешка и Австрија, како израз на солидарност дадоа дополнителна полициска помош и поддршка на мерките и на активностите на Р Македонија да ги заштити шенгенските граници.

На 7 март 2016 година Брисел и Анкара договорија одредени принципи за управување со приливот на мигранти и на бегалци. Договорот предвидува затворање на т.н. западнобалканска (бегалска) рута и заемни обврски изнесени во девет точки: „Турција треба да прифати враќање на сите мигранти кои преку таа земја илегално влегле во Грција (1), за секој илегален мигрант што ќе го прифати Анкара Унијата одобрува азил и влегување на еден сириски бегалец лоциран на турската територија (2), преземање превентивни мерки за спречување на илегалните рути кон ЕУ (3), воспоставување хуманитарна соработка (4), визна либерализација за Турција (5), финансиска помош за Турција во износ од три милијарди евра (6), соработка меѓу Турција и ЕУ (7), отварање на процесот на пристапни преговори (8), воспоставување сигурносни зони кон Сирија (9).“⁴⁰

1.10. БЕЗБЕДНОСТА И БЕГАЛСКАТА КРИЗА

Огромниот бран бегалци, којшто веќе неколку години ја тресе Европа, ја стави пред сериозни политички, економски, организациски, хуманитарни, но и безбедносни предизвици. Пред сè, тука се мисли на земјите кои се на влезните коридори на мигрантите, како што е, на

⁴⁰ Види: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-16-963_en.htm (пристапено на: 4.2.2017)

пример, Р Македонија, која зазема централно место. Според податоците на МВР на Р Македонија од 2015 година, низ земјата транзитирале над 300 000 мигранти од Сирија, Авганистан, Ирак, Иран, Пакистан, Мароко, Сомалија, Бангладеш, Нигерија, Алжир и од Албанија, односно откако е усвоена обврската за регистрација на бегалците, само „во период јануари-јуни 2016 година, регистрирана е бројка од 119.298 илегални преминувања на државната граница“.⁴¹

Бегалската криза од самиот почеток предизвика интерес кај европските, но и кај домашните безбедносни служби, и тоа особено во делот на движењето на бегалците по т.н. балканска рута. Во основа, сите извештаи на полициските и на безбедносните служби зборуваат за тоа дека ситуацијата е под контрола и дека нема причина за загриженост. Во таа смисла, во Р Македонија „мигрантската криза сега нема интензитет, но не знаеме дали ќе има и колку време ќе се држи под контрола“.⁴²

Но големиот број бегалци од Азија и од Африка, за што многумина сметаат дека е егзодус или најголемата преселба на народите во новата историја, ја наметна дилемата околу тоа дали тие претставуваат ризик за појава на тероризам и на исламски екстремизам, особено поради можноста за слободно движење низ Европа. Во контекст на безбедносната проценка на тоа дали има безбедносна закана од миграцијата, треба да се земат предвид сите безбедносни индикатори кои во моментот се на располагање на локално, регионално и на глобално ниво. Особено треба да се имаат во вид реакциите на одреден број земји

⁴¹ МВР на Р Македонија, Оддел за гранични работи и миграции, статистички преглед, 30.9.2016.

⁴² Образложение на Оливер Спасовски, министер за внатрешни работи, за измената на Одлуката за одобрување на продолжување на рокот за мигрантската криза, Собрание на Р Македонија, 30.6.2017.

членки на ЕУ, како што се, на пример, Унгарија, Чешка, Словачка, Полска, Австрија и Словенија, односно разузнавачките информации дека во колоните бегалци кои од Азија и од Северна Африка одат во ЕУ сè помалку има вистински бегалци, а сè повеќе економски мигранти чијашто цел е европскиот стандард и начин на живеење. Имено, во еден извештај на австриското „воено разузнавање се посочува и дека поради големиот прилив на азиланти од Африка, значително ќе се смени односот на ЕУ кон економските емигранти, како и оти ќе биде неопходна подобра контрола на надворешните граници на Унијата и воведување на модел за протерување на тие на кои им е одбиен азилот“.⁴³

Во проценката треба да се вградат и оперативните податоци за тоа дека во Европа влегуваат и одреден неконтролиран број бегалци (т.н. темен криминалитет) преку активностите на некои локални и меѓународни криминални групи и организации кои сакаат да профитираат од ваквата ситуација.

Имајќи го предвид гореизнесеното, сметаме дека миграцијата сè повеќе треба да се перципира како асиметрична закана, односно дека современиот свет треба да изнајде интегриран одговор, поточно да воспостави подобра контрола за да се спречи трансферот на потенцијани терористи инфилтрирани меѓу емигрантите, како и да се воведат унифицирани механизми за превенција, да се формира заедничка база на податоци и да се обезбеди размена на информациите меѓу безбедносните служби и другите релевантни институции на регионално и на глобално ниво.

⁴³ Види: <http://www.24vesti.mk/na-evropa-i-se-zakanuva-nov-migrantski-bran-od-afrika> (пристапено на: 15.3.2017).

1.11. МИГРАЦИСКАТА КРИЗА И ОПАСНОСТА ОД ТЕРОРИСТИЧКИ НАПАДИ

Кога е во прашање европската миграциска криза, основниот проблем или предизвик за полицијата и за безбедносните служби на секоја земја е тоа дали бегалските рути можат да се искористат од криминалци, терористи и од странски борци, односно дали во легалните или во илегално инсталираните коридори за мигранти има т.н. „спијачи“. Миграциската криза е реална закана за ЕУ и за балканските земји, односно никогаш не може да се знае дали во мигрантските рути кои минуваат низ Балканот има припадници на ИД. Советот за безбедност на ООН во Резолуцијата 2178 му придава исклучителна важност на овој проблем наведувајќи предлог-мерки за превенција, сузбивање и за борба против насилниот екстремизам.⁴⁴

Р Македонија, како и земјите од Западен Балкан и европските земји, изврши ажурирање на своето законодавство за да може да се справи со регрутацијата на странски борци, односно со вклучувањето во вооружени конфликти надвор од државната територија. Правната рамка на македонското законодавство произлегува од Кривичниот законик⁴⁵ и од Законот за спречување на перење на пари и финансирање на тероризам.⁴⁶

Еден од најголемите проблеми со кои се соочуваат сите балкански земји во борбата против илегалната миграција е утврдувањето на идентитетот на илегалните мигранти. Без да се утврди идентитетот не

⁴⁴ United Nations, S/RES/2178, adopted by the Security Council, at its 7272nd meeting, on 24 September 2014.

⁴⁵ Кривичен законик на РМ, чл. 394а, 394б и 394в, со измени и дополнувања од 2014 г.

⁴⁶ Службен весник на РМ бр. 130 од 3.9.2014.

може да се започне процесот на враќање на илегалниот мигрант во земјата од каде што е пристигнат. До утврдување на нивниот идентитет, илегалните мигранти се третираат во согласност со меѓународните конвенции кои ги штитат човековите права и слободи.

Според анкетата на британскиот институт „Ипсос“ релизирана во летото 2016 година, „голем дел од жителите на државите во ЕУ се со став дека бројот на мигрантите е навистина преголем, а само 20% сметаат дека нивното присуство има добар ефект. Освен стравувањата за економијата и социјалните прилики, новиот миграциски бран создава и стравување за безбедноста. Шеесет и еден отсто сметаат дека терористите се претставуваат како мигранти за да влезат во нивните држави. Во Германија тој процент е 71% , во Италија 70% и во Франција 67%.“⁴⁷

Поранешниот директор на Националната разузнавачка служба (NSA), Џејмс Клапер (James Clapper), го изнесува следново: „Терористите во одредена мера ја користат мигрантската криза во Европа и отвореноста на границите, за што се свесни државите, постојат докази дека фанатиците на ИД подготвуваат напади во Британија, Германија и во Италија слични на оние во Париз и во Брисел.“⁴⁸

Марк ван Бален (Mark Van Ballen) од Меѓународната програма за обука за криминални истраги (International Criminal Investigative Training Assistance Program – ICITAP) при Министерството за правда на САД е на став дека: „Околу 90 % од лицата кои влегуваат од Македонија немаат лични исправи. Тоа што мигрантите се фотографираат и што им се земаат лични отпечатоци кога ќе пристигнат не значи дека тие

⁴⁷ „Жителите на ЕУ сметаат дека е голем бројот на мигрантите“, *Вечер*, среда, 24.8.2016.

⁴⁸ James Clapper: „ISIS is The Preeminent Global Threat“, *Daily Telegraph*, 8.2.2016.

податоци се поклопуваат со други бази на податоци. Поголемиот дел од нив го минуваат овој пат бегалки од судирите или поради економски причини. Исламската држава тврди дека 4 000 лица од нивните кампови влегле заедно со бегалците. Тоа не е потврдено, но министерот за просвета на Либан проценува дека околу два процента од бегалската популација го сочинува потенцијалот на Исламската држава.⁴⁹

Според Филип Бридлав (Philip Breedlove), главниот командант на здружените сили на НАТО: „Егзодусот на мигрантите и масовната емиграција кон Европа ѝ овозможува на терористичката организација Исламска држава да се шири како рак.“⁵⁰

⁴⁹ Интервју на Марк ван Бален за Радио Слободна Европа, 30.9.2015.

⁵⁰ „Šef NATO-A upozorava: 'Rusija i Sirija pretvaraju izbeglice u oružje protiv Europe“, *Net.hr*, 2.3.2016.

Zoran KNEZEVICH

EUROPEAN MIGRANT CRISIS, SECURITY CHALLENGES AND
THREATS AND THE PLACE AND ROLE OF SECURITY SERVICES R.
MACEDONIA

-SUMMARY-

Previous analyzes indicate that the institutional mechanisms for receiving, controlling and streaming migrants in the Republic of Macedonia are functioning without serious problems. The role of stakeholders should be pointed out: the Center for Crisis Management (CMC), the Protection and Rescue Directorate (SSO) and other state entities. In this context, their cooperation with the Red Cross, the United Nations High Commissioner for Refugees, the Regional Initiative for Migration, Asylum and Refugee Return (MARRI) and other non-governmental representatives also make a significant contribution to preventing this global problem with which today faces humanity. In particular, the role of the Macedonian security system should be emphasized: the Police, the Security and Counterintelligence Service, the Intelligence Agency and the Army in the processes of risk prevention and threats that the refugee and migrant crisis brings with them.

Мишо НЕТКОВ

Универзитетот за аудиовизуелни
уметности – Европска филмска
академија (ЕСРА) – Скопје

МЕДИУМИТЕ И ОПШТЕСТВЕНАТА ОДГОВОРНОСТ

ВОВЕД

Влијанието на некои од електронските и на пишаните медиуми својата кулминација, недвосмислено, ја доживува кон крајот на XIX век¹, на други во XX век², а посоефицицираните електронски медиуми, како што е интернетот, од ден на ден сè повеќе се наметнуваат и во нашиов XXI век. Изјавата на Маршал Маклуан дадена во шеесеттите години дека „светот е едно глобално село“ одамна стана наша стварност. За повеќе од седум милијарди луѓе на планетата Земја, медиумите на некој начин претставуваат дом, вистина, реалност или фикција. Како што ќе напише и Франсис Бал: „Да се мисли не значи ништо, да се комуницира, тоа е вистинското нешто.“³

Телевизијата, онаква каква што е денес, претставува само еден од многуте, иако, можеби, најимпресивниот и повеќеслоен прозорец низ којшто гледаме, комуницираме, се запознаваме, пренесуваме информации, плачеме и се радуваме, купуваме, продаваме и, едноставно, ги рефлектираме нашите размисли едни на други, ги споделуваме

¹ Се мисли на пишаните медиуми.

² Се мисли на радиото и на телевизијата.

³ Francis Bal, *Moć medija* (Beograd: Clio), 1997, 82.

мислењата за општеството и за сето она што нè опкружува. Значи, ние сме целосно заокружени и принудени да ги следиме медиумските информации. Нивното секојдневно следење е некој вид ментална зависност, но секогаш треба да се има предвид фактот кој вели дека ако дојде навистина до промена на квалитетот на животот, ако навистина нашево време го забавило нашето општествено растење, телевизијата, од тој аспект, е само рефлексija на општествената клима и никако не треба да се смета за главен виновник. Таа, едноставно, нема многу големо влијание врз создавањето на духовните иновативни струења, бидејќи со помош на своите алатки таа го преработува веќе виденото и кажаното и го враќа во нова амбалажа назад. Токму овде, на оваа тема, се отвораат прашањата што се и предмет на нашево размислување: кому му служи медиумот, кој и какви информации прима и колку, кому и како ги враќа?

Во овој поглед, заслужува внимание искажувањето на Херберт Маркус, кој укажува на централното значење на мас-медиумите за манипулација со потребите, односно за создавање репресивни потреси. Тој уште во 1970 година ќе напише: „Нефункционирањето на телевизијата и сродните медиуми, може да го постигне она што иманентните противречности на системот не можат, а тоа е распаѓањето на системот.“⁴

Имајќи го предвид влијанието врз аудиториумот, на овој медиум⁵ му се дава посебно значење со тоа што се истакнува како јавен сервис на народот и како битен чинител во општеството. И не случајно обезбедувањето исклучиво право и влијание над овој и над другите медиуми (електронски) многу често е предмет на војна меѓу одредени

⁴ Цитирано според: м-р Назми Маљичи, *Политичката толеранција во функција на мирот*, магистерска работа (Скопје: Филозофски факултет, УКИМ, 7 јули 1999), 85.

⁵ Се мисли на телевизијата.

политички партии, бизнис-корпорации итн., кои ги користат новинарите како манипулативни алатки.

Како дел од вообичаената новинарска практика и традиција, медиумите не само што ги пренесуваат пораките и информациите од политичките чинители туку и ги анализираат, ги селектираат, ги коментираат, даваат свои мислења и изнесуваат сопствени ставови за одредени политички збиднувања. Покрај тоа, прават компаративни аналитички перцепции и видувања на аналитичари или на политичари за одредени нешта и на тој начин импресивно и влијателно дејствуваат на публиката. Честопати сме сведоци на тоа кога за одредени политички теми се ставаат во улога на судии, проценители и слично, иако не секогаш има поклопување на она што се нуди како информација од страна на политиката и одредени новинарски аналитички и истражувачки согледби. Сакам да подвлечам дека честопати како видеоабоненти, без да сме свесни за одредени работи, едноставно, сме изманипулирани. Како што вели Филип Бретон, „манипулацијата претставува процес на комуникација. Чинот на самата манипулација често претставува сложена појава, која во себе вклучува разноразни постапки.“⁶

Факт е дека пред осамостојувањето, во Македонија постоеја многу мал, дури би рекол, и ограничен број медиуми. По некоја логика на нештата, власта сметала дека со помалку медиуми ќе има поголема контрола и помалку главоболки.⁷ Помалку новинари, помалку проблеми, како што би рекле некој медиолози. По осамостојувањето, ситуацијата драстично се промени. Се појавија голем број дневни, неделни и месечни

⁶ Filip Breton, *Iz manipulisanja reč* (Beograd: Clio, 2000), стр. 68–70.

⁷ Во СФРЈ владее еднoпартиcки cиcтeм, а Сојузот на комунистите е единствената политичка организирана сила.

весници и списанија, радија и телевизиски куќи. Сето тоа егзистира на еден исклучително мал географски простор, со малобројна популација, која е мултинационална и мултиконфесионална. Во таквите сложени меѓунационални односи и сложена религиозна констелација, медиумите се ставени на голема мака. Зошто? Од една страна, освен една национална телевизија која е призната од ЕБУ и работи според нејзините стандарди, другите телевизии, радија и весници се во рацете на приватници, кои, фактички, располагаат со средствата.

Во такви услови, самата професија новинар е комплексна зашто личноста е изложена на еден страшен притисок да ја гледа и да ја толкува реалноста од свој агол, но со помош на некои розови очила кои му се даваат од страна за „поарно да гледа“. Уште ако се земе предвид невработеноста, а, од друга страна, и хиперпродукцијата на високообразован кадар, сето тоа го става новинарот во еден тесен простор, во еден агол, така што мора добро да размисли што кажува, како го кажува тоа, за кого е наменета таа информација, бидејќи секоја грешка може скапо да ја плати.

Пишаните и електронските медиуми, во постојаната трка за нови и ексклузивни информации со цел да го привлечат вниманието на публиката и да донесат гледаност (читаност, слушаност), задираат и во чувствителни и не многу популарни теми и интимни факти од животот на одредени политички експонирани лица и партии, па како резултат на ова честопати доаѓа до спорни и непријатни судири меѓу одредени политичари и партии и некој медиум.

Но, ова не е случај само кај нас. Денес како да стана нормално да се манипулира со информациите. Околу ова прашање уште во 2010 год. своевидување имаше и генералниот секретар на Европската новинарска

асоцијација, во која членуваат и новинари од Македонија. Меѓу другото, во едно свое интервју тој вели: „Новинарот ги претставува сите гласови во општеството. Ако ги немаме сите гласови, тогаш имаме влијание на политиката врз медиумите и тоа е неприфатливо. Мораме да го најдеме патот за создавање чист плурализам. Ова е обврска за Македонската Влада, таа мора да ги заштити демократските интереси на граѓаните. Но, ако нема транспарентност на медиумите, ако нема новинарски плурализам, ако нема соодветна контрола на луѓето што се во власта, тогаш нема ни демократија.“⁸ Колку ова негово укажување соодветствува на вистината е друго прашање, со оглед на фактот што поголемиот број земји кои се третираат како демократски, во медиумската сфера ја немаат ни буквата до демократија. Но, ете, една личност што се наоѓа на чело на една исклучително значајна професионална асоцијација, којашто има големо влијание во светот, укажува на тоа дека само неколку земји од Европа, меѓу кои е и нашата земја, не ја почитуваат демократијата. Оваа изјава дава многу јасна порака за тоа дека извештајот на кој се базира таа е правен токму од луѓе кои формално ги третираат демократијата и човековите права, насочувајќи ги работите во своја полза и за реализирање на некои геостратешки позиции. Има мноштво примери кои одат во прилог на нашата теза, но би ги споменале само улогата и значењето што ги има *Си-ен-ен (СНН)* со своите 146 дисперзирани новинарски редакции низ целиот свет, преку кои пласира известувања со цел да фрла прашина во очите на целиот свет, пропагирајќи ја либералнодемократската идеологија и воените „мировни“ мисии на НАТО и на САД.

⁸ Христо Ивановски, „Владата ве дискриминира“, *Дневник*, бр. 40502, 7.8.2010, 10-11.

Но како и да е, многу е јасно, а тоа го докажала и практиката, дека секоја општествена група, било да е партија, асоцијација, верска организација, бизнис-групација и друго, било да се работи за позиција или за опозиција, знае дека наметнувањето влијание врз медиумите му/ѝ/им обезбедува и поголемо влијание врз јавното мислење. Така било во текот на целата историја на медиумите, најнапред со појавувањето на печатените медиуми, па на радиото и во континуитет сè до денес, со телевизијата и со интернетот. Таквата контрола во разни историски периоди, во зависност од технологијата и од техничките средства, се постигнувала низ најразлични форми и методи, а една од нив, која е и најчеста, некако и најпопуларна и проверена, е повторувањето на информацијата со слика или со текст неколкупати во текот на денот, потенцирајќи една иста работа. Како што пишува Бретон: „Под дезинформација, всушност, се подразбира дејство кое треба да го наведе примателот свесно да биде излажан, лагата да ја признае како вистински одреден опис на стварноста, која е поволна за примателот којшто ова го претставува како сигурна и проверена информација.“⁹

Познато е дека во светот на мас-медиите повторувањето игра огромна улога, затоа што повеќепати повторувана информација сама по себе станува реална и вистинита. Тоа особено се однесува на рекламите за одредени производи или пак на некои политичко-пропагандни кампањи, чија цел е да се придобие што поголем број луѓе. „На луѓето им е тешко да поверуваат дека она што се прикажува во медиумите или од

⁹ Breton, *Izmanipulisana reč*, 62.

некое официјално место, кога ќе се повтори повеќепати, може да биде лага.“¹⁰

Колку и да изгледа модерен занает, во новинарството како професијата во XX и во XXI век има многу мршојадство. Речиси секогаш главните вести, главниот производ – веста, се сведува на лични или на колективни драми, на кои им се придава извонредно големо значење за да се замаскира нешто што во моментот или во блиска иднина се планира да се реализира, а не е од полза за гледачот (народот). Позитивните информации речиси секогаш се во втор план, бидејќи консументот повеќе го претпочита она што е деструктивно во човештвото, како што во еден слободен разговор ќе истакне познатиот македонски новинар Љубе Профиловски „Веста е стока, како и секој друг производ од кој треба да се заработи, односно кој треба да се продаде на пазарот. Колку е полоша, толку ќе биде поголем и профитот. По правило, во овој занает добрата и профитабилна стока најчесто е лошата вест.“¹¹

Убедувањето како вид на општествено однесување во никој случај не смее да се занемари, бидејќи тоа е дел од нашето секојдневно искуство, било ние да се обидуваме да влијаеме на ставовите на другите, било некој други да настојуваат да влијаат на нашите ставови. Токму тоа, убедувањето, е искуство својствено исклучиво на човечкиот вид. Животното се наоѓа во положба да се изрази или нешто да информира со помош на одредени гестикации и со животински артикулации кои му се својствени, но никогаш не се наоѓа во позиција да убедува. Иако во совремието честопати се служиме со голем број модерни и технички

¹⁰ J. A. Serković, „Psihološki problemi masovnih komunikaciskih procesa“, RTV teorija i praksa, br. 7, Radio televizija Beograd, Beograd 1977, 42.

¹¹ Изјава на Љубе Профиловски дадена на авторот во слободен разговор во 2005 година.

усовршени електронски машини кои во многу нешта ни помагаат во мислењето, тие никогаш не се во состојба да извршат одредено влијание, да дадат сугестија или да наметнат убедување. Тоа е затоа што машините немаат ни сопствена свест, ни сопствени погледи на одредени нешта. Само човекот може да убедува и токму зборот, кој е клучниот инструмент за убедување, го одделува од другите живи суштества. Човековиот искажан збор е посебен по она што може да означува нешто сосема спротивно од она што го прави личноста во моментот додека го изговара зборот, односно, како што вели Бретон: „Човекот е единственото животно кое е способно да лаже.“¹²

Евидентно е дека во секој говор, ако добро го анализирате, ќе забележите дека има малку информации, а многу повеќе докажување. Токму поради наведениве, а и поради други бројни претпоставки кои во поново време се пласираат преку електронските медиуми, секоја власт сака да ги контролира и да влијае преку нив врз народот. Заемното влијание и поврзаност на политиката и медиумите од самата нивна појава е во перманентна испреплетеност и зависност. Има многу примери кои ја потврдуваат оваа теза, но за илустрација ќе се задржиме на неколку. Имено, во македонското општество по Втората светска војна, поради одредени идеолошко-политички причини посочени од дел од државно-партиското комунистичко раководство, вистината за одредени настани (случувањата на скопското Кале од 6 и од 7 јануари 1945 година, судбината на политичките затвореници на Голи Оток и многу други примери на репресија за време на ИБ, колективизацијата, расчистувањето со идеолошките неистомисленици итн.) била табу-тема за јавноста, а историчарите одбегнувале да ги расветлат, воведувајќи си

¹² Breton, *Izmanipulisana reč* (Beograd: Clio, 2000), 32.

најчесто автоцензура. Во таа смисла, Јован Донеv во еден напис посочува: „Системот на милитантната репресија што владееше кај народот во Република Македонија доведе до создавање на две историски вистини – официјална и народна вистина. Во сите комунистички држави, општествените појави се проучуваат и објаснуваат на начин што им одговараше на интересите на владејачката номенклатура.“¹³ Со овој контекст се поврзува и изјавата на Жељу Желев, кој вели: „Историјата се приспособуваше и се фалсификуваше во полза на политичката коњукура.“¹⁴

И навистина било така, барем тоа го покажуваат многубројните истражувања што ги имаме направено за време на 40-годишното работење во Македонската телевизија (МТВ).¹⁵ По 1945 година, односно по ослободувањето, во југословенската заедница, како, впрочем, и во целиот комунистички блок, информациите биле од затворен тип и биле во насока на зајакнување и афирмирање на заедничката творба Југославија и на нејзиното општествено уредување, како и на улогата на КПЈ. Но во тоа време, како противтежа, Американците го инсталираат радиото *Гласот на Америка* за Европа, со познатиот водител Грга Златопер. Тоа со своите информации настојува да ја разбие комунистичката информативна бариера, пренесувајќи најразлични пропагандни информации, често произволни и неточни, за кои народот си давал свое толкување во отсуство на вистинска и реална информација. На тој начин, во тоа време „во повеќето случаи новинарите многу повеќе ги

¹³ Проф. д-р Јован Донеv, „Збор два за двете вистини“, *Дневник*, 13.12.1997.

¹⁴ Жељу Желев, *В големата политика* (София: 1998).

¹⁵ Авторот е сценарист или коавтор на повеќе од 120 емисии посветени на народноослободителната борба кои се изработени во Документарната програма, а се наоѓаат во Одделението за документирање при МТВ.

бомбардираат слушателите и гледачите со информации отколку што можат коминтентите да возвратат и да водат дијалог“.¹⁶ Како што потенцира и Раде Гогов: „Електронските медиуми во исто време беа и јавни обвинители и концертна сала, естрада, театар, универзитет и институти. Едноставно, овие медиуми (радиото и телевизијата) беа во тоа време јавни амфитеатри каде што се дебатираше и едноставно се всадуваше и се надградуваше идејата за марксизмот и ленинизмот, се воспитуваше во класно-партиски дух за популаризација и создавање културни вредности на ниво на тогашните општествени норми.“¹⁷

Како и кај пишаните медиуми, улогата и значењето на радиото и особено на телевизијата растат паралелно со развитокот и усовршувањето на социјалистичкото југословенско општество. За разлика од печатените медиуми, радиото и телевизијата не се толку едноставни средства за информирање и за пропаганда. Колкава е силата на медиумите може да се отслика со неколку примери, како што е и оној кога за време на распаѓот на Југославија медиумите беа ставени во функција на извонредно битни и суштествени алатки за разни политички манипулации. Ова е доминантно особено во дваесеттиот век, а денес, во овој век на „медиумски тероризам“, толку многу има земено замав што човекот, под превезот на тоа дека е слободен и осознаен, живее во еден привиден медиумски мрак, во кој таа слобода, божем, му е овозможена од неговата информираност и од слободните медиуми коишто општеството го прават „транспарентно“. Денес сè поочигледно станува дека одлучувачка улога во умножувањето на манипулацијата имаат токму

¹⁶ Breton, *Izmanipulisana reč*, 145.

¹⁷ Изјава на Раде Гогов, носител на Партизанска споменица од НОВ од 1941 година, дадена на авторот на текстот во 2010 година.

медиите. Оттука, Бретон ќе напише: „Далеку од тоа дека медиумите можеме да ги сметаме за битни елементи во декодирањето на манипулацијата. Тие не ретко дури ја сочинуваат и сржта, столбот на манипулацијата.“¹⁸

За корисниците на мас-медиумите честопати е многу тешко да ги препознаат манипулациите кои не ретко се присутни во медиумите и многу луѓе претпоставуваат дека сето она што го читаат и го слушаат е точно без да прашаат за потеклото на изворот. Тие манипулации или да ги наречеме манипулативни алатки, кои се многубројни, се манифестираат во најразлични форми и многу тешко се откриваат зашто се во најтесна врска со системот на вредности воспоставен во општството во кое се користат.

Една особено ефикасна стратегија на медиумска манипулација беше користена во регионот во текот на конфликтот како последица на распаѓањето на Југословенската Федерација, со тоа што честопати за да се зацврсти воениот морал кај борците, се споменуваа конфликти и злосторства од минатото. Во почетокот на 90-тите години од XX век некои српски телевизии редовно емитуваа снимки од Втората светска војна и од други конфликти и прикажуваа злосторнички дела како што се оние од логорот *Јасеновац*, кои ги подгреваа реваншистичките чувства за одмазда меѓу Србите и Хрватите, отворајќи ги сè уште незалекуваните рани.

Денес покрај телевизијата и радиото, сè повеќе простор во сферата на информациите заземаат и интернетот и новите компјутерските и електронски модуси на комуникација. Не се потребни никакви истражувања за да заклучиме колкав дел од светската популација секојдневно посегнува по информациите што ги нуди

¹⁸ Breton, *Izmanipulisana reč*, 20.

интернетот. Интернетот и неговата распространетост говорат сами за себе, како и фактот дека во денешно време нема работно место на кое не се користи компјутер или пак самата работа, работниот процес да не е поврзан со компјутер. Сепак, без разлика на тоа што информациите се достапни и лесно можат да се поврзат со други корисни податоци, би било корисно да се провери нивната вистинитост и од друг вид извори пред да се применат. „Во случај да сте заборавиле, постојат и електронски медиуми, како што се радиото и телевизијата, и пишаните медиуми (...)“¹⁹, се вели во една препорака на интернет-порталот на еден познат светски менаџер во врска со користењето на информациите и на нивната важност.

Сепак, кога станува збор за веродостојноста на информациите, телевизијата, како сложен информативен и мултимедиски сервис, е интересна, се обидува на гледачите да им наметне свое мислење за одредени општествени проблеми, културни движења, личности и слично, едноставно, таа го наметнува своето веќе однапред детерминирано мислење, најчесто преку своите редовни информативни рубрики. Откако ќе го стори тоа, таа го враќа гледачот во групата, а тој како корисник, сега веќе „вооружен и опремен“ со нејзините информации, без да е свесен само ги пренесува нејзините ставови, немајќи, притоа, свој критичен однос кон нив. И не случајно еден од доајените на македонското новинарство, Слободан Чашуле, во една од своите колумни во весникот *Дневник* со право ќе забележи: „Во Македонија се води беспопшедна битка за контрола врз јавноста меѓу

¹⁹ „Компјутерот нека не биде ваш најверен другар“, *Бизнис*, 11.11.2009, 22.

медиумите и политичките партии. Единствената придобивка од неа е целосната деградација на демократијата.²⁰

Денес, во ерата на масовна медијализација, голем број од светската популација сè уште не е свесна дека нејзиниот секојдневен живот го надгледуваат моќни поединци и групи, кои преку масовните медиуми систематски, по пат на одбрани и организирани симболи, успеваат да ја исполнат својата функција – не да го информираат светот, туку да ги искористат неговите потреби.

Македонскиот медиумски амбиент уште од самите почетоци се соочува со одреден број системски дефекти. Еден од нив, ако не и најважниот, е пренатрупаноста со над 200 официјално регистрирани радиски и телевизиски приватни дифузери, при што никој не води грижа што се сè емитува на нивните програми. За самата регистрација се потребни само документи што се бараат за да се задоволат техничките стандарди за емитување програма, додека програмската шема е без никаква контрола, а покрај тоа, има преку 200 илјади кабелски претплатници. Во вакви услови на пренатрупаност во медиумскиот простор, на површина со должина од само 200 км (за споредба, градот Париз се простира на територија со должина од околу 200 км) се создава збунувачка ситуација кај населението како корисник на електронските медиуми, особено во информативно-политичкиот дел, кога се знае дека зад секоја телевизија стои одредена политичка партија или личност со одредени погледи.

Во такви услови, слободно може да се постави прашањето: за какво независно новинарство станува збор и дали е тоа возможно во овие

²⁰ Слободан Чашуле, „Борба за срцата и душите на граѓаните“, *Дневник*, бр. 2934, 10.12.2005.

социо-економски услови, кога постои борба за елементарна социјална егзистенција и кога новинарската професија е крајно девалвирана? „Новинарите во земјата се жалат дека власта им ја скратува слободата. Сакаат да формираат синдикати за да се заштитат од сопствениците кои им кажуваат кога и како смеат да мислат. Но, секако кога е во прашање нивната сервилност тука не треба ништо да се менува.“²¹ Сличен е ставот и на Александар Чомовски, кој во едно свое искажување потенцира: „Во нашето новинарство доминираат финансиските и политичките амбиции на сопствениците на медиумите и отсуството на професионален и личен интегритет на новинарите.“²²

Очигледно е дека современиот човек, кој има развиена свест за своето општествено постоење, настојува да се запознае со сите аспекти и факти во светот во којшто живее. Тој сака сè да види и пред ништо не сака да ги затвора очите, наоѓајќи сила да се соочи и со најтемните страни и со раните на животот со цел полесно да ги преболи и да ги залекува. Телевизијата ја нуди (повеќе би рекол, наметнува) таа можност, иако често по цена на тешки психички и политички повреди (што им ги нанесува на луѓето), вршејќи аутопсија на општеството и на околината. Затоа оние што располагаат со такво моќно оружје (инструмент) за операција на човековата психа и на општествениот морал мораат да имаат и да чувствуваат одговорност пред вистината, секако, со развиено чувство на хуманост.

Телевизијата безобѕирно нè навикнува да ги гледаме, да ги согледуваме од повеќе страни нашиот бит, нашиот живот и вистината

²¹ Гоце Дртковски, „Македонската соба со поглед кон ЕУ“, *Дневник*, бр. 40498, 31.7.2010, 14.

²² Бранко Ѓоргеvски, „Лошо им се пишува на медиумите“, *Дневник*, 2.5.2009.

(реалноста) што нè опкружува и сè повеќе го свртува нашето внимание на појави пред кои не би требало да ги затвораме очите. „Телевизиските консументи ја користат телевизијата за задоволување на некои свои потреби како што се забавата, информацијата, личниот идентитет и комуницирањето со општеството. Телевизијата и нејзините програми (како што забележал Фиск, 1987) не влијаат на луѓето, едноставно, гледачите и телевизијата меѓусебно комуницираат“.²³

Според тоа, телевизијата, очигледно, нè принудува да се соочиме со реалните проблеми без никакво декорирање, честопати на брутален начин, што не смее да биде пресудно во оценувањето на значењето и на дејството на медиумот. Со таквото отворање кон стварноста, телевизијата би можела да помогне во созревањето на луѓето за разумно прифаќање на вистината за самата неа. Затоа некој медиумски мудрец на шега кажал и една голема вистина. Имено, „за успешен брак се потребни тројца: маж, жена и телевизиски приемник“.

²³ Dejvid Mek Kvin, *Televizija* (Beograd: Clio, 2000), 236–237.

MEDIA AND SOCIAL RESPONSIBILITY

-SUMMARY-

It is obvious that the modern man, a man with developed awareness for his social existence tends to become acquainted with all the aspects and facts in the world in which he lives. He wants to see it all, not wanting to close his eyes before anything, finding strength to face the darkest sides of life in order to recover and heal more easily. Television, as key medium offers (more so enforces) that opportunity, although often at the cost of severe psychological and political injuries (that inflicts on people), performing autopsy on society and environment. Therefore, those who are in possession of such a weapon (instrument) for manipulating of human psyche and the social moral must possess also a sense of responsibility before the truth, certainly with a developed sense of humanity. Every journalist, at least one who considers oneself a journalist and belongs to that social privileged profession, from time to time one should recall and re-read the journalistic code. Unfortunately, strange and frighteningly today everyone can become a journalist (without validated standards and tests) and no one feels responsible. Therefore, it is not accidental that we live in a time where there are no binding parameters that give appropriate measures and standards. If Seneca and Publius Syriski were alive they would say "Quae fuerant vitia, mores sunt"¹

Whatever the case, Television unscrupulously gets us to watch and perceive our way of living, our live and the truth(reality) that surround us, it turns our attention to phenomena before which we should not close our eyes. As one of the greatest connoisseurs of this medium David McQueen says: "Television consumers use television to meet some of their needs, such as entertainment, information, personal identity and communication with the

society. Television and its programs (As Fisk noticed 1987) does not influence people, simply the viewers and the television interact with each other.²

One media sage unintentionally as a joke told a great truth. Namely “for a successful marriage you need: man, woman and a television receiver”

This article is only a broad look on media and their social responsibility. This is one vast and versatile multilayered matter that soon will be discussed in more detail and with numerous diverse contents in my new book titled “Media outlook” published by the University of Audiovisual Arts EFTA Skopje.

П. Е. ЛУКИН и А. А. САФОНОВ

Московский государственный университет им
М.В.Ломоносова

„Что такое Македония?“*

* Во 2017 г., во рамките на Московскиот државен универзитет „М. В. Ломоносов“, од страна на д-р П. Е. Лукин и на д-р А. А. Сафонов беше подготвен и предаден во печат учебникот посветен на историјата на Македонија со наслов *В сердце Балкан. Очерки истории Македонии (с древнейшего времени до начала XXI века)*.

Учебникот, рецензиран од проф. д-р Драги Ѓоргиев, е наменет не само за студенти туку и за пошироката читателска публика која го владее рускиот јазик. Во книгата, во куса и достапна форма е прикажана историјата на Македонија во нејзините географски граници од предантичко време до почетокот на XXI век. Тоа е, фактички, прво издание од ваков тип на руски јазик. Како што констатираат авторите, во руската историографија досега немало интегрален труд за историјата на целосната историско-географска област Македонија – на сите нејзини делови и во текот на времето. Различните содржини поврзани со Македонија најчесто се осветлувале и се осветлуваат во рамките на историите на државите што ја поделиле и се вградени во нивните национално-историски перспективи, додека трудовите кои тргнуваат од македонски аспект сè уште се во помал број и им се посветени, претежно, на настаните од новиот и од најновиот период (П. Е. Лукин, А. А. Сафонов, „До читателот“).

„Оваа книга се базира врз материјали кои долго време се собираа кај авторите во процесот на нивната професионална работа. Најнапред тоа беше поврзано со учеството на еден од нив (П. Е. Лукин) во работата на преобјавувањето на познатата, во свое време, книга на Н. П. Кондаков (1844 – 1925) *Македония. Археологическое путешествие* (СПб., 1909), на што му претходеше осврнувањето на културно-историско наследство на македонските земји за време на предавања за студентите на Катедрата за историја на Јужните и на Западните Словени при Историскиот факултет на Московскиот државен универзитет. На другиот автор (А. А. Сафонов) проблематиката на историското минато на Македонија му стана блиска при подготовката прво на магистерскиот, а потоа и на докторскиот труд на истата катедра. Комуникацијата на авторите со колеги, слушатели и нивното заемно општење во еден момент предизвика желба да ја напишат оваа книга. Се чини дека оваа желба одговара на објективните потреби како на руското универзитетско историско образование така и на оние на руската историска наука во целост.

Исто така, основната задача на оваа книга е да го надомести посочениот пропуст во интерес, најнапред, на универзитетскиот образовен процес. Така, таа може да

«Что такое Македония?» Этот вопрос уже давно относится к числу труднейших, на которые приходится отвечать историкам-балканистам. Причина тому – в многозначности и подлинно балканской изменчивости, своего рода «протействе» (см. I.3) самого имени «Македония», способного менять свое содержание применительно к разным историческим эпохам и сопутствующим обстоятельствам.

I.1. Имя «Македония» в прошлом и настоящем. – Первоначально, в ученой традиции античных греков имя «Македония» обозначало область проживания близкородственных самим грекам

се користи како учебно помагало за општите и за специјализираните курсеви за студентите по историја, особено за оние што студираат историја на Јужните Словени, како и за студентите по славистика, вклучувајќи ја и македонистиката, иако самите автори претпоставуваат дека книгата може да предизвика интерес и кај поширокиот круг читатели кои се интересираат за минатото и за сегашноста на балканските земји и народи. Притоа, авторите сметаат дека се должни да предупредат дека предложената верзија на историјата на Македонија како на целокупна област е сосема куса и има обопштен карактер, па токму поради тоа не може да биде апсолутно ослободена од некои можни ненамерни искривувања и неточности. Во интерес на корекција на слични грешки од страна на заинтересираниот читател, авторите го придружиле текстот со доволно опширен информативно-библиографски апарат, иако не докрај исцрпен, кој ги содржи основните трудови за одредени прашања објавени на руски јазик во последните децении“ (П. Е. Лукин, А. А. Сафонов, „До читателот“).

Учебникот има вкупно осум дела: 1. „Што е тоа Македонија?“; 2. Македонските земји во најстаро време и во епохата на антиката; 3. Македонските земји во средниот век (до османлиското завојување); 4. Македонските земји во доцниот среден век (под власта на Османлиите); 5. Македонските земји на крајот од XIX и во почетокот на XX век (до крајот на османлиското владеење); 6. Македонските земји во втората половина на XX и во почетокот на XXI век; 7. Историските градови на Македонија (Солун, Сер, Мелник, Струмица, Битола, Охрид, Скопје).

Редакцијата на списанието *Историја* има ексклузивна можност да го објави првиот дел од учебникот на колегите П. Е. Лукин и А. А. Сафонов како најава за неговото излегување.

античных македонян – между Фессалией (на юге), Эпиром (на западе) и Фракией (на востоке), равно как и территорию возникшего здесь в свое время античного, а позже эллинистического Македонского царства (см. II.2). Затем это имя носили разные единицы римского административного деления на Балканах – от провинции до обширного диоцеза позднеримского и ранневизантийского времени (см. II.3). В средневековой византийской традиции под именем «Македония» была известна, прежде всего, отдельная фема (военно-административный округ), образованная на рубеже VIII–IX вв. с центром в городе Адрианополь (совр. Эдирне в Турции) и фактически охватывавшая земли античной Фракии (см. III.2).

Не удивительно поэтому, что родившийся здесь между 832 и 836 г. император Василий I (867–886) получил в историографической традиции имя «Македонянин» (а не «Фракиец») и считается основателем «Македонской» династии (а не «Фракийской»)¹.

Впрочем, в XIV в., в условиях очередного всплеска интереса к античной традиции со стороны византийской элиты, ее представители снова стали употреблять имя «Македония» в значении, близком к античному, называя так земли вокруг города Фессалоника (совр. Салоники в Греции) и последовательно отличая саму Македонию от Фракии.

В период османского правления на Балканах имя «Македония», не имея сколько-нибудь существенного значения для собственно османской управленческой практики (см. IV.2), сохранялось в культурной памяти

¹ Жаворонков П.И., Кузенков П.В. Василий I Македонянин // Православная энциклопедия. Т. 7. М., 2004. С. 100.

балканских народов – в той мере, в какой они удерживали наследие античной и византийской эпох, и в соответствующих тому значениях.

Так, имя «Македонской земли» в одном ряду с именами земель «Романийской» (т.е. Фракийской), «Болгарской», «Сербской», «Черноморской», «Анатолийской» и «Мисирьской» (Египетской) фигурирует в титулатуре султана Сулеймана I Кануни (1520–1566), которую предписывает славяноязычный письмовник середины XVI в. из монастыря св. Иоанна Предтечи в Слепче (близ Битола)².

В свою очередь, эти значения неоднократно воспроизводились европейскими путешественниками, которые посещали Балканы и пытались, с большим или меньшим успехом, отождествить наблюдаемые ими реалии с античной историко-географической номенклатурой, усвоенной ими в рамках ренессансного образования. При этом к концу XVI в. европейские географы и картографы стали понимать под Македонией уже гораздо более обширную территорию, нежели античные греки и средневековые византийцы, хотя она по-прежнему осталась «привязана» к окрестностям Фессалоники.

Так, в знаменитом атласе 1595 г. выдающегося фламандского картографа Герарда Меркатора «Македония» предстает как одна из главных областей «Греции» – наряду с «Албанией», «Эпиром», «Ахайей» и «Мореей». Эта «Македония» простирается вплоть до горной цепи (Шар-планина?) к северу от города Скопье и далее граничит с «Болгарией», охватывающей пространство между Нижним Дунаем и Балканскими горами (от Черного моря до реки Морава). На востоке, по реке Места, «Македония» Г. Меркатора граничит с «Романией», как в его атласе

² *Иванов Й.* Български старини из Македония. Фототипно изд. София, 1970. С. 484.

именуется античная Фракия. На западе – с «Албанией», немного не доходя до Преспанского и Охридского озер. На юге – с «Ахайей», включая в себя и то, что в Античности относилось к Фессалии³.

Однако наиболее сложной ситуация с употреблением имени «Македония» стала в позднеосманский и постосманский периоды – в условиях распада самой Османской империи и борьбы за ее территориальное наследство между национальными движениями и государствами некогда подвластных ей балканских народов (см. V, VI). Действительно, уже к концу XIX в. в европейской науке утвердилось представление о Македонии как об одной из многих историко-географических областей Балканского полуострова, граничащей с областями Косово, Метохия, Фессалия, Фракия и Эпир. С другой стороны, имя «Македония» было взято на вооружение национальными идеологиями разных балканских народов и в ряде случаев внедрено в официальную административную практику их государств. Так, это имя обрели и одна из республик федеративной Югославии, позже (с распадом самой Югославии) получившая полную государственную самостоятельность (см. VII.3–4), и разные административные единицы на севере современной Греции (см. VII.2). Примечательно, что между Грецией и ставшей независимой бывшей югославской республикой Македония сразу же вспыхнул ожесточенный спор относительно правомерности использования самого этого имени. Спор этот незамедлительно был перенесен в международные инстанции и обусловил признание нового государства под временным названием «Бывшая югославская республика Македония» (см. VII.4). В настоящее

³ Atlas sive Cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricate figura Gerardo Mercatore... Duisburgi, 1595. P. 268–271.

время именно оно официально используется в рамках ООН и других международных организаций. Россия же признает современную Республику Македония под ее конституционным наименованием.

Как в этих обстоятельствах действовать историку, задумавшему представить, хотя бы и самый краткий, очерк истории Македонии? Что понимать под ней? В каком формате строить и вести свой рассказ? Думается, что все это следует сообразовать с двумя главными требованиями. Во-первых, предметом изложения целесообразно избрать историю Македонии не как государства или административной единицы, но как историко-географической области – в том виде, в каком ее принято выделять в наше время. Во-вторых, при этом должен быть учтен соответствующий культурно-цивилизационный и региональный контекст, заданный самим фактом принадлежности Македонии к природно-географическому и историко-культурному пространству Балканского полуострова.

1.2. Македония как историко-географическая область. – Итак, область Македония охватывает обширную территорию в самом центре Балкан общей площадью около 67 тысяч кв. км. Примерные границы ее проходят по реке Места (греч. Νέστος) на востоке, Охридскому озеру и отрогам Пинда – на западе, горам Рила, Осогово, Скопска Црна-гора и Шар-планина – на севере, и реке Бистрица (греч. Αλιάκμων) – на юге. На юго-востоке Македония широким и причудливо изогнутым фронтом выходит на побережье Эгейского моря.

В настоящее время территория Македонии как области разделена между несколькими балканскими государствами. Около половины ее, включая крупнейший городской центр и морской порт Салоники,

находится в составе Греции (т.н. Эгейская, иначе Греческая Македония). Примерно треть составляет государственную территорию современной (бывшей югославской) Республики Македония со столицей в городе Скопье (т.н. Вардарская Македония). Около одной десятой части области, с административным центром в городе Благоевград, принадлежит Болгарии (т.н. Пиринская Македония). И, наконец, совсем небольшие по размерам районы Македонии как области находятся в составе современных Албании, Сербии и частично признанного государства Косово.

В свою очередь, с точки зрения уже не современной государственной принадлежности, но природно-географических и хозяйственно-культурных характеристик, в рамках области Македония как целого могут быть выделены две основные подобласти: Приморье, с низменными районами вблизи эгейского побережья и полуостровом Халкидики, и Внутренняя Македония (хинтерланд). Македонское Приморье почти точно совпадает с зоной вызревания оливы и, вместе с тем, с зоной распространения средиземноморского климата, которая охватывает земли вдоль эгейского побережья, а по долинам рек Вардар (греч. Ἀξιός), Струма (греч. Στρυμόν) и Места своего рода «языками» простирается к северу. Характерные особенности климатических условий Приморья, включая минимум осадков летом и максимум зимой, наиболее отчетливо выражены на полуострове Халкидики. Климатические условия Внутренней Македонии превращают ее в переходную зону от средиземноморского климата к среднеевропейскому (умеренно-континентальному), которая широкой полосой тянется от районов Охридского и Преспанского озер на западе до Кюстендилской котловины на востоке и горного хребта Шар-планина на севере. Климат

Внутренней Македонии, в сравнении с Приморьем, значительно прохладнее и наиболее благоприятен для зернового хозяйства и скотоводства, исключая культивирование оливы. Столь же отчетливо Приморье и Внутренняя Македония различаются между собой и по преобладающим в них формам рельефа – в большой степени низменного в первом случае и преимущественно горного во втором. Горы Внутренней Македонии, низкие и средние по высоте, относятся к т.н. Македонско-Родопскому массиву и чередуются с речными долинами и межгорными котловинами, благоприятными для хозяйственной деятельности. Для горных районов характерно наличие высотной поясности – различие природно-климатических условий в зависимости от высоты над уровнем моря, обусловленное понижением (по мере возрастания высоты) температуры воздуха и атмосферного давления.

Македонское Приморье, тяготеющее к эгейскому городу-порту Салоники, издревле было самым тесным образом связано с Восточным Средиземноморьем. Напротив, Внутренняя Македония, охватывающая не только Вардарскую и Пиринскую части области, но и наиболее удаленные от морского побережья районы Эгейской Македонии (с городами Кастория, Флорина, Серры и др.), практически всегда принадлежала к аграрной периферии средиземноморского мира. Возделывание здесь менее прихотливых видов культурных растений в сочетании с развитием отгонного и кочевого горного скотоводства предопределило долгое сохранение форм натурального хозяйства, а относительно малая досягаемость для средиземноморских влияний обусловила не менее долгую консервацию архаичных черт в социальной и культурной практике местного населения – независимо от его этноязыкового облика. Впрочем, нельзя сбрасывать со счетов и наличие

в Македонији таквих освојених још у дубокој древној природних коридора као долине Вардара, Струме и Месты, које пресекају и повезују међу собом унутрашње и приморске македонске земље. На северу долина Вардара изводи до врховима реке Морава, по долини које, у своју очередь, открива се пут још даље на север од егејског обала – у страну Подунавља и Централне Европе⁴.

У целом, Македонију као историко-географску област разликује изузетно висока, чак по балканским меркама, степен разнобојности, разноврсности и чак мозаичности локалних реалитета, који се у себи садрже особености најразличитијих балканских области. Ова околност, заједно са централним положајем саме Македоније у оквиру Балканског региона као целине, омогућава разматрање области као свог рода «Балкани Балкан», препознајући и пратијући на њеном материјалу најважнија својства Балканског природно-географског и историко-културног простора као таквог.

1.3. «Балкани Балкан». – Не вдајући се у детаље, дозволимо себи издвојити из ове групе својстава следећа.

У првом, то разноврсност и дробност једва да не свих чиниоца локалне природно-географске и историко-културне средине: од рељефа и климе до привредно-домашњег поретка, етнolingвистичког и религијозно-културног облика становништва. Све то заједно прелази у истиниту мозаичност, «когда, –

⁴ О природно-привредних реалитетах Македоније и њиховом значају као фактора историјског и културног развоја (особено у османском периоду) детаљније см.: Сафонов А.А. Унутрашња Македонија у саставу Османске империје: социјална историја локалних група (крај XIV – почетак XVII в.). Дисертација... кандидата историјских наука. М., 2011.

по авторитетному заключению Т.В. Цивьян, – не уникальные явления складываются в уникальную мозаику»⁵.

В случае Македонии эти разнородность, дробность и мозаичность чрезвычайно наглядно коррелируют с сильнейшей расчлененностью местного рельефа, который представляет собой чередование, с одной стороны, гор Македонско-Родопского массива, а с другой – многочисленных межгорных котловин, речных долин и даже низменностей (вдоль побережья Эгейского моря). В этих условиях пространственная среда Македонии отчетливо распадается на отдельные микрзоны – каждая со своим набором природно-климатических условий, особенностей хозяйствования, культовой практики, домашнего быта, фольклора, повседневной (диалектной) речи и даже самоидентификации. Впрочем, такая локальность местной действительности едва ли не во всех ее проявлениях может рассматриваться как «всеобъемлющий принцип»⁶ ее структурирования применительно не только к самой Македонии, но и ко всему Балканскому региону.

Вероятно, именно с этим фундаментальным свойством македонского и вообще балканского пространства и может быть связана хорошо известная пластичность эмоционально-психологического склада местного населения, изначально настроенного на сохранение своего внутреннего «Я» перед лицом внешнего окружения – во всей его множественности и вариативности. Это и есть то, что в свое время выдающийся сербский географ Й. Цвиич (1865–1927) описывал как

⁵ Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. М., 1990. С. 67.

⁶ Вин Ю.Я. Синтез византийской и славянской социокультурной традиции в среде сельского населения Византии конца XII – XIV в. // Славяне и их соседи. Славянский мир между Римом и Константинополем. Вып. 11. М., 2004. С. 158, 159.

«моральную мимирию» при неизменном «реализме» и «прагматизме» в конкретных житейских делах⁷, и что можно определить как своеобразное «протейство», если обратиться к образу известного персонажа античной греческой мифологии. Недаром, в частности, с точки зрения самого балканского населения, непременным качеством всякого подлинного балканца выступает многоязычие, хотя бы и на элементарном уровне (бытового общения)⁸.

Добавим, что речь идет именно о пластичности, приспособляемости в среде, основанной на жесткой иерархии господства и подчинения, но ни в коем случае не о толерантности в современном европейском понимании, предполагающей взаимное признание равного достоинства участников соответствующих отношений.

Во-вторых, это непрекращающаяся подвижность местных реалий, которую, в свою очередь отличает резкая неравномерность: повышенная динамичность приморских районов на географической периферии Балканского региона сочетается с отчетливой инертностью, консерватизмом и даже застойностью его центральных и вообще внутренних, континентальных земель.

В случае Македонии характерным проявлением этой подвижности и неравномерности служат отмеченные выше различия в хозяйственно-культурных характеристиках македонского Приморья и внутренней части области (хинтерланда).

⁷ Цвијић Ј. Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије. Део 2. Београд, 1931. С. 76 и сл. [доступно 08.07.2016: http://www.promacedonia.org/serb/cvijic/cvijic_balkansko_poluostvrvo_2.pdf].

⁸ Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира... С. 98.

В-третьих же, это многослойность местного историко-культурного наследия в его совокупности и в широкой временной перспективе. В этом наследии каждая историческая эпоха и культурно-цивилизационная традиция отставляют после себя свой особенный слой, на который с течением времени накладываются, раз за разом, последующие слои, так что сквозь них продолжает «просвечивать» предыдущий – как это имеет место с красочными слоями на византийской иконе.

С этим обстоятельством и может быть, вероятно, связана известная балканская особенность восприятия времени, ход которого представляется для самих балканцев не линейным, но круговым, циклическим – не имеющим ни конца, ни начала, но вновь и вновь воспроизводящим самое себя⁹.

Дает о себе знать это обстоятельство и в феномене балканской памяти – никогда, никому и ничего не забывающей и не прощающей, что сплошь и рядом оборачивается нескончаемой драмой взаимного ожидания и сведёния индивидуальных и коллективных счетов за прошлое¹⁰.

Таким образом, описать кратко и сжато пространство Балкан и, в частности, Македонии можно как причудливую, неравномерно движущуюся мозаику природно-климатических зон, хозяйственно-бытовых укладов, этноязыковых и религиозно-культурных локальных групп и общин, в историческом и культурном наследии которых

⁹ Подробнее см.: *Цивьян Т.В.* Движение и путь в балканской модели мира. Исследования по структуре текста. М., 1999. С. 20; *Она же.* Лингвистические основы балканской модели мира... С. 73.

¹⁰ См., например: *Марков Г.* Балканы и «балканизация». Историческая судьба балканских народов в XX веке // *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в.* СПб., 2002. С. 24–30.

сосуществуют последовательно наложившиеся друг на друга слои античной, византийской, османской и позднейшей эпох. Внести в эту картину сколько-нибудь принципиальные изменения оказались не в состоянии ни индустриализация XX в., ни даже глобализация последнего времени¹¹.

Не менее причудлива, чем природно-географические и хозяйственно-культурные характеристики, и история Македонии – как в событийном плане, так и с точки зрения «процессов большой длительности», формировавших и формирующих хозяйственно-бытовой, этноязыковой и религиозно-культурный облик местного населения.

¹¹ Об особенностях Балканского полуострова как целостного природно-географического и историко-культурного пространства подробнее см.: *Бьянкини С.* Сходные черты и противоречивость культурно-исторического развития // *Юго-Восточная Европа в эпоху кардинальных перемен.* М., 2007. С. 89–113; *Михайлов В.Т.* Балканы как пространство проблемной наднациональной идентичности // *Культурная и гуманитарная география.* 2013. Т. 2. № 2. С. 140–152; *Соболев А.Н.* Основы лингвокультурной антропогеографии Балканского полуострова. Т. 1. Homo balcanicus и его пространство. СПб.; München, 2013; *Топоров В.Н.* Балканский макроконтекст и древнебалканская нео-энеолитическая цивилизация (общий взгляд) // *Восток и Запад в балканской картине мира.* Памяти Владимира Николаевича Топорова. М., 2007. С. 10–19; *Широков О.С.* Введение в балканскую филологию. М., 1990.

См. также: *Ристовский Бл.* Этнокультурное и национально-политическое развитие Македонии в Балканском культурно-политическом контексте до начала XIX века // *Славянский сборник.* Вып. 6. Саратов, 2003. С. 14–53.

**Маја АНГЕЛОВСКА-ПАНОВА, Македонски цркви и манастири
(Скопје: Младинска книга, 2015), 528**

По издавањето на Миланскиот едикт во 313 г., кога христијанството било признато за дозволена религија во Римската Империја, започнала изградбата на првите монументални сакрални објекти од христијанска провениенција. Речиси без исклучок, иста е состојбата и во Македонија, која била составен дел од Империјата. Подоцна, во средината на IX век, период од кога датираат институционалните почетоци на покрстувањето на Словените на Балканот, доаѓа до рехристијанизација на просторот на Македонија. Притоа, паралелно со покрстувањето на Словените биле градени црковни храмови и манастири за потребите на нивниот духовен живот. Токму во овие црковно-манастирски средишта, во амбиент на духовен мир и спокој твореле книжевници и тихувале монаси. Тука настанале првите преводи на книжевни дела од грчки на старословенски, а подоцна и на црковнословенски јазик. Во исто време биле создавани и оригинални авторски дела. Воедно, сликарските и копаничарските тајфи оставиле неизбришлива трага како сведоштво за историјата, духот и за уметноста на Македонија како дел од византискиот комонвелт.

Токму црквите и манастирите во денешна Република Македонија се главниот предмет на интерес на монографијата на проф. д-р Маја Ангеловска-Панова со наслов *Македонски цркви и манастири*. Станува збор за ексклузивна публикација на издавачката куќа „Младинска книга“ од Скопје, во кое на 528 страници текст се дава преглед и кус историјат на

речиси сите цркви и манастири во нашата земја. Притоа, текстовите се пропратени со висококвалитетни фотографии во боја, на кои е доловена не само надворешноста туку и внатрешниот амбиент на објектите кои се предмет на научно проследување. Оттука, оваа монографија претставува дополнителен предизвик за сите оние што сакаат да проникнат во прашањата кои се однесуваат на историјатот и на уметноста на македонските цркви и манастири. Таа е вистинско уживање и за љубителите на прекрасната фотографија.

Монографијата, покрај „Предговорот“ и „Времпловот“, се состои од 93 поглавја, секое посветено на одделна црква или манастир. Во нивното конципирање авторката внимавала на тоа да го следи хронолошкиот принцип. Затоа, првото поглавје се однесува на катедралниот храм Св. Софија во Охрид и не случајно носи наслов „Силата на божествената премудрост“. Веднаш потоа следуваат поглавјата посветени на Бигорскиот манастир, на манастирскиот комплекс Св. Леонтиј – Водоча, на Лесновскиот манастир, на манастирите во Скопскиот Регион, но и на оние во Централна Македонија.

Монографијата *Македонските цркви и манастири*, несомнено, е плод на повеќегодишни научни истражувања и претставува комплексен научен труд. Таа е една од ретките научни книги која обезбедува сеопфатен преглед на речиси сите позначајни цркви и манастири во Р Македонија. Концепциски лесно восприимлива, таа инкорпорира културолошки наративи за стотина цркви и манастири од различни временски периоди, кои отсекогаш биле и ќе бидат место за молитва, прибежишта за утеха и простор за восхит и за воздишки.

Внимателно исчитувајќи ја монографијата, со право констатираме дека преку анализа на обемната историска и уметничка граѓа, проф. д-р Маја

Ангеловска-Панова направила ретко успешен обид да понуди научен преглед на средновековните и на подоцнежните македонски цркви и манастири. На крајот од монографијата, авторката нуди нужни објаснување на помалку познати термини. Токму со овој дел се комплетира впечатокот дека *Македонски цркви и манастири* можат да ја восприемат не само специјалистите историчари, историчари на уметноста и археолозите, туку и пошироката читателска публика која сака да му се восхитува на македонското и светско културно наследство.

Драган ЗАЈКОВСКИ

**МОНОГРАФИЈА ЗА „ПИРИНСКИОТ ЦАР“
(Наташа Котлар-Трајкова, Јане Сандански, Филозофски
факултет, Скопје, 2016)**

Македонското револуционерно движење познава голем број ликови кои оставиле белег во колективната меморија на Македонците. Како еден од исклучително ревносните, активните и популарните револуционери, името на Јане Сандански (1872 – 1915) зазема значајно место во македонското ослободително дело од крајот на XIX и почетокот на XX век. Оттука, не е случаен интересот којшто за него веќе едно столетие го пројавуваат народните пејачи, книжевните творци и, секако, историчарите.

За Сандански имаат пишувано повеќемина автори чија преокупација биле токму настаните поврзани со организираното македонско револуционерно движење, почнувајќи од неговиот прв биограф, рускиот публицист Василиј Василевич Водовозов, потоа бугарскиот автор Христо Константинов (Христо Калајџиев), современикот и соработник на Јане, Павел Делирадев, англиската историчарка Марсија Мекдермот, бугарскиот историчар Цочо Билјарски, сè до една поголема група македонски историчари и книжевници: Ангел Динев, Мито Хаџи Василев, Димитар Митрев, Иван Катарџиев, Манол Пандевски и др. Да не ги заборавиме и сеќавањата на Сандански коишто во 1904 година ги запишал Љубомир Милетич. Осум години по смртта на „пиринскиот цар“, заедно со спомените на Христо Чернопеев, Иван Анастасов-Грчето, Петар Јуруков и на Никола Пушкарров, тие биле објавени во серијата *Материјали за историјата на македонското ослободително движење*, книга VII.

Кон оваа група автори кои пишувале за Сандански се приклучува и Наташа Котлар-Трајкова со својата монографија насловена едноставно *Јане Сандански*. На тој начин авторката дава свој придонес кон проучувањето на животниот и на револуционерниот пат на овој македонски деец. Во таа смисла, ако се послужиме со зборовите на Христо Андонов-Полјански, кој за истражувачите на животот на Гоце Делчев во историографијата го воведо терминот „делчевологија“, тогаш, апсолутно, значењето на Сандански преточено во редица семинари, написи и монографии за него заслужува воведување и на посебна научна гранка во историографијата – „санданологија“. Во секој случај, вакви дела од областа на биографската историографија се повеќе од добродојдени, како за академската средина така и за пошироката читателска јавност.

Најпрво да видиме на кој начин пристапила Наташа Котлар-Трајкова кон реализирањето на овој специфичен историски жанр. Според нејзините зборови во „Воведот“ на книгата, како почетна точка е земено поставувањето на настаните во една логичка и функционална позиција, а не нивно едноставно изнесување и анализирање. Како што истакнува самата авторка, „преку синтеза на фактите и со анализа на архивската и на објавената документација, на мемоарската литература и на периодиката, се обидов да го проследам историскиот дискурс врз основа на емирискиот принцип од општото кон посебното“. Ваквиот начин на работа придонесува за цитирање поголем број историски извори и литература, при што историскиот наратив е поставен врз хронолошкиот принцип. Обидите да се разбере и да се разјасни активноста на Сандански, всушност, прераснуваат во обиди да се нурне во потрага по човекот Јане, по неговото однесување во дадениот простор и време, со сите свои специфични карактеристики.

Токму поради тоа интригантно прозвучуваат седумте поглавја на монографијата, не сметајќи ги „Воведот“ и „Заклучокот“. Имено, тие не се насловени според стандардните историографски насловувања според кои може да се заклучи за кој период и за кој настан се зборува во поглавјето. Во дадениот случај, Котлар-Трајкова хронолошките настани ги именува со цитати: од и за Јане. Така, првата, глава која се однесува на неговиот животен и револуционерен пат од 1872 до 1901 година, е насловена според стихови од народна песна: „Ој ти Јане Сандански, ајде Јане со нас појди горе в' Пирин Планина“. Понатаму следуваат поглавјата: „Во своето срце, го нареков 'Добриот човек' (Аферата Мис Стон 1901-1902)“, „Ние сакаме Македонија да биде автономна, независна, слободна. Македонија – на Македонците (1902-1903)“, „Македонија не треба да бара помош надвор од себе, туку во себе (1904-1908)“, „Да живее големата народна борба! Да живее народот! (1908-1909)“, „Гладниот бара леб... Кој ќе му даде, тој ќе го придобие (1910-1914)“ и „Да живееш, значи да се бориш. Робот – за слобода, а слободниот за совршенство (1915)“. Како што може да се види, понудените наслови ја даваат насоката во која се движат понатамошните истражувачки постапки на авторката. Истовремено, тие уште на самиот почеток ги прецизираат улогата и значењето на Сандански во револуционерниот отпор, како еден од идеолозите на македонското ослободително дело. Токму затоа Павел Делирадев ги истакнува квалитетите на Сандански и неговата лојалност кон Македонската револуционерна организација со зборовите: „Јане Сандански држеше мошне многу до статутите на Организацијата и сè додека таа не се изневери самата себеси, тој си остануваше како еден од нејзините најдисциплинирани и најпредани членови.“

Забележливо е дека Наташа Котлар-Трајкова не настапува догматски во однос на процесите и на појавите на новата општествено-политичка структура на македонската историска сцена – македонското граѓанство и интелигенцијата, напоменувајќи ја улогата и на селанството во проследувањето на македонската преродба и на црковното прашање на поширокиот македонски простор. Всушност, една од карактеристиките на оваа монографија е своевидниот обид за што подлабоко проникнување во ликот на Јане и во неговото опкружување, што само придонесува за она што беше претходно спомнато, за продлабочување на знаењата за Сандански и што е можно поголемо оживување, од денешен аспект, во тогашните животни услови.

Тргувајќи од идејата дека во историјата постојат два вида личности: едни што ја создаваат и други што ја следат, Котлар-Трајкова утврдува дека Јане спаѓа во првата категорија. Како најнепосреден следбеник на Делчев, Сандански го карактеризирала челична волја, вештина, решителност и надареност како организатор на револуционерното движење. Тоа движење не требало да биде поставено на една праволиниска основа – вооружена борба, туку тоа значело приспособување кон актуелните тековни услови. Затоа, нагласува авторката на оваа монографија, покрај свесноста за новите политички услови (младотурскиот преврат и уставниот поредок од 1908 година), Сандански „инсистира ослободителната борба да не биде прелудиум на обединување со некоја од веќе постоечките балкански држави“. Тука Котлар-Трајкова секако ги има предвид претензиите на Бугарија, Србија и на Грција кон македонската земја, но и влијанието и политиката на Големите сили: Австро-Унгарија, Русија, Велика Британија и др. Токму затоа Сандански бил свесен дека борбата на македонските

револуционери се одвива во поразлични услови од оние во кои порано дејствувале другите балкански револуционери.

Покрај борбата со аскерот, судирите со врховистите, убиството на Борис Сарафов итн., Сандански ни е претставен и како социјалист којшто е силно заинтересиран за решавање на аграрното прашање во полза на сиромашните селани и како политички деец, односно еден од основачите на Народната федеративна партија, кој се залагал за преуредување на османлиската држава на федеративен принцип. Во неа, секако, Македонија би била издвоена со своја обласна самоуправа, што, всушност, значело демократска трансформација на Империјата врз основа на широка децентрализација и афирмација на локалната самоуправа.

На крајот од секое поглавје, Наташа Котлар-Трајкова изнесува свој заклучок за анализираниот период од Јаневиот живот. Јасно е воочливо дека кон крајот на XIX век се заокружува процесот на географско поврзување: Македонија – македонски, преку политичкиот сепаратизам: Македонија на Македонците, до етничкото Македонија – Македонец. Во замрсената геополитичка состојба, османлискиот феудален систем го пролонгира создавањето „здрава граѓанска“ класа во Македонија, што придонесува за тоа неговата агонија да стане и македонска, пролонгирајќи го на тој начин и решавањето на македонското прашање, што во 1912/1913 година доведува и до поделба на македонската етногеографска територија. Свесен за положбата на Македонија како централна балканска земја опкружена од три слободни и многу амбициозни државички, Сандански ја прифатил федеративната идеја, според сведоштвото на Делирадев, но во форма на балканска

федерација. Според него, само во тој случај од јаболко на раздорот, Македонија би станала помирувач на закараните народи.

Може да се забележи разлика во дејствувањето на Сандански во првите години од неговото влегување во револуционерната организација и во годините пред крајот на неговиот живот. Имено, почнувајќи од 1895 до 1908 година, тој активно учествува во повеќе судири со османлискиот аскер; ги прогонува врховистичките чети во Пиринско; ја киднапира протестантската мисионерка Мис Стон и за откупот добива материјални средства кои Организацијата и тој ќе ги искористат за вооружување на населението. По Младотурската револуција, Сандански веќе го гледаме како мислител, политичар којшто прави планови и сојузи за остварување на целта: зачувување на целокупноста на Македонија откако правилно ги согледал аспирациите на соседните држави кон својата татковина. Конечно, поради ваквата своја активност насочена и против режимот на бугарскиот цар Фердинанд Саксбурготски и против прогерманската влада на д-р Васил Радославов, Сандански бил ставен на списокот за ликвидација. Со неговата смрт, на македонското ослободително движење му била нанесена ненадоместлива штета.

Монографијата *Јане Сандански* од Наташа Котлар-Трајкова, распослана на преку 350 страници, збогатена со фотографии, претставува значајно дело во македонската историографија, не само поради личноста и делото на револуционерот туку и поради методолошкиот пристап, кој нуди и една поинаква, културолошка перспектива во изнесувањето на податоците и во нивната анализа. Македонските читатели најпосле пред себе имаат можност детално да се запознаат со животната и со револуционерната врвица на овој истакнат македонски револуционер во книга напишана читко, односно внимателно подготвена.

Во создавањето на трудот за Сандански, Наташа Котлар-Трајкова искористила голем број материјали во кои се содржи неговото име: документи, заеднички усвоени програми, решенија, писма, спомени од Јане и од други револуционери, статии, студии и други дела кои го покажуваат интересот што го предизвикал. Низата цитати од тогашната периодика само го потврдува влијанието на Сандански на поширокиот балкански простор. Мистификациите, нападите на неистомислениците врз Сандански, усната и запишаната фолклорна традиција го направиле Јане грандиозна фигура, војвода и борец кој секогаш бил во служба на народот, поентира авторката. Конечно, сублимирајќи ја неговата севкупна дејност, Котлар-Трајкова ќе заклучи дека „тој (Сандански) бил доследен на идејата за самостојна ослободителна борба на македонскиот народ, разбирајќи ја како единствен правилен пат на прогресивните и на демократските фактори во македонското движење, сфаќајќи ја автономијата во нејзината апсолутна смисла (независност и општобалканско разбирање)“.

д-р Славчо КОВИЛОВСКИ